

The logo consists of the letters 'J', 'O', and 'T' in a stylized, black, serif font. The 'O' is significantly larger than the other letters and contains the letters 'TS' inside it. The 'J' is positioned to the left of the 'O', and the 'T' is positioned to the right of the 'O'.

J(O)TS

Journal
of
Old Turkic Studies

**Vol. 2 / 2 (summer)
2018**

E-ISSN 2564-6400



**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 2/2 (summer)
2018

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany), Dr. Zekine ÖZERTURAL (Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen/Germany).

Layout and typesetting: İbrahim KÖROĞLU (İzmir/Turkey)

Preparation of Manuscript

1. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
2. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author (university, city, country), and the contact e-mail address for the author(s).
3. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 150 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide 5-7 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
4. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
5. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
6. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number, its approximate location should be marked in the text.
7. Please refrain from using Microsoft Office Word's automated features.
8. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson 1964: 354); for more than one author references (Bazin-Hamilton 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Wilkins et al 2014: 4).
9. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
10. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper.
11. References should be shown as follows:

Books

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Articles, et al.

BAZIN, L. & J. HAMILTON (1972). "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79)", *Turcica*, 4: 25-42.

CLAUSON, Sir G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural Altaische Jahrbücher*, 35: 350-368.

TEKİN, Ş. (1966a). "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 390-411.

TEKİN, Ş. (1966b). "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur: über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit", *Cultura Turcica*, 3: 176-189.

WILKENS, J. et al. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of Kalmāṣapāda and Sutasoma of the Old Uyghur Daśakarmapathāvadānamālā", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 1-18.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (1-6)

ARTICLES (7-143)

K a h a r B A R A T (7-25)

Some Thoughts on Ötükän

Ötüken Üzerine Bazı Düşünceler

G a y b u l l a h B A B A Y A R (26-49)

Kutadgu Bilig'te Geçen Türkistan ve Turan Terimleri Üzerine

On the Terms of Turkistan and Turan in Qutadgu Bilig

O s m a n F i k r i S E R T K A Y A (50-78)

Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz.

Süleyman'ın Atları

Horses of the Prophet Solomon in the Mashhad Manuscript of the Translation of the Qur'ân written in the Khorezmian Turkic

E r d e m U Ç A R (79-97)

Eski Türkçe Et- ve Öt- Fiilleri Üzerine

About Verbs ät- and öt- in Old Turkic

Erdem UÇAR (98-143)

“Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine” Başlıklı Yazıya
Cevap

Response to the article entitled “Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine”

REVIEWS (144-170)

Marwa FOUDA (144-146)

ÖLMEZ, M. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 566,
ISBN: 978-605-9408-38-7

Neslihan KARACAN (147-153)

KORMUŞIN, İ. V. Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler, Çev. R. ALİMOV, Türk
Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 344, ISBN: 978-975-16-3344-6

Mehmet KUTLU (154-157)

SAMASHEV, Z. et alii. Eski Türklerin Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi, A. Margulan
Adındaki Arkeoloji Enstitüsü Astana Şubesi Yayınları, Astana, 2016, ss. 271, ISBN: 978-
601-7106-25-6

Erdem UÇAR (158-163)

CLARK, L. (Ed.). Uygur Manichaean Texts, Volume III: Ecclesiastical Texts, Texts,
Translations, Commentary, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2017, X+474 pp.
ISBN: 978-2-503-57922-1

Erdem UÇAR (164-167)

KINCSES-NAGY, É. Mongolic Copies in Chaghatay, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2018,
292 pp., ISBN: 978-3-447-11055-6

Er dem UÇAR (168-170)

AYDIN, E. Türk Runik Bibliyografyası, Bilge Kùltür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, ss.
301, ISBN: 978-605-9521-42-0

Some Thoughts on Ötükän

Ötüken Üzerine Bazı Düşünceler

Kahar BARAT

(Florida/USA)

E-mail: barat6@aol.com

The Ötükän Mountain was Mecca of the Turks from 552 to 840. The essay has collected 22 Turkic and 84 Chinese records about the Ötükän Mountain, and mainly examined the geographical location the Ötükän. The Turkic records clearly indicated the Ötükän was the whole Khangai Mountains. The Chinese official records agreed with the Khangai and some wanted to be more specific to the Khotont Mountain. Many Chinese records left for further examination. In addition to many historical events, the Chinese records provided some important description about the religious life of the Ötükän, and the Dujin, appeared in a couple of early records, in fact was the older form of the Ötükän.

Key Words: Ötükän, yış, the Turkic official records.



Introduction

Ötükän was Mecca of the Turks, revered Holly Ötükän where their Celestial God and the Earth God lived. They believed there was positively no better place to live than in the Ötükän. The Ötükän was the place to rule the nation. When Tunyuquq set up his camp in the Ötükän, the people from the south, the people from the west, north and east came and subjected. There is a sacred cave in this mountain; said Qaghan every year will bring his nobles to worship their ancestral cavern. Every year in May the Turks gather in this mountain to celebrate their biggest religious festival. Also, it is their Fengshui that when they set the tents doors will open to the east, also the Balbals are all facing to the east. These kinds of believes were continued down from old Hun period, maybe even before. Today, the Otogontenger and Suvraga Khairkhan are Mongol's sacred mountains in the Khangai. State ceremonies are held there.

Our study of the Ötükän records here is mainly to identify its geographic location. Three centuries of the Turkic history only covers ten percent of the Khangai's known civilization. And our discussion below only comprises the Turkic description about the Ötükän's geographic location. The Ötükän is the Khangai Mountain and disagreements had been not so great among the scholars about this. However some scholars are not yet fully convinced. The Khangai Mountain played very important role in the world history but the archaeological, historical and geographical studies about this area are not enough to uncover the whole treasure under the grassland. The Ötükän was not a particular peak. It covers the whole Khangai ranges. The name was so general that it left us many blurry parts about exact contextual location, etymology an others need to be cleared. We thought the Ötükän was a Turkic patent, it was born and gone with the Turks. But the Chinese records indicated its proto-Turkic or even older roots. The Kirgiz conquest of the Ordu Baliq in 840 had finally closed the Ötükän's geopolitical Turkic drama. Perhaps the storm and plague prevented them to remain in the Ötükän to continue its Turkic tradition.

Khangai is a Mongolian name derived from Khan "the King". Khangai Mountain is located in central Mongolia. Its east, south and western borders are clearly separated with plains. Its north is connected to the Sayan Mountains and



not easy to draw borderlines. The Khangai Mountain is basically even meadows and smooth slopes. Winter is warm and summer is green. Its abundant streams, springs and grasses offer an ideal condition for nomadic life. Domestication of horse in this region can be date back to the 9th century B. C. Besides its milk (Kumis) and meat, the horse turned out to be the best animal for transportation, hunting and fighting, called “wing of man”. Use of horse pushed the development of steppe society. It made the Khangai the cradle of Altaic nomadic civilization.

Orkhon Valley

The plains at the foot of the eastern Khangai host the Orkhon Valley Cultural Landscape - OVCL. It is the best part of the mountain with fresh water and grasses. For Altaic nation, the land of OVCL was always the house of gods, promise of victory and symbol of dominance. In the history, all Altaic nomadic powers fought to set their capitals there, such as the Hun (209 BC – 93 AD) capital Luut Khot, the Xianbei (93 AD -234 AD) capital Ordo, the Rouran (330-555) capital Mumo, the Turk (522 - 744) capital Ötükän, the Uyghur (744-840) capital Ordu-Baliq, and the Mongol (1206 - 1368) capital Kharkhorin are all in OVCL. Repeatedly they made OVCL Rome of the world; sometimes one would attack another turning the grassland a ground of brutal killing field leaving behind thousands of skulls for wolves and eagles. Today the OVCL is retired; ancient walls sunk to green mounds; some grassland now has corroded from salinization. Now everywhere looks so quiet as if nothing happen in the past. Only the ancient Deer Stones and Turkic Balbals are standing still and guarding this heroic steppe. Before our eyes, it is flaunting its all-Mongolian dress: green grass, sparkling water and smoking tents. Occasionally some tourists will come and wake up the valley, but they leave faster than they came, picking up some broken jars for souvenirs. In May 2006 the Mongolian government issued the resolution No. 123 and approved to register the OVCL as a World Heritage Property. In this 121,967 ha of grassland, there are 5 primary sites have been designated as Special Protected Area and 20 historical and archaeological sites as Protected Monuments. The

Gökhtürk Museum of Khushuu Tsaidam later built by the Orkhon River is displaying all kinds of important relics including the artifacts from the last excavation of the tombs of Bilge Qaghan.



Picture I

The Orkhon Valley Cultural Landscape – OVCL

Materials and Researches

Historical records about the Ötükän Mountain were written in different languages and times. They belong to the following four groups:

1. The Orkhon Turkic records. They are basically the first hand witness reports from the mouth of native Turks and written during the Ötükän's "active" period up to 840 the Kirgiz conquest.

2. Turkic Legends. Along with the great Turkic migration, the Ötükän name had gone with them. But the memory remained for another five hundred years among the Turkic people as we can see from the Turfan texts (Le Coq 1911 S. 12, 1922 S. 16 - 17), DLT (Dankoff, R & Kelly, J. 1982), QB (Dankoff 1983), Rashid al-Din (Blair 1995), Juvayni (Boyle 1958) and others. In comparison to the Orkhon Turkic records, they are second hand materials.

3. The Chinese records are third person reports mostly from their annals. We cannot divide the Chinese records as original and legendary, all are the stories written in thousand miles away.

4. Mongolian sources. Unlike legendary stories told by Turkic descendants, the Mongols physically moved into the Khangai. In spite of four-century gap in between, many Old Turkic local names survived in Mongolian contemporary place names. Off course, taking some Mongolian shape and folk etymology is inevitable. Mongolian sources are from four directions: local Mongolian names, Chinese Mongol records, Mongolian books and Chagatai books. Here is an example, in the Tang Chinese records, the Ötükän had another name called 天山 *Tianshan*, its Turkic origin supposed to be *täjri tay**, but it was only attested in another Chinese-Mongol record said 騰格哩達哈 *täjri tay*.

Discussion about the Location of Ötükän

Author	Location
齐召南 1761	East range of the Khangai
俞浩 1847 : 7, 9	Today's Altai. Today's Khangai
Thomsen 1896	Tamir and Orkhon riverhead area of Khangai
Melioranskiy 1899: 84	Kharkhorin Mountain in Yuan period
Hirth 1899	Tamir and Orkhon riverhead area of Khangai
Chavannes 1903	Kharkhorin Mountain in Yuan period
Shiratori 1907	Kharkhorin Mountain in Yuan period
Marquart 1914: 63-64	Also entire Khangai
Ding 1915	Dulan Khaala mountain in between Tula and Orkhon
Wang 1923: 997.	Khangai Mountains
Pelliot 1929: 212, 217.	The whole of Khangai
Cen 1939	A peak in the Khangai
Gabain 1950: 34 - 36.	In between southwest, southeast Khangai and Tannu-Ola
Ögel 1957: 119.	Khangai Mountains
Potapov 1957.	a vast mountain-taiga region in Khangai and partly in the Sayan highland
Giraud 1960: 207.	co-ordinates to 101 47
Jisl 1963: 388	A part of Khangai alongside the Orkhon river
Schubert, 1964: 215.	in the southeastern part of the present Zavkhansky aimak
Feng & Lu 1982: 72.	Tamir and Orkhon riverhead area of Khangai

Tan 1982: 5	Khangai ranges
Klyashtorny 1982	The whole of Khangai
Tekin 1983: 834.	Northwest Khangai, in between Orkhon and Tes rivers
Lin 1988 : 72.	In between Orkhon and Selenga, or Orkhon valley
Xue 1992: 132.	Bayan Ula mountain, Kherlen riverhead
Sümer 1994: 3, note 9.	The eastern part of the Khangai, Orkhon and Tamir riverheads, little south of the Ordu Baliq
Tekin 1994: 64.	Eastern slopes of the Khangai mountains
Tevanenko 1994: 37.	Today's Otgon Tenger
Bosworth 1995.	Orkhon and Tamir riverheads
Czeglédy 1995: 62, note 5.	The eastern foothills of the Khangai mountains near the Orkhon river. Also used to denote the whole of the Khangai mountains
Rybatzki 1997: 51, 97 and note 255.	The Khangai or a part of it
Konovalov, 1999, p. 179	Northern Xiongnu or Yinshan
Gömeç 2000: 428.	Entire Selenga river outreaches extended to the Altai mountains
Golden 2002: 107, note 879.	Could be the mountains and elevated area by the Orkhon
Aminev 2006	Similar place names "Utegen", "Etukan" in Bashkortostan
Aydin 2007	Today's Mt. Otgon Tenger area in Zavkhan aimak.
Bao 2010: 57, 58.	The highest peak of Khangai. The west of the Khangai range
Drobyshev 2012.	Khangai mountains.

The Turkic era in the Mongolian steppe lasted for 3 centuries and left us some records about the Ötükän in the Turkic inscriptions. Almost all of these inscriptions were carved on the granite stones, the numbers are limited. Among them we have only five of them consist more than 30 lines. Even though, the name of Ötükän had been seen from beginning to the end for more than 20 times. It was called: *ötükän* 'Ötükän', *ötükän yış* 'Ötükän slope', *ötükän yer* 'Ötükän Land'

and *ıduq ötükän* ‘Sacred Ötükän’, *ötükän quzi* ‘north of the Ötükän’, *ötükän* (...) *kädin uči* ‘western edge of the Ötükän’, *ötükän ortusi* ‘middle of the Ötükän’, Most representative calling is *ötükän yiš*. The name *ötükän yiš* appeared in different parts of the Khangai Mountain. The *ötükän yiš* in the Toñuquq inscription is in a south Khangai (Ovorkhangai) Ongi riverhead; Kül Tegin’s *ötükän yiš* is in the Orkhon Valley in the east. Bayančor’s *ötükän* is in the northwest corner of the Khangai, Tes riverhead. For the Turks every green slope around the Khangai is *ötükän yiš*.

Moreover, the *yiš* is not the Khangai specific. We saw *altun yiš*, *čoyay yiš*, *kögmän yiš* in the Turkic inscriptions. Kashgari said the *yiš* is a ‘downward slope’ (Dankoff-Kelly), also, RADLOFF ‘Schwarzwald, Bergwald, Waldgebrige’, THOMSEN ‘montagne boisée’, GABAIN ‘Gebirgsweide’, ORKUN and SERTKAYA ‘orman’, and CLAUSON said 2mountain forest, the upper part of a mountain covered with forest, but also containing treeless grass valleys’ and KLYASHTORNY ‘slope’. I think we better go back to the Kashgari. The *yiš*, antonym (Gabain) to *yazi* ‘plane’, is really a green sloppy grassland side of a mountain where the Turks would live and herd their animals. In a contrast, *tay* ‘mountain’ is a dry, high, uninhabitable peak that nothing useful besides hunting. It is rare to see *ötükän* was called a *tay* ‘mountain’ although the conception of ‘mountain’ had been always attached. In any of these Turkic texts, the *ötükän* is indicating the Khangai Mountain as a whole, but not necessarily calling it ‘mountain’.

In all Turkic inscriptions the standard answer of the *ötükän* is the Khangai Mountain, no matter it is in full, abbreviated or respected name. The Turks were at least should not be obscure about the mountains in their homeland like *ötükän* (Khangai), *altay* (Alati), *kögmän* (Sayan), *čoyay* (Yinshan).

Location of the Ötükän in the Orkhon Turkic Records

A. An Ötükän Yiš is at the Ongi Riverhead

Toñuquq 15: “I led (my people) following the *kök öj* up to the Ötükän slope”. The *kök öj* is the Ongi River (Czegledy 1962). It is an endorheic river starts from a southern side of the Khangai Mountain and dies in the Gobi desert in the south. In 682 Toñuquq lead a rebellion. First they lived in Qara Qum (黑沙圖? 41.50 108.10) on the north of the Čoyay Mountain (陰山). Then they crossed the



Gobi, followed the Ongi River, and finally reached the *ötükän yış* ‘the Khangai’. The Ongi River originates in 46.52 102.11 area in a foot of Khangai, or Ovorkhangai (Southern Khangai).

B. An Ötükän Yış is in the OVCL

In the Kül Tegin S4, S8, E23 and Bilge Qayan N2, N3, N6, they call *ötükän yış*, ‘Ötükän slope’, *ötükän yer* ‘Ötükän land’, and *ıduq ötükän* ‘Holly Ötükän’. Their tombstones were found on the bank of old Orkhon River, one kilometer apart from each other. The Khangai is on the west of the Orkhon river about 25 km. from their resting place. For a *yış* ‘slope’, 25 km. is too big and we cannot tell where was their *ötükän yış*. At least in Xintangshu 43 said “reach the Ordu Baliq. Its east is a plain, west leans to the Ötükän” which is pointing the Khotont Mountain 102.60, on its west side in the OVCL.

C. Northwestern Ötükän is in the East of the Tes Riverhead

Among the Uighur inscriptions, the following three passages are telling a same story. Bayan Čor (El-etmiş Bilgä Qayan 747-759) became Qayan and had set up his camp twice in the Tes river valley. Tes riverhead is in 49.21 97.97 area. Shine Usu E7 “I spent the winter in the north of the Ötükän” must be a valley in a north of 49.21. Based on the following stories we can come up to the point that the Tes river valley 49.21 97.97 is the Ötükän’s northwest corner.

Terkhin 1: “I had (my) throne set up at the western border of the Ötükän, on the Tes riverhead.” Here said *kädin uçı* ‘western point’ means ‘western border’ located at the east or further east of the Tes riverhead.

Terkhin 5: “My summer residence is on the western border of the northern Ötükän, to the east of the Tes riverhead”. Furthermore here he added a ‘northern’. This ‘north’ could go beyond 49.21.

Shine Usu E8: “That year I ordered the setting up of the Qasar Qordan throne [on the western border of the Ötükän] in the riverhead of Tes.”

In sum, the northwestern Ötükän should be the Tes Valley riverhead 49.21 97.97 area where the Tes inscription was also erected.



Picture II

The Tes River

D. Middle of Ötükän is the Tariat Valley

The Terkhin inscription, also called Tariat inscription, was discovered in the Tariat Valley. According to KLYASHTORNY's report, It was located in 12 km. west from the Terkhin River mouth from Lake Terkhin Tsagan nur, 1 km. north side of the river and 2 km. south from the mountain slope, coordinates to 48.09 99.45 area. Following three passages are also telling another same story that in the year of dragon in 572, El-etmiş Bilgä Qayan spent his summer in the middle of the Ötükän-Tariat Valley.



Picture III

T The Tariat Valley

Terkhin W2-3: "In the year of the dragon I spent the summer in the middle of Ötükän, to the wet of Süñüz (As Öñüz) Başqan holy summit. Here I had my

throne set up; here I had walls erected; here I had my thousand years - ten thousand days scripts and signs (3) carved on a flat stone, and I had it mounted on the huge stone.” Here the *tolqu taš* “huge stone” means the turtle-like dragon base stone. A proper tombstone must be mounted on a *Bixi* 赑屃, one of dragon’s nine sons, number six. He was out of control and became very wild. The dragon then exiled him to the earth to carry heavy tombstones.

Shine Usu E9: “In the [year of the dragon] I spent the summer in the middle of [Ötükän], to the west of [S]ünjüz (As Önjüz) Baš[qa]n holy summit, at the junction of Yabaš and Tuquš. There I had my throne set up and had the walls erected.”

Terkhin S6: “I had my throne set up in the middle of Ötükän, to the west of Sünjüz (As Önjüz) Bašqa]n holy summit”.



Picture IV

The Terkhin Inscription in the Archaeology Institute

The Terkhin and Shine Usu are sister inscriptions. In addition, some stories are repeated. The Shine Usu inscription was created a few years later (Kamalov 2003) and located at about 200 km east. When they describe the construction of the adobe, wall and inscription, the Terkhin indicated *bunta* ‘here’ and the Shine Usu indicated *anta* ‘there’. The Terkhin valley is the *ötükän ortusi* “middle of Ötükän” where the inscription is located *bunta* ‘here’. It coordinates to 48.11 99.60 area, just the centre of the Khangai.

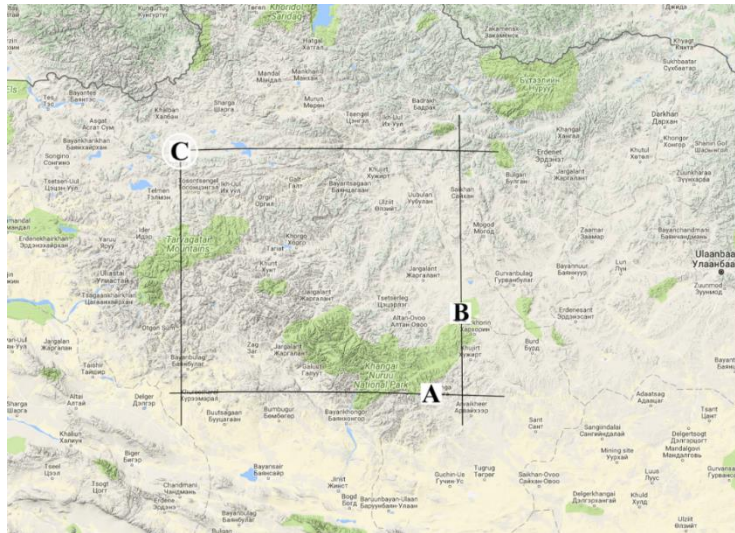
In spite of very limited resources, the inscriptions generously provided us clear geographical descriptions. They are sufficient enough for us to outline an Ötükän regional map. Based on above A, B, C three locations, we can determine:

(C) Latitude 97.97 is the western border of the Ötükän.

(A) longitude 46.52 is the southern border of the Ötükän.

(B) Latitude 102.60 is the eastern border of the Ötükän in between OVCL and Khotont.

(C) Longitude 49.21 is a northern border of the Ötükän. From (C) northwest 49.21 97.97 corner we take the northern line.



Picture V

Map of Ötükän

As we can see, the Turkic Ötükän is the whole Khangai Mountain. The middle of Ötükän is the Tariat Valley which is located in the centre of the Khangai. Based on this map and above descriptions we can come up with following two conclusions:

1. The Ötükän is the Khangai Mountain including the Arkhangai (Northern Khangai) and Ovorkhangai (Southern Khangai).

2. The *ötükän* *yış* is a common noun. It means ‘a pastoral slope of the Ötükän Mountain’.

Turkic Sources

Toñuquq (716) 15: *kök önjüg yuyuru ötükän yişyarı uduztum* “I led (my people) reached the Ötükän slope by marching along the Ongi River”.

Toñuquq 17: *tü[rk qayanıy] türk bodunuy ötükän yerkä bän özüm bilgä Toñuquq ötükän yerig qonmıš teyin äšidip beryäki bodun, qurıyaqı, yıryaqı, öñräki bodun kälti* “I, Bilgä Toñuquq, myself brought the Turk Qayan and Turk people to the Ötükän. Having heard about we had settled down in the Ötükän land, the people from the south, from west, from north and from east have come”.

Kül Tegin (732) S3: *türk qayan ötükän yiš olursar eltä buñ yoq* “If Turk Qayan resides in the Ötükän slope, there will be no distress in the realm”.

Kül Tegin S4: *ötükän yišda yeg idi yoq ärmiš el tutsıq yer ötükän yiš ärmiš* “There was positively no better (place to live) than the Ötükän slope. The Ötükän slope was the place to rule the realm”.

Kül Tegin S8: *ötükän yer olurup arqıš tirkiš isar näñ buñ yoq ötükän yiš olursar bängü el tuta olurtaçı sän* “Whoever resides in the Ötükän land and send off caravans, there will never be a trouble. If you reside in the Ötükän slope, you will rule the realm forever”.

Kül Tegin E23: *ıduq ötükän y[iš bodun bardıñ] (...)* “Sacred Ötükän slope [people, you left].”

Bilge Qayan N2: *türk [qaya]n ötükän [yiš] olursar [el]tä buñ yoq* “If a Turk Qayan resides in the Ötükän slope, there will be no distress in the realm”.

Bilge Qayan N3: *[ötü]kän [yiš]da yeg [idi yoq är]miš el [tutsıq yer ö]tük[än] yiš ärmiš* “There was positively [no] better (place to live) than the Ötükän [slope]. The Ötükän slope was the place to [rule] the realm”.

Bilge Qayan N6: *ötükän yer olurup [arqıš] tirkiš isar neñ bu[ñ yo]q [ötükän yiš] olursar bängü [el tuta olurtaç]ı sän* “Whoever resides in the Ötükän land and send off caravans, there will never be a trouble. If you reside in the Ötükän slope, you will [rule the realm] forever”.

Bilge Qayan E19-20: *ıduq ö[tükän] yiš bodun bardıñ* “Sacred [Ötükän] slope people, you left”.

Terkhin E3: *ötükä eli tägiräs eli ekin ara orqun ügüzdä (...)* “At the Orkhon river in between the Ötükän realm and the adjacent realms (...)”

Terkhin W1: *täñridä bolmiš el etmiš bilgä qayan el bilgä qatun qayan atay qatun atay atanip ötükan kedin učinta täz bašinta örgin (...)* “I, the heavenly born El-etmiş Bilge Qayan (together with) El-bilge Qatun, having taken the title of Qayan and Qatun, (...) I had (my) throne set up at the western border of the Ötükän, on the Tes river-head”.

Terkhin W2-3: *ulu yilqa ötükan ortusinta süñüz (as öñüz?) bašqan iduq baš kedin-intä yayladim örgin bunta yaratdim čit bunta toqitdim biñ yilliq tümä künlük bitigimin bälgümin bunta (3) yası tašqa yaratdim tolqu tašqa toqitdim* “In the year of the dragon (572) I spent the summer in the Middle Ötükän, to the west of Süñüz (As Öñüz?) Bašqan holy summit. Here I had my throne set up and here I had walls erected. Here I had my thousand years - ten thousand days scripts and signs (3) carved on a flat stone, and I had it mounted on the huge stone”.

Terkhin W5: *yaylayim ötükan quzi kadin uči täz baši öñdüni qanuy küniy (...)* *čalyim ötükan yeri onyi atla[ndi]* “My summer residence is on the western edges of the northern Ötükän, to the east of the Tes river-head where I settle-move. Upon my wish Onyi from Ötükän land went on campaign”.

Terkhin S6: *ötükän ortusinta süñüz bašqan iduq baš kedinin örgin bunta eti(t)dim* “I had my throne set up in the middle of the Ötükän, to the west of Süñüz Bašqan holy summit”.

Shine Usu N2: *ö[tükän eli tegires] eli ekin ara olurmiš subı sälänjä ärmiš* “They settled in between Ö[tükän realm and adjacent] realms. Their river was Selenga”.

Shine Usu E7: *ötükän yirin qışladim* “I spent the winter in the north of Ötükän”.

Shine Usu E8: *ol yıl [ötükän kedin učinta tä]z bašinta qasar qodran örgin anta etitdim* “That year I ordered the setting up of the Qasar Qordan throne [on the western edge of the Ötükän] in the river-head of Tes”.

Shine Usu E9: *[olo yıl]qa ö[tükän ortus]inta [s]üñüz baš[qan]ta iduq baš kedin[tä] yabaš toquš bältirintä anta yayladim örgin anta yaratitdim čit anta toqitdim* “In the

[year of the dragon] I spent the summer in the middle of [Ötükän], to the wet of [S]ünjüz Baš[qa]n holy summit, at the junction of Yabaš and Tuquš. There I had my throne set up and had the walls erected.”

Shine Usu E11: *ötü[kän ?] (...) li[m] temiš* “Let us (...) in the Ötükän (...)”.

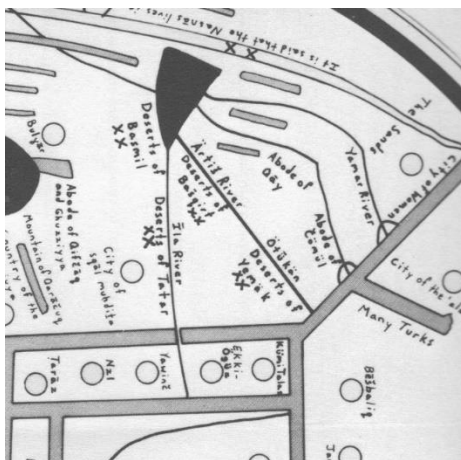
Shine Usu S4: *üč iduq tay ötükän (...) [ö]tükäntä bän* “Three sacred mountains Ötükän (...) In the Ötükän, I (...)”.

HT I, 3: *ötükän öz yerim* “Ötükän is my own land”.

HT VII, 2: *täñridä qul(t?) bulmiš ötükän elintä* “in god blessed Ötükän realm” (Sertkaya-Harcavbay 2001: 319, 327).

Let us take one, DLT as an example from later Turkic legendary stories. Kashgari’s DLT was completed in 1077 in Baghdad (Dankoff & Kelly 234. III, 4).

DLT 8 N: “Name of a place in the deserts of Tatar near Uighur.”



DLT (1077) Map and B. I, 138

References

AALTO, P. et alii (1958). “Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 60/71: 3-91.

AMINEV, Z. G. (2006). “Kul’t Svyatsennoy Drevnix Tyurkov Ötüken i ee Sledı u Başkir”, *Problemy Etnogeneza i Etničeskoj İstorii Başkirskogo Naroda, Materiali Vserossiyskoj Naučno-Praktičeskoj Konferentsii* (Ufa, 2006), Gilem, Ufa: 26-29.



AYDEMİR, A. (2010). “Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 187: 197-222.

AYDIN, E. (2007). “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, 2/4: 1262-1269.

BANG-KAUP, W. (1980). *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, Çev. Ş. TEKİN, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

BAO, Wensheng (2010). “Gu Dai Tu Jue Yu Dou Jin Shan Kao”, *Meng Gu Shi Yan Jiu*, 10: 54-62.

BLAIR, S. (1995). *A Compendium of Chronicles: Rashid Al-Din's Illustrated History of the World*, London: The Khalili Collections.

BOSWORTH, C. E. (1995). “Ötükän”, *Encyclopedia of Islam*, Brill, 8: 231a-b.

BOYLE, J. A. (1958). *History of the World Conqueror by Ala-Ad-Din Ata Malik Juvaini*, Manchester: University Press

BUSHAKOV, V. (2007). “Etimologiya ta lokalizatsiya Davn'otyurks'kogo Xoronima Ötüken”, *Visnik L'vivs'kogo Universitetu*, 42: 192-196.

CEN, Zhongmian (1939). “Wai Meng Yu Dou Jin Shan Kao” (*Zhong Yang Yan Jiu Yuan Shi Yu Suo Ji Kan Ba Ben San Fen*); *Tu Jue Ji Shi*, 1958/2: 1085-1088.

CHAVANNES, E. (2006). *Batı Türkleri Tarihi*, Çev. M. SİRMAN, İstanbul: Töre Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

CZEGLÉDY, K. (1962). “Čoyay-Quzi, Qara-Qum, Kök-Öng”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15/3: 55-69.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk)*, Part I, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, Robert (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago and London: University of Chicago Press.

DİNG, Qian (1915). *Xin Tang Shu Xue Yan Tuo Chuan Di Li Kao Zheng*, Zhe Jiang Tu Shu Guan Cong Shu.

DOERFER, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung alterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor ailem der Mangolen- und Timuridenzeit. Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DROBYSHEV, Yu. İ. (2012). "Srednevekoviy Ötüken", Vostok, 4: 5-22.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ESİN, E. (1976). "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", Atsız Armağanı, Ed. E. GÜNGÖR et alii, Ötüken Yayınları, İstanbul: 147-186.

FENG, Chengjun; Lu JUNLİNG (1982). Xi Yu Di Ming, Bei Jing: Zhong Hua Shu Ju.

GABAIN, A. von (1950). "Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken", Der Islam, 29: 30 - 62.

GIRAUD, R. (1960). L'Empire des Turcs Célestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680-734), contribution à l'histoire des Turcs d'Asie centrale, Paris: Libraire d'Amérique de d'Orient et d'Orient Adrien-Maisonneuve.

GOLDEN, P. B. (2002). Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. O. KARATAY, Çorum: Karam.

GÖMEÇ, S. 2000. "Şine-Usu Yazıtı'nda geçen Yer Adları Üzerine", Türk Tarih Kurumu Belleten, 240: 427-433.

HAMILTON, J. R. (1997). "Tokuz Uygur ve On Oguz", Çev. Y. KOÇ; İ. BİRKAN, Türk Dilleri Araştırmaları, 7: 187-232.

HIRTH, F. (1899). Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk: die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, St. Pétersburg.

HUANG, Wenbi (1964). "Yi Dou Hu Gao Chang Wang Shi Xun Bei Fu Yuan Bing Xiao Ji", Wen Wu, 2: 35.

Jİ, Yun et alii (1781). "Nan Bei Shi Shi Xiao Lu", Qin Ding Si Ku Quan Shu, Shi Bu Ba.

JİNG, Fangchang (1890). "Dong Bei Yu Di Shi Lue", Zhong Guo Dong Bei Di Li Zhi.

JİSL, L. (1963). "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", Türk Tarih Kurumu Belleten, 107: 387-410.

KAMALOV, A. (2001). “Turks and Uighurs during the Rebellion of An Lu-Shan Shih Ch’ao-yi (755-762)”, *Central Asiatic Journal*, 45/2: 243-253.

KAMALOV, A. (2003). “The Moghon Shine Usu Inscription as the Earliest Uighur Historical Annals”, *Central Asiatic Journal*, 47/1: 77-90.

KARATAY, O. (2007). “Ötüken Yiş: Dağ, Orman ve Ülke”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, Ed. M. ALPARGU; Y. ÖZTÜRK, Sarkaya Üniversitesi Basımevi, Sakarya: 131-139.

KATAYAMA, A. (1999). “Tariat Inscription”, *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Eds. T. MORIYASU; A. OCHIR, Osaka University, Osaka: 168-176.

KLYASHTORNY, S. G. (1982). “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36/3: 335-366.

KONOVALOV, P. B. (1999). *Etničeskiye Aspektı İstorii Tsenral’noy Azii (Drevnost’ Srednevekov’ye)*, Ulan-Ude.

LE COQ, A. von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1911. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter: 6).

LE COQ, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1922. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter: 3).

LİN, Enxian (1988). *tu jue yan jiu, tai wan: shang wu*.

LİU, Yitang (1990). *tu hui yan jiu, tai bei: jing shi shu ju*.

LUO, Xin (2005). “Hui Gu Ya Zhang Cheng Lue Ying”, *Wen Shi Zhi Shi*.

MARQUART, J. (1914). *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

MELIORANSKIY, P. M. (1899). *Pamyatnik’ v’ Çest’ Kül’ Tegini*, S. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.

MINORSKY, V. (1948). “Tamīm ibn Baħr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12/2: 275-305.

ÖGEL, B. (1957). “Doğru Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 81: 81-131.

ÖLMEZ, M. (2012). *Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.



ORKUN, H. N. (1936-1941). Eski Türk Yazıtları I-IV, İstanbul: Devlet Basımevi.

PELLIOT P. (1929). “Neuf notes sur des questions d’Asie centrale”, T’oung Pao, Second Series, 26/5: 201-266.

POTAPOV, L. P. (1957). “Noviye Danniyе o Drevnetyurkskom”, Sovyetskoye Vostokovedeniye, 1: 106-117.

QI, Zhaonan (1761). Shui Dao Ti Gang, Shang Hai: Wen Rui Lou.

RACHEWILTZ, I. de (1973). “Some Remarks on the Ideological Foundations of Chingis Khan’s Empire” Papers on Far Eastern History, Canberra: 21-36.

RADLOFF, W. (1895). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1897). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, neue Folge, Nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften

RADLOFF, W. (1928). Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov Herausgegeben, Leningrad.

RÄSÄNEN, M. (1957). Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen, Helsinki: Societas Orientalis Fennica.

SCHUBERT, J. (1964). “Zum Begriff und zur Lage des Ötüken”, Ural Altasische Jahrbücher, 35: 213-218.

SERTKAYA, O. F. (2003). “Yıs (Yış?)/Yisi/Yis/Yiş Kelimesi ve Akraları Üzerine”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 13: 1-10.

SERTKAYA, O. F.; S. HARCAVBAY (2001). “Hoyto-Tamir (Moğolistan)’dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000: 313-346.

Sever, Mustafa (2015). “Ötüken Yış” (www.altayli.net).

SHIRATORI, K. (1907). “Dong Hu Min Zu Kao”, Shi Xue Za Zhi, 18.

TAN, Qixiang (1982). Zhong Guo Li Shi Di Tu Ji 中 1-8. Shang Hai: Zhong Guo Di Tu Chu Ban She.

TEKİN, T. (1983a). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, Türk Tarih Kurumu Belleten, 184: 795-838.



TEKİN, T. (1983b). “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37/3: 43-68.

TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg.

THOMSEN, V. (1896). *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*, Helsingfors: Impr. de la Société de littérature finnoise.

THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TIVANENKO, A. V. (1994). *Drevne Svyatilitşa Vostoschnoy Sibiri v Epoxu Rannego srednevekov’ya*, Novosibirsk: Nauka.

VLADİMİRTSEV, B. Ya. (1929). “Po Povodu Drevnetyukskogo Ötüken Yıış”, *Doklad AN SSSR*, 7: 133-135.

WANG, Guowei (1923). *Guan Tang Ji Lin Xia*, Zhong Hua Shu Ju.

WANG, Li (1985). *Han Yu Yu Yin Shi*, Bei Jing: Zhong Guo She Hui Ke Xue Chu Ban She.

WANG, Xiaopu (2007). “Bai Huo Jiao Yu Tu Jue Xing Shua I Yi Gu Dai Tu Jue Dou Zhan Shen Yan Jiu Wei Zhong Xin”, *Li Shi Yan Jiu: Di Qi*.

XUE, Zongzheng (1992). *Tu Jue Shi*, Bei Jing: Zhong Guo She Hui Ke Xue Chu Ban She.

YAN, Gengwang (1985). *Tang Dai Jiao Tong Tu Kao Tai Beiz: Hong Yang Yan Jiu Yuan Shi Yu Suo*.

Yİ, Zuola (1996). *Shi Tan Gu Dai Tu Jue Yu Ötüken - Mo Yi Ci Ci Yuan*”, *Yu Yan Yu Fan Yi*.

YU, Hao (1847). *Xi Yu Kao Gu Lu*, Wen Hai Chu Ban She.

ZHANG, Mu (1991). *Meng Gu You Mu Ji*, Shan Xi Ren Min Chu Ban She.

Kutadgu Bilig’te Geen Trkistan ve Turan Terimleri zerine

On the Terms of Turkistan and Turan in Qutadyu Bilig

Gaybullah BABAYAR

The al-Beruni Institute for Oriental Studies at the Uzbek Academy of
Sciences (Tashkent/Uzbekistan)
E-mail: gaybullah@mail.ru

The thinker of the Qarakhanids period, Yusuf Balasayuni (11th Century) in his well-known work Qutadyu Bilig have noted the followings: ‘(...) in the Region of Mashriq (East), in the districts of Turkestan according to the language of Buyra Khan, this book (...) the Iranians called it as ‘the Turkic Shah-name’, (...) the Turanians named it as: ‘The Qutadyu Bilig’. These notes may prove the facts that the terms ‘Turkestan’ and ‘Turan’ are closely connected with the similar geographical regions during the period of the Qarakhanids. This paper highlights how these terms are linked with historical realities and the issues of the origin of their usage.

Key Words: Pre-Islamic Central Asia, Qutadyu Bilig, Turkistan, Turan, Qarakhanids, Eastern Turkistan.

Giriş

Karahanlılar döneminin başta gelen edebî eserlerinden Kutadgu Bilig'in giriş kısmında kitabın yazarı Balasagunlu Yusuf (XI. yüzyıl), “*Maşrık vilayetinde, Türkistan illerinde Boğra Han dilince bu kitap (...) İranlılar Şah-name-i Türki dediler, (...) Turanlılar Kutadgu Bilig diye söylemişler*” kaydını düşmekte, daha sonraki satırlarında ise kendisinin şöyle bir şiirini sunmaktadır:

İranlılar Şehname ter muşar

Turanlılar Kutadgu Bilig teb uçar

“İranlılar buna ‘Şehname’ derler, Turanlılar ‘Kutadgu Bilig’ diye anarlar)” (Arat 1947: 48-49, 52-54; 1959: 1, 4).

Bu kayıtlar Karahanlılar döneminde *Türkistan* ve *Turan* kavramlarının Türklerle ilişkili eşanlamlı birer coğrafi adlar olduğunu kanıtlamaktadır. Peki, böyle bir kavram ne gibi tarihî gerçeklerle bağlantılıdır, kökeni hangi dönemlere ulaşmaktadır?

Bu sorularla ilişkili olarak akla gelen ilk cevap ise “Karahanlılar döneminde Orta Asya ve civarı Türklerin egemenliği altındaydı, buraların ahalisinin belirgin bir kısmını da çeşitli Türk boyları oluşturmaktaydı, o yüzden bölgeye *Türkistan* denmesi gayet doğaldır” olacaktır. Ancak, bu dönemde *Turan* tabirinin de *Türkistan* ile aynı anlamı ifade etmeye başlaması meselenin cevabının o kadar da basit olmadığını göstermektedir. Çünkü araştırmacılar arasında genel olan tanımlamaya göre, aslında, hem sosyal kültürel açıdan, hem de coğrafi yönden İran’ın karşıtı olan, ancak kökü İranî topluluklara dayanan *Turan* kavramı, Orta Asya’da Türk-İslam hanedanlarının egemenlik sağlamalarıyla, yani Karahanlıların X. yüzyılın sonlarına doğru Maverâünnehir’de hâkimiyeti Samanîlerin elinden almasıyla zamanla *Türkistan* tabiri ile aynı anlamı kazanmıştır.

Son yıllarda elde edilen bilgiler bu tarz açıklamaların tartışmalı olduğunu, her iki coğrafi terimin bütünleşmesinin daha erken tarihlere ulaştığını düşünmeye sevk etmektedir. İlk, bu kavramın Karahanlılardan daha önce mevcut olduğu birçok kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin, döneminin önde gelen bilginlerinden Ebu Abdullah el-Harezmî’nin *Mifatih Ulum ‘Bilimler Anahtarı’* (X.

yüzyıl) ve Ebu Reyhan Birunî'nin (973-1048) *Kanun-i Mesudî* eserlerinde Horasan'da bulunan Merz-i Turan veya Mezduran mevziisi kaydedilerek, onun 'Türklerin sınırı' anlamına geldiği vurgulanmaktadır (Beruniy 1973: 466; Bahadirov 2009: 114). Diğer taraftan, bu kavramların kökü belki de bu tarihlerden daha önceki dönemlere, hatta İslam öncesine, Köktürk kağanlığı (552-744) dönemine kadar ulaştığını düşündüren farklı dillerdeki kaynak bilgilerinin bulunması konunun tekrar gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Özellikle, Köktürklerle ilişkili olarak *Türkistan* tabirinin Soğd, Ermeni ve Pehlevî kaynaklarında görülmesi ve onun adı geçen Kağanlığı ifade eden etnik siyasî ve etnik coğrafi bir ad sıfatıyla, *Turan* tabirinin de daha çok siyasî anlam taşıyan bir tabir olarak Soğd dilli sikkelerde yer alması bu görüşü desteklemektedir. Bilhassa, miladî VI. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta darp olunan bakır sikkelerde *twrnyn xwβw x'γ'n* 'Turan hükümdarı Kağan' ve *twrnyn xwβw* 'Turan hükümdarı' cümlelerinin görülmesi (Babayar 2017: 38-51) buna örnek teşkil eder (bk. Levha I, 1-5; Levha IV, Grup I. 2. Tip – Grup I. 4. tip).

Konunun Araştırılması

Gerçi XIX-XX. yüzyıllarda bilim dünyasında, özellikle Batı ve Rus edebiyatında Turan ve Türkistan terimlerinin kökeni ve onların tam olarak hangi topraklar için kullanıldığı konusu az çok incelenmiş olmasına rağmen, bu terimlerin ilkin hangi kaynaklarda görüldüğü, ilk kullanıldığı tarih, mekân vs meseleler yakın yıllara, yani XXI. yüzyılın başına kadar araştırma konusu olmamıştır. Nitekim, Türkoloji ve Türk tarihi araştırılması açısından önde gelen ülkelerden biri olan Türkiye'de bile bu konunun hemen hemen incelenmediği görülür. Oysa genel Türk tarihinin birçok sorunlarına çözüm getirmesi açısından bu terimlerin tüm boyutlarıyla incelenmesi gerekmektedir.

Konunun daha kolay anlaşılması açısından bu kavramları iki alt başlıklar halinde kısa bir tarzda incelemeyi uygun görmekteyiz.

I. İslam Öncesi Yazılı Kaynaklarında Türkistan Kavramı

Orta Asya kadim tarihi ve Sogdoloji uzmanı Fransız VESSAIRE, kadim İran dilleri gözde uzmanı İngiliz SIMS-WILLIAMS gibi bilim adamlarının son yıllarda

Soğd ve diğer İranî dillerde *Türkistan* teriminin İslam öncesi dönemlerde bile görülmesine dikkat etmeleriyle (Vaissière 2005: 169; Bo-Sims-Williams 2015: 262-266) bu konuyu daha derin araştıran çalışmalar sürdürülmeye başlamıştır. Aslında bu konu daha önce, özellikle 1990'lı yıllarda Özbekistanlı Arap, Fars ve Türk dilli kaynak uzmanları araştırmıştır. ORINBAYEV, AHMEDOV, MANNANOV ve MAHMUDOV, arkeolog ASKAROV, Soğd dili uzmanı İSHAKOV, tarihçi ve Arap kaynakları bilimcisi KAMOLİDDİN ve s. bilim adamlarının, hem Arap, hem de İranî (Soğd, Pehlevi) ve Ermeni kaynaklarında görülen *Türkistan* ve *Turan* terimleri üzerine araştırma yapmaları veya diğer çalışmalarında atıfta bulunmaları konuya epey açıklık kavuşturmuştur (Urinbojev 1960: 84-85; Ahmedov 1992: 5-6; İshokov 1993: 1, 5; Askarov 1997: 67; Kamoleddin 2002: 61-68; Mannonov 1998: 6-8; Mahmudov 2003; Boboyarov 2004: 40-43; Babayarov 2008: 22-32). Yine de kaynak yetersizliği yüzünden *Türkistan* ve *Turan* terimleri üzerine onlar tarafından bildirilen açıklamalar epey eksik kalmıştır.

Bütün bunlara rağmen, konuyla bağlantılı biri diğerini tutmayan ve gerçek dışı açıklamalar yazılmaya devam etmektedir. Yani genel olarak bazı yayınlarda şu gibi bilimsel olmayan görüşlere denk gelinmektedir:

1. İlk Arap istilası sırasında Sırderya'nın kuzeydoğusundaki Türk asıllı boyların yaşadıkları ülkeleri Araplar ve Farslar genel adla *Türkistan* adlandırmışlardır.

2. Amuderya-Sırderya arasındaki topraklara nispeten VI.-VIII. yüzyıllar için *Türkistan* terimini kullanmamak gerekir ki bu terim VIII.-IX. yüzyıllarda Sırderya'nın kuzeydoğusundaki ülkelere, esas olarak Sırderya nehrinin orta havzaları (Otrar/Yessi civarı) veya Yedisu'ya nispeten kullanılmıştır.

3. Amuderya-Sırderya arası, yani Maveraünnehir *Türkistan*'a dâhil olmamıştır, *Türkistan* derken Sırderya'nın orta ve aşağı havzaları, esas olarak bugünkü *Türkistan* şehri ve onun yakın çevresi anlaşılmıştır, sadece XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar, Orta Asya'yı el geçirince *Türkistan* adı onlar tarafından Sırderya-Amuderya arasına da kullanıla başlamıştır.


Aslında bu görüşlere kesin olarak yanıt verecek onlarca bilgiler Fars, Arap, Türk ve s. dilli orta çağ yazılı kaynaklarında bulunmaktadır. Ancak, biz burada

esas olarak *Türkistan* teriminin ilk kez görüldüğü erken orta çağlara, daha doğrusu İslam öncesi dönemlere ait kaynaklara müracaat etmeyi lüzum görmekteyiz.

Peki, adı geçen coğrafi terim tam olarak hangi tarihlerde görülmekte ve hangi topraklara nispeten kullanılmaktadır? Gerçi, Özbekistanlı tanınmış arkeolog RTVELADZE, VI.-VII. yüzyıllara ait Baktri (Doğu İran) dilli epigrafik buluntulardan birinde *Türkistan* tabirinin görüldüğünü bilim âlemine duyurmuşsa da (Kamoliddin 2010: 13) kaynak göstermediğinden dolayı bu görüşü şimdilik ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

Aslında, 639 yılına ait Soğd dilli bir belge ve VII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış Ermeni kaynaklarında *Türkistan* tabirinin görülmesi VII. yüzyılın daha ilk yıllarında bu tabirin net olarak görülmeye başladığını kanıtlamaktadır. Nitekim Turfan (Doğu *Türkistan*)’dan bulunan 639 yılına ait Soğd dilli belgede “Çavyak boyuna mensup, *Türkistan*’da doğan cariyeye Opaçah” hakkında kayıt geçer. Uzun yıllardır Soğd kaynaklarını inceleyen Sogdolog İSHAKOV konuya ait “*Namı ezel Türkistan*” adlı makalesinde adı geçen belgede görülen bilgilerden yola çıkarak:

“Belgeden açıkça anlaşılıyor ki *Türkistan* coğrafi terimi ülkemizde (Orta Asya’ya) nispeten daha erken orta çağlarda kullanılmıştır, daha doğrusu bundan 1360-1400 yıllar önce Turan topraklarının genel adı *Türkistan* olarak adlandırılmaktaydı” diye vurgulamıştır (1993: 1, 5).

Yakın yıllarda ise Hotan (Doğu *Türkistan*)’da miladi VIII. yüzyıla ait birkaç Soğdça belgeler bulunmuş (bk. Levha V), onlardan birinin XIII. ve XV. satırlarında ‘*Türkistan*’ adı  *twrkystn* biçimlerinde görülmüştür (Bo-Sims-Williams 2015: 262–266). Bu belgeyi inceleyen SIMS-WILLIAMS, *Türkistan* tabirinin burada belirli bir bölge adı olarak geçtiğini vurgulamaktadır. Araştırmacıya göre, bu dönemde *Türkistan* adı kuzeydeki bozkırları, özellikle Sırderya nehrinden Moğolistan’a kadar uzanan bölgeyi ifade etmekte idi (Bo-Sims-Williams 2015: 268).



Bu belgeler hariç *Türkistan* adı üzerine daha teferruatlı bilgilerin görüldüğü ne gibi tarihî ve coğrafî eserler bulunmaktadır? Nitekim eserini miladi VII. yüzyılın ortalarına doğru yazan Ermeni tarihçisi SEBEOS şu gibi önemli iki bilgiyi kaydetmiştir:

“Dihistan veya onun civarları Türkistan’dadır” (Frye 1946: 119).

“Kuşan Şahı (Eftalit/Ak-Hun hükmdarı) büyük Kağan’dan yardım istedi. Ve o, yardım için 30 bür (bir çeşit miktar) askeri ile yetiştirdi. Onlar (Türkler) Türkistan’dan başlanan Vehrot (Amuderya) nehrinden geçtiler” (Ter-Mkrtyçyan 1979: 60-6).

Bu bilgiler tarihî Kuzeydoğu İran (şimdiki Türkmenistan’ın güney-batı kısmı) topraklarındaki Dihistan bölgesinin Türkistan’da bulunduğu, Amuderya nehri kaynağının ise Türkistan’da oluştuğuna ima etmektedir. Bilindiği gibi, Amuderya’nın başlangıcı Vahş ve Penç nehirleri civarı (Tacikistan’ın güneyi ve Afganistan’ın kuzey topraklarına) denk gelir.

Diğer bir Ermeni tarihçisi, miladi VII. yüzyılda yaşayan Ananiya ŞIRAKATSI kendisinin *Aşharatsuyts Ülkeler Tasviri* adlı eserinde “*Soğdlular Aria (Horasan/Kuzeydoğu İran) ve Türkistan arasında yaşarlar*” diye kayıt düşmüştür (Ter-Mkrtyçyan 1979: 63). Gerçi, bu bilgiden Türkistan’ın tam olarak hangi coğrafî bölgeye denk geldiğini belirlemek biraz zor olsa bile, bu dönemde Buhara ve Semerkant civarının ‘Soğd bölgesi’ olarak bilindiğinden ŞIRAKATSI’nin betimlediği *Türkistan*’ın bu bölgeye yakın toprakları, bilhassa Amuderya-Sırderya nehirleri arası ve civarını içerdiği anlaşılmaktadır. Yani dönemin Ermeni ve diğer dillerdeki kaynakları böyle bir sonuca ulaşmamızı sağlamaktadır.

Elbette, Ermeni tarihçileri Türkistan’a dair bilgileri komşuları Farslardan almış olmalıdırlar. Zaten, *Türkistan* kelimesi ‘Türkler yaşayan mekân’, ‘Türklerin ülkesi’ anlamındaki Farsça bir geleneğe dayanmaktaydı. Demek, Farslar miladi VI.-VII. yüzyıllarda da Türkistan terimini kullanmışlardır ki bu görüş erken orta çağlara ait Pehlevî (Orta Fars) dilli yazılı kaynaklarda da kendi tespitini bulmuştur (Markwart 1938: 123, n. 3).

Pehlevîce Bundahişn, *Dünyanın Düzeni* adındaki coğrafî eserde Türkistan’a dair şu gibi bilgileri kaydetmiştir:



“Zarin dağı Türkistan’dadır; Saukavastan ülkesi Türkistan’dan Kinistan’a giden yolda, kuzey istikametinde bulunur; Kino dağı doğuda bulunur, o Türkistan sınırında olup, Aparsen dağı ile bitişiktir” (Pahlavi Texts 1987: 37, 41, 120).

Pehlevîce kaynaklardaki Türkistan’ın coğrafi konumunu tam olarak belirlemek için, hem adı geçen Saukavastan ve Kinistan ülkelerinin coğrafi mevkiini, hem de Zarin, Kino ve Aparsen dağlarının bugünlerdeki hangi dağlara denk geldiğini belirlemek gerekecektir.

İlkin, Zarin dağının hangi dağa denk geldiği meselesi üzerine duralım. Bundehişn’de Zarin dağı Horasan’daki dağlar sırasında kaydedilmesi onun yerini bu bölgeden aramayı gerektirmektedir. Nitekim *Babür-name*’de Afganistan’da geçen olaylardan bahsedilirken Köteli-i Zerine (Zerine geçidi) hakkında söz yürütülür (Babürname 1958: 194a, 226, 529). Araştırmacılar onu Kuzeybatı Afganistan’ın Kuh-i Baba sıradağlarındaki Herirud nehrine yakın dağ geçidinin adı olarak açıklarlar. İlginç tarafı, bugünlerde bile bu mevki yakınındaki dağ, yani Herat ve Belh şehirleri arasındaki Kuhu Baba sıradağlarının bir kısmı Bendi Türkistan ‘Türkistan sıradağı’ olarak adlandırılır (Dames 1986: 221a; Boboyarov 2004: 41). Buna bakarak Bundehişn’de kaydedilen Zarin dağı ile *Babür-name*’deki Zerine dağ geçidi aynı olduğu söylenebilir. Burada, geçen yüzyıllarda olduğu gibi bugünlerde bile Kuhu Baba dağlarının kuzeyinden Amuderya nehrine kadar uzanan ve Bendi Türkistan sıradağını da kendi içine alan Kuzey Afganistan’daki vilayetlerin genel olarak *Türkistan* veya *Güney Türkistan* olarak adlandırılmasına dikkat etmek gerekmektedir. Bu ise, hem Ermeni kaynaklarındaki Türkistan’dan başlayan Vehrot ‘Amuderya nehri’, hem de Bundehişn’deki ‘Zarin dağının bulunduğu Türkistan’ bilgilerinin aynı topraklardan bahsettiğini ve coğrafi yönden burası Kuzey Afganistan topraklarını kapsadığı kanısını doğrular.

Pehlevî kaynaklarındaki, hem ‘Saukavastan’ ve ‘Kinistan’ ülkeleri, hem de ‘Kino’ ve ‘Aparsen’ dağlarının coğrafi mevkiine gelince, Kinistan ve Kino dağının Soğd bölgesi ve oradaki sıradağlara, Saukavastan ülkesinin ise bölgedeki Zerafşan nehri havzalarına denk geldiği anlaşılmaktadır. Büyük ihtimalle, Saukavastan Soğd’un merkezinde yer alan Zerafşan nehri havzasına değil, belki de bu nehrin kuzeyindeki geniş bozkır ve çöl araziye (Kızılıkum çölüne) nispeten kullanıl-

mıştır ki, bu yer adı Sak/Saka adının diğer bir şekli olabilir. Böylece, Pehlevî kaynaklarındaki Saukavastan'ın kaynağı eski Ahameniş dönemine ulaşan Sakastan/Sakistan'a ulaşır ve bu çöl hudut Saka boylarının konup göçtüğü bölge olmalıdır. Horasan bölgesinin İslam öncesi dönemlerdeki diğer bir adı Apar olarak geçmesine bakılırsa, Pehlevîce metinlerdeki Aparsen dağıının bu bölgedeki dağların genel adı olduğu anlaşılacaktır.

Demek, şimdiki Özbekistan ve Tacikistan arasında bulunan Hisar sıradağları¹ Pehlevî dilli eserlerde Kino dağı, bu dağın bulunduğu coğrafi bölge ise Kinistan adı altında kaydedilmiştir. Kısacası, Bundehişn'deki mezkûr bilgilerden belli oldukça, Horasan'dan doğuya doğru Soğd istikametine giden yol ilkin Türkistan topraklarından, yani Dihistan'ın doğusu ve Amuderya nehrinin yukarı havzalarından geçmekteydi. 'Saukavastan ülkesi' ise bu yolun kuzeyinde bulunmaktaydı.

Pehlevî dilli yazarlar kendilerinin buldukları İran toprakları istikametine dayanarak Dünya yönlerini belirttikleri, onların nezdinde Soğd ve diğer Orta Asya bölgeleri kuzeydoğu istikametinde bulunduğu bakılırsa, Orta Fars kaynaklarındaki 'Türkistan'ın sınırları Soğd bölgesinden epey güney ve güneybatıdan başladığı anlaşılır. Eğer Soğd bölgesine komşu 'Saukavastan ülkesi, Türkistan'dan Kinistan (Soğd)'a giden yolda, kuzey istikametinde' ve Soğd'daki 'Kino dağı doğuda', o Türkistan sınırında ve Horasan'daki 'Aparsen dağı ile bitişik' olduğundan yola çıkılırsa, bu mesele yine de net aydınlık kazanacaktır. Nitekim Pehlevîce yazılı kaynaklardaki bu bilgileri aynı dilde yazılan miladî VI.-VII. yüzyıllara ait mühürlerde görülen 'Turgistan' adı da doğrulamaktadır (Gyselen 2002: 193; Kamoliddin 2010: 13).

Demek, İslam öncesi Ermeni ve Pehlevî kaynaklarındaki bu tür bilgilerden anlaşılacağı üzere, Orta Asya'nın güneybatı kısımları: bugünkü Güney Tacikistan, Güney Özbekistan, Güney Türkmenistan ve Kuzey Afganistan toprakları miladi

1 *Hisar dağları* – Özbekistan'daki merkezî ve güneydeki bir kaç vilayetlerin (Semerkant, Kaşkaderya ve Surhanderya) doğu topraklarında bulunan ve Tacikistan'ın kuzey batı topraklarından güneyine kadar uzanan, Özbekistan'la uzun bir sınır oluşturan sıradağların genel adıdır.

VI.-VIII. yüzyıllarda Türkistan'ın en uç güney hudutlarını oluşturmuş, bu terim buraların genel coğrafi adı olmuştur.

Türkistan coğrafi adının Orta Asya'nın birkaç bölgelerine denk gelmesi veya çeşitli kaynaklarda onun yeri farklı topraklarda gösterilmesi güya mesele teşkil eder. Ancak, diğer tarihî coğrafi ülkeler gibi Türkistan adının da çeşitli dönemlerde kâh daraldığı, kâh daha geniş alanı kapsadığı görülür. Elbette, bu durum siyasî değişimlerle sıkı sıkıya bağlı olmuştur. Gerçekten de, Arap coğrafyacıları Türkistan derken, daha çok Seyhun (Sırderya) nehrinin kuzeydoğu topraklarını kastetmişlerdir. Hatta o dönem kaynaklarında Türkistan ve Maverâünnehir ayrı ayrı ülkeler sıfatıyla kaydedildiği bilinmektedir.

Bilindiği gibi, Amuderya ve Sırderya nehirleri arası ve ona yakın topraklara nispeten 'Maverâünnehir' teriminin kullanılması mıntıkada Arap istilas (miladî VII.-VIII. yüzyıllar) sonucunda husule gelmiştir. Orta çağların Arap, Fars ve Türk dilli kaynaklarında ise Türkistan terimi daha çok Sırderya'nın orta ve aşağı havzalarına, bu nehrin kuzeydoğusundan doğuya doğru yer alan Tanrı dağlarının kuzey eteklerine, Yedisu, Fergana vadisi ve Doğu Türkistan'a nispeten kullanılmaya başlamışsa da, bazen Amuderya-Sırderya arası da onun muhtevasında yer aldığı bilinmektedir. Örneğin, Hafizi Ebru (XV. yüzyıl) kendisinin coğrafya eserindeki Maverâünnehir tavsifinde şu gibi bilgiler bulunmaktadır ki, bu kayıtlardan adı geçen iki nehir arasının da Türkistan dâhilinde sayıldığı anlaşılmaktadır:

“Söylentilere göre (...) Semerkant şehrini Şemer (adındaki) muteber bir emir inşa ettirmiş ve o Tubba' emirlerinden (Yemen ve Arabistan'ın İslam öncesi padişahları) olup, Türkistan'a yerleşmiştir. Bundan sonra o (şehir)i 'Şemer-kend' demişler”(Bürüiev 1997: 77).

Böylece, orta çağların çeşitli yazılı eserlerinde Türkistan tabirinin dar veya geniş anlamlarda kullanıldığına tanık oluyoruz. Bunu o dönemlerin siyasî ve coğrafi kavramlarının deformasyonu ile açıklamak mümkün. Örneğin, XVI. yüzyılda Türkistan adı geniş anlamda Kuzey Afganistan, Kuzeydoğu İran (Horasan) ve hatta Azerbaycan topraklarını da içine alan hudut için kullanıldığı durumlara denk gelinir. Özellikle, *Kutb-name* eserinde Şah İsmail Sefevî, 'Pir-i Türkistan' olarak kaydedilmesi bunun somut bir örneğidir (Dames 1986: 260a; Boboyarov 2004: 42).

Yukarıda incelediğimiz bilgileri toparlarsak, miladî VII. yüzyıla ait Ermeni kaynaklarında anlaşılacağı üzere Ermeni müellifler, Hazar denizinin güneybatısı ve Amuderya nehrinin yukarı havzalarını Türkistan ülkesi veya bu ülkeye dâhil topraklar olarak biliyorlardı. Pehlevî (Orta Fars) kaynakları Kuzey Afganistan, Amuderya'nın yukarı havzası ve Horasan'dan Soğd'a, yani güneybatıdan kuzeydoğuya giden yolun Türkistan ülkesinden geçtiğini yazıyorlardı. Soğdça kaynaklarda ise (639), gerçi tam olarak anlaşılmıyorsa da, bu topraklardan kuzeydoğudaki ülkelere, büyük ihtimalle Sırderya nehrinin orta havzalarına ve Yedisu bölgesine 'Türkistan' denilmekteydi.

Aslında, Türkistan coğrafî terimi erken orta çağlarda bile İranlılar tarafından İran'ın kuzeydoğudan komşuları olan Türk ve onların egemenliği altındaki toplulukların yaşadığı bölge adı olarak 'Türk ülkesi', 'Türk devleti' anlamında kullanılmaya başlaması buralarda Köktürk Kağanlığının (552-744) hükümranlık yaptığı dönemle bağlantılı olmalıdır. Aynı zamanda Türkistan terimini yakın komşuları olan İranlılardan öğrenen Ermeni tarihçi ve coğrafyacıları da kendi eserlerinde bu adı kullanmaya başlamış olmalıdırlar.

Buna benzer durum miladî VIII.-IX. yüzyıllara ait Tibet dilli kaynaklarda da görülmekte olup, Tibetçe *Drugu-Yul* 'Türkler ülkesi, Türkistan' tabiri bazen Batı Köktürk Kağanlığının merkezî toprakları, Yedisu (İli, Çu, Talas nehirleri havzaları), bazen ise Fergana veya Toharistan ve Kabulistan (Kabil vadisi) için kullanılmıştır (Uray 1979: 281).

Böylece, Türkistan coğrafî adının daha İslam öncesi dönemlerde de bugünlerin Orta Asya'sının büyük bir kısmı için etnosiyasî ve etnocoğrafî ad sıfatıyla kullanıldığına tanık oluyoruz.

Kısacası, adı geçen farkı dillerdeki kaynaklardan *Türkistan*'ın Köktürk Kağanlığını (ya da onun belirli bir kısım topraklarını) ifade eden etnik siyasî ve coğrafî terim olduğu anlaşılmaktadır. Demek, Köktürlere komşu (Fars, Ermeni, Tibet) veya ona tabi bulunan yerleşik topluluklar (Soğdlular ve s.), Kağanlık topraklarında çeşitli halklar yaşadıklarına bakmaksızın Orta Asya'yı 'Türkler ülkesi' anlamında *Türkistan* ve *Drugu-Yul* olarak adlandırmışlardır.



II. İslam Öncesi Yazılı Kaynaklarında Turan Kavramı

Köktürk Kağanlığı döneminde Semerkant ve civarını (Zerefşan ve Kaşkaderya nehirleri havzalarındaki birçok hükümdarlıkları) kendi muhtevasına alan ve belirli bir konfederasyon düzeyinde olan Soğd bölgesinin merkezî hâkimiyeti makamında olan Semerkant, kendisinin çok asırlardır süre gelen sikke darbına sahipti. Semerkant sikkelerinde geleneksel olarak Aramî asıllı MLK' ve Soğdça *xwβ* 'hükümdar' unvanları görülmekle birlikte miladî VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın ilk yarısında darb olunan sikkelerde *Turan* adının görülmesi ilgi çekicidir (bk. Levha I, 1-5; Levha IV. Grup I, 2. tip – Grup I. 4. tip).

Özellikle, yakın yıllarda Semerkant'a ait ön yüzünde hafif çekik gözlü, yuvarlak yüzlü ve uzun saçlı hükümdar başı tasvirinin bulunduğu sikkelerde Soğd yazısıyla *xwβ twrnyn* 'Turan hükümdarı' veya *xwβ twrnyn x'γ'n* 'Turan hükümdarı Kağan' cümleleri bulunduğu belirtilmesi (Babayarov-Kubatin 2010: 26-29. bk. Levha IV. Grup I, 2. tip – Grup I. 4. tip) bu konunun daha teferruatlı incelenmesini gerektirmiştir. Hem, bu sikkelerin Eski Türklere özgü ikonografisi, hem de Köktürklere has *kagan* unvanının bulunması, onların barındırdığı *Turan* tabirinin bu açıdan değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

İlkin, adı geçen sikkelerde akis olunan *Turan* sözcüğünün okunma tarzı ve telaffuzu konusuna kısaca değinelim. İtalik Soğd yazısıyla *twrnyn* biçiminde yazılan bu kelime Soğd dili kurallarınca *tūrnīn* tarzında yazıçevrimi yapılıdır. O, *Turanyan* < Turan+yan veya *Turanen* < Turan+en biçimlerinde iki kısımdan ibaret bir kelime olarak algılanabilir. Görünüşten bu kelimenin birinci kısmı, *Turan* 'yer adı' (toponim), {+yan} ve {+en} ise aitliği ifade eden Soğdça bir sonektir. Dolayısıyla, *twrnyn* kelimesindeki {+yn} son eki mensupluğu bildiren ve sıfat yapan ek olan Soğdça {+yn'k}, {+yn'y}, Mani-Soğdça {+ynyy} < *ainaka sonекinin kısalmış şeklidir (Livşits 1981: 439-440).

Bu sonек belirli bir yere, şahsa aitliği ifade ederek Soğdça yazılı eserler ve nüvizmatik malzemelerde sıkça görülür. Örneğin, VII.-VIII. yüzyıllara ait Orta Asya'nın İslam öncesi birçok sikke çeşitlerinde ve Muğ dağı Soğd arşivi belgelerinde *c'c'n*, *c'cn'kw*, *c'cyнк* 'Çaç'ın / Çaç'a ait' (Livşits 2008: 311), *kšynk* 'Keş'in, Keş'e ait', *sywδy'nk* 'Soğd'un, Soğd'a ait' biçimlerinde belirli bir hükümdarlıkların adına eklenmiş bir vaziyette karşımıza çıkar. Bununla beraber, bu eke Muğ Dağı Soğdça

belgelerinde görülen şahıs adları muhtevasında denk gelinir: 1. *Mahyan* ‘Ay kömeğine sahip’; 2. *Apvahyan* ‘Su mabudu kömeğine dayanan’; 3. *Parnyan* ‘Tali ve mutluluk mabudu (yardımına dayanan)’; 4. *Krişnyan* ‘Güzellik mabudundan (kömek alan)’ (Lurje 2010: 72, 117, 210, 235, 301) vs.

Ülke adı olarak *Turan* sözcüğünün çok eski tarihlerden itibaren Türklerle o veya bu derecede bağlantılı olduğu konusunda tartışmalar devam etmektedir. Bu kelimenin kadim Türklerle direk olarak ilişkili veya aksi olduğu meselesini daha sonraki çalışmalara bırakmakla beraber, ünlü İranist bilim adamlarının arasında da bu konuyu eleştiren araştırmacıların bulunduğunu belirtmeliyiz. Bilhassa, İranist FRYE, İranî toplulukların en eski kitabı *Avesta*’da görülen *Tur* veya *Tura* adını kadim Türklerle ilişkilendirerek, başlangıçta onun Doğu İranlılar için kullanılmakla birlikte çok eskiden beri Türk topluluklarını ifade ettiğini yazmıştır. Ona göre, *Türk* etnik adının kendisi de adı geçen *Tur* kökünden oluşmuş ve erken orta çağlara gelince artık ‘Türkler’ anlamında kullanılmaya başlamıştır (Frye-Sayı 1946: 97-131).

Turan yer adının Türklere ne denli ilişkili olduğunu ve onun tam olarak hangi tarihlerde, orta çağlarda mı, yoksa daha eski dönemlerde mi belirlediğini, ‘Türkler ülkesi’ anlamında kesin olarak hangi tarihlerde genellik kazandığını kanıtlamak için biraz yukarıda değindiğimiz gibi Semerkant ve civar bölgeler sikkelerinin daha derin araştırılması gerekir. Özellikle, adı geçen sikkeler arasındaki ‘Turan hükümdarı Kağan’ unvanlısına müracaat edildiğine konu epey aydınlaşacak gibidir. Bu sikke çeşidinde bulunan hükümdarın fiziksel biçimi (sakalsız yuvarlak yüz, hafif çekik göz, omuzlara kadar uzayan saç) Çaç ‘Taşkent’ ve Fergana’da darp olunan Batı Köktürk dönemi sikkelerdeki tasvirlerle hemen hemen aynıdır (Babayarov 2007: 40-63) (bk. Levha II-III).

Konuya ilişkin genel algılama, yani *Turan* terimi, kadim dönemlerde, hatta erken orta çağlarda Doğu İranlılar (yani Soğd, Baktrî, Harezmi ve s.) toplulukların yaşadığı topraklar için kullanılmıştır. Bu terimin Türk toplulukları ve onların yaşadığı bölgelere nispeten kullanılmaya başladığı tarih ise daha geç dönemlere denk gelir. Onun *Türkistan* ile eşanlam taşımaya başlaması da epey geç dönemlerle, özellikle Karahanlılar dönemiyle ilişkili olduğu konusuna dönersek, ilkin

Turan coğrafi adı sabit bir biçimde ‘Türklerin memleketi’ anlamında kullanılmasına İranlı düşünür Firdevsî’nin (940-1020) *Şah-name* eseri aracılık yapmış gibi gelmektedir. Nitekim FRYE, gerçekten de bölgede İslam dini yayıldıktan sonra Müslüman müellifleri Türkleri kadim Turanlılarla denkleştirmeye başladıkları, böylece *Turan* terimi ‘Türkler diyarı’ anlamında edebî ve tarihî eserlerde yer almaya başladığını yazmıştır (2002: 66). Ancak, sadece Firdevsî değil, diğer Müslüman yazarları da bu terimi güya çok eskiden varmış gibi algılamaları bu görüşün eksik yönlerinin bulunduğu düşündürmektedir. Özellikle, Firdevsî’nin çağdaşı, yukarıda kısaca durduğumuz Ebu Reyhan Birunî (973-1048), Horasan’daki Mezduran (burası şimdiki Türkmenistan’ın güney-batı topraklarında yer alan Serahs sıradağlarında bulunan ahali meskeni) adını ‘Merz-i Turan’ olarak sunması ve bu adın sözcük anlamıyla ‘Türklerin sınırı’ olduğunu vurgulaması ayrıcalıklıdır: ‘Mazduran, geçit, onu Merz-i Turan, yani Türkler sınırı olarak adlandırırılar’ (Qanun-î Mas’udi, 570 [Beruniy 1973: 466]).

Herhalde Birunî’nin bu açıklaması Firdevsî *Şah-name*’sinin etkisiyle değil, belki de ta o dönemde adı geçen terimin ‘Türkler ülkesi’ anlamında geniş çapta yayılmış olmasından ileri gelmekteydi. Bu kavramı X. yüzyılın sonlarına doğru, bilhassa Karahanlıların Maverâünnehir’de kendi egemenliklerini sağladığı 992–999 yılları arasına sığdırmak mantıklı gelmemektedir. Nitekim Birunî kendi eserlerini yazmaya başladığı tarihlerde, yani Karahanlılar bu bölgede kendi hâkimiyetini sabit bir biçimde düzenleyemediği bir sırada Turan’ın ‘Türkler ülkesi’ anlamını kazanıvermesi kabul edilemez. Hele bu dönemde Karahanlıların egemenliğinden epey uzakta olan Horasan’daki Mezduran’ın bu anlamı kazanmasını düşünmek imkânsızdır.

Bu olaylardan epey önce eserini yazan Ebu Abdullah el-Harezmi (öl. 997) kendisinin *Mefatihü’l-Ulum* ‘Bilimler anahtarı’ adlı eserinde Birunî’nin kaydettiği bilgiyi ondan önce ve biraz farklı bir biçimde şu şekilde sunması bu görüşümüzü desteklemektedir:

‘Ceyhun nehrinin sahillerini İranlılar Merz-i Turan adlandırırılar, yani Türklerin sınırı anlamında, ancak; Horasan ahali onu Merz-i İran, yani Irak sınırı olarak adlandırırılar’ (Баходиров 2009: 114).

Burada *Irak* adının gerçek İran toprakları için kullanıldığı orta çağ kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu dönem Müslüman kaynaklarında *Irak-ı Arap* ve *Irak-ı Acem* gibi coğrafi terimler mevcut olup, onlardan ikincisi Arap dışı ülkeleri, özellikle İran ahalisini ifade ettiği bilinmektedir.

Harezmî ve Birunî'nin Turan hakkındaki bu bilgilerini destekleyen diğer bir bilgi de, onlardan biraz sonra XI. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Horasanlı şair Esedî Tusî tarafından düzenlenen *Lugat-i Furs* eserinde kaydedilmektedir: “Turan, doğuda bulunur, Türkistan ve Horasan'ın bir kısmının adıdır” (Bayevskiy 1980: 88).

Bu dönemde *Turan* terimi coğrafi bir terim değil, belki şahıs adı sıfatıyla da farklı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim miladi VII. yüzyılın ortalarına doğru Semerkant'a elçi gönderen komşu Çaganiyan hükümdarlığının yöneticisinin adı Soğd yazısıyla *twr'ntš* ‘Turan-Taş’ biçiminde Afrasiyab (Semerkant) sarayı duvar resimlerinde betimlenen yazılarda görülmektedir (Al'baum 1975: 55). LIVŠIC, bu şahıs adını İranî temelde ‘Turanlıların cengâver baltası’ olarak açıklaması ilgi çekicidir (2006: 63-64). Dönemin, hem Çin ve Arapça kaynakları, hem de nüvizmatik bilgiler burada Türk asıllı hanedanın hüküm sürdüğünü tespit etmektedir. 644 yılında bölgeden geçen Çinli seyyah Xuan-Zang, buranın yöneticisini Türk olarak zikreder (Shaban 1971: 485). Taberî de 710 yıllarında Saganıyan'ı (Çaganiyan) *eş-Şazz* olarak kaydetmiş (1987: 124, 400) ki, araştırmacıların onun Türkçe Şad unvanlı yönetici olduğunu ileri sürmüşlerdir (Gibb 1930: 10). Buna benzer diğer bir kanıt, Firdevsî'nin *Şah-name*'sinde Türk hakanlarından birinin kızı olarak Sasanî Şehinşah'ın hanımı sıfatıyla zikredilen kadının adı (aslında lakabı) olan *Turanduht*'in sözcük anlamı ‘Turan kızı’, ‘Turanlı kız’ ve ‘Türk hükümdarının kızı’ olmasıdır.

Turan sözcüğü oldukça saf Türk ortamında da şahıs adı sıfatıyla sıkça görülür. Örneğin, İrtiş nehri havzasından (Altaylar) bulunan Eski Türkçe yazılı taş yazıtta Alp Turan adı görüldüğü gibi, Çin yıllıklarında da *Tu-jue* (Köktürk) hükümdarlarından birini adı *Ton-ga Du-lan Ko-han* ‘Tonga Turan Kağan’ biçiminde geçer (Biçurni I, 1950: 239-242; Gömeç 1997: 29). Önemlisi, her iki bilgi de Köktürk kağanlığı dönemiyle bağlantılı olmasıdır.

Turan sözcüğünün ‘Türk’ etnik adı arasında belirli bir bağ bulunduğunu kanıtlayan diğer bir delil, Doğu İranî bir dil olan İslam öncesi Harezmi yazılarında ve Soğdça Mug Dağı belgelerinde şahıs adı sıfatıyla geçen *twrk* sözcüğüyle bağlantılıdır. Bilhassa, Humbuz-Tepe’de (Harezmi bölgesi) bulunan seramik parçalarda kadim Harezmi yazısında *twrk* tabiri görülmekte olup, bazı araştırmacılar onu ‘Tur, Turanlı’ anlamındaki Eski İranîce **Tūra-ka* etnik adıyla bağlamaya eğilimlidirler (Livšits-Mambetullayev 1986: 39). Ancak, onlardan farklı olarak Soğd dili uzmanı LURJE, Soğdça belgelerde geçen *twrk* tabirini Türk etnik adıyla bağlamakta ve onun belirli bir şahısın etnik aidiyeti ile bağlantılı lakap olarak geçtiğini vurgulamaktadır (2010: 396). Bizce, LURJE tarafından bildirilen bu görüş gerçekleri yansıtmakta olup, bu değerlendirme kadim Harezmi yazısındaki bilgiler için de geçerlidir. Zaten, Harezmi ve Soğd bölgeleri yakın komşular olarak, diğer İranî dillere nazaran birbirlerine yakınlık arz etmekle beraber, bu dönemde her ikisi de aynı siyasî çatı altında – Köktürk Kağanlığı egemenliğindeki birer vaha hükümdarlıkları idi.

Bazı bilim adamları *Turk/Türk* etnik adının kökeni *tur-/tür-* olduğunu, onun Eski Türkçe çokluk eki {+k} aracılığıyla Turlar/Türler anlamı yüklenen Türk adı ortaya çıktığını varsaymaktadırlar. Büyük ihtimalle, belirli bir toplum adını ifade etmek için Eski Türkler *Tur-k*, İranlılar ise *Tur-ān* ({+ān} İrani dillerde çokluk eki) tabirlerini kullanmış olup, bunun temelinde ‘Türklerin yaşadığı bölge’ anlamında ‘Turan’ yer adı oluşmuştur (Fray 2002: 66-67; Kamoledin 2006: 11).

Kısacası, VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın ilk yarısında darb olunan *xwβ twrnyn* ‘Turan hükümdarı’ veya *xwβ twrnyn x’γ’n* ‘Turan hükümdarı Kağan’ tabirlerinin bulunduğu Semerkant sikkelerinin, hem barındırdığı unvanlar, hem de yansıttığı hükümdar tasvirleri onların Köktürlere dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı olduğunu tasdik eder. Eğer daha erken orta çağlarda bile *Turan* ve *Türkistan* terimleri hemen hemen aynı anlamda kullanılmaya başladığından yola çıkılırsa, bu dönemde *Turan* sözcüğünün Köktürk Kağanlığını ifade eden tabirlerden biri sıfatıyla kullanıldığı anlaşılır. Üstelik sikkelerde yer alan tabirlerin resmî anlam taşıdığını hesaba katarsak, Köktürk kağanlarının kendi devletini ‘Turan’ olarak da adlandırdıkları ihtimal dışı olmayacaktır.

Sonuç

VII. yüzyılda Köktürk kağanları adına Semerkant'ta bastırılan Soğdça yazılı bakır sikkelerde 'Turan Kağanı' tabirinin geçmesi, şu yüzyıla ait Soğdça ve Ermenice yazılı eserlerde 'Türkistan' tabirinin görülmesi bu iki coğrafî adın en azından Köktürk Kağanlığı döneminde eşanlamlı olduklarının delilidir. Gerçi, Köktürkler yönettiği toprakları bütünleyici bir ad olarak kendi dilleri kurallarına göre *Türk Eli*, *Türk Kağanlığı* demişseler de, sonradan komşuları veya kendi tebaaları olan gayri Türk toplumlar etkisinde *Turan* ve *Türkistan* tabirini de kullandıkları anlaşılmaktadır.

Her iki coğrafî ad üzerine buraya kadar kısaca eleştirdiğimiz bu bilgiler, *Turan* ve *Türkistan* gibi eşanlamlı bu terimlerin Karahanlılar zamanında da kesintisiz bir biçimde kullanılmaya devam ettiğini düşündürmektedir. Karahanlı döneminde bu coğrafî adların paralel olarak kullanıldığının daha net örneği yukarıda Balasagunlu Yusuf'un sözleri örneğinde sunulmuştu. Nitekim Karahanlı tarihi uzmanı HUNKAN'ın o dönemlerin Arap ve Fars kaynaklarından topladığı şu gibi bilgiler de bu kayıtları doğrulamaktadır: 'Bazen de hanedan mensuplarının hâkim olduğu coğrafyaya nispetle ülke adı olarak, 'Hanan-ı Türkistan' ya da 'Hananat-ı Türkistan' (Beyhakî 1977: 87, 103, 944), 'Memleket-i Türk' (Şebankareî 1376: 59), 'Zemin-i Turan' (Cüzcanî 1363: 230) ve 'Memalik-i Türkistan' (Cüzcanî 1363: 254), ülkenin yöneticisi ise 'Han-ı Türkistan' (Beyhakî 1977: 667; Nizamü'l-Mülk 1982: 148,163) ve 'Hakan-ı Türkistan' (Cüzcanî 1363: 230), ayrıca 'Türk Hakanı' (İbnü'l-Adim 1976: 33), 'Havakinü't-Türk' (Türk Hakanları) (Karşî 1898: 130) ve 'Hanan-ı Türk (Türk hanları)' şeklinde kaydedildiklerine rastlamak da mümkündür' (Hunkan 2005: 9; Hunkan 2007: 79-80).

Eğer adı geçen kaynaklardaki bu coğrafî tabirlerin aynı vakitte, aynı hükümdarlığı ve ülkeyi ifade ettiğine bakılırsa, bu geleneğin kökü daha erken dönemlere dayandığı ve bu tabirleri kullanırken, yazarların onların eşanlamlı olduğunun farkında oldukları anlaşılmaktadır. Hatta daha sonraki dönemlerde bile bu geleneğin devam etmesi de bu görüşü destekler. Özellikle, Babürlüler döneminde Timur'un 'Turan meliki, Türkistan emiri' sıfatıyla kaydedilmesi, Timur'un kendisi ise Uluğ-tağ (Ulutau/Merkezi Kazakistan) bitiğini 'Turan'ın sultanı' olarak yazdırması bunun en net örneğidir (Sertkaya 2007: 36-37; Sodikov 2016: 143).



Kısacası, *Türkistan* terimi uzun asırlardan beri Orta Asya'nın büyük bir kısmı için, daha doğrusu Hazar Denizi'nin doğusundan Altay Dağları'na kadar, Kuzey Afganistan'dan Ural Dağları'na kadar uzanan geniş toprakların coğrafi adı sıfatıyla kullanıla gelmiştir. Gerçi, bu terim bazen genişleyip, bu topraklardan daha büyük hudutları kapsamış, bazen ise daralarak, nispeten küçük hudutları içermiştir. Ancak, *Türkistan*, esas olarak adı geçen topraklar için genel ve ortak ad görevini yaptığından dolayı biri diğerinden farklı dillerdeki kaynaklara konu olmuştur. Yani erken orta çağlarda bu ad daha genişleyerek Kuzey Kafkasya (Dağistan) ve Azerbaycan'ı da kapsamış ve İdil (Volga) nehrinden doğudaki Türk ülkelerine nispeten kullanılmıştır. Bir müddet, orta çağların belirgin bir vakit diliminde daralarak, Sırderya nehrinin orta havzası ve onun doğusundaki Yedisu bölgesini ifade etmiş olmasına rağmen, genel olarak bu terim doğuda Altaylar, batıda Hazar, kuzeyde Urallar ve güneyde Kuzey Afganistan arasında yer alan geniş topraklar için kullanıla gelmiştir.

Kaynakça

- AHMEDOV, A. (1992). "Nega Turon Dep Ataladi?", *Turon*, 1: 5-6.
- AL'BAUM, L. N. (1975). *Civopis' Afrasiaba*, Taşkent.
- ARAT, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- ARAT, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ASKAROV, A. (1997). *Nekotoriye Voprosı İstorii Stanovleniya Uzbekskey Gosudarstvennosti*, 3/4: 65-76.
- BABAYAR G. (2017). "Kağan Unvanlı İslam Öncesi Semerkant Sikkelerinin Yeni Çeşitleri, Old Turkic Values-2017", *Information Package of the International Research and Practical Conference (May 18 – 19, 2017)*, Astana: 38-51.
- BABAYAR, G. (2007). *Drevnetyurkskiye monetı çaçskogo oazisa (VI-VIII vv.)*, Taşkent.: *Izdetal'stvo Natsional'noy Biblioteki Uzbekistana İmeni Alişera Navoy*.
- BABAYAR, G. (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Ankara: TİKA Yayınları.

BABAYAROV, G.; A. KUBATİN (2010). “K Novomi Çteniyu i İnterpretatsii Legend na Nekotorix Doislamsikix Monetax Samarkandskogo Sogda”, Tarix Tafakkuri “Barkamol Ablod” Yiliga Bagışlangan Respublika Tarixçi Olimlarining İlmıy İşlar Tüplamı, Mas’ul Muxarrir va Tuzuvçı: ř. H. VOHİDOV, Buhara: 22-32.

Babur Zaxiriddin Muhammed (1958). Baburname, Per. M. SAL’YE, Taşkent.

BAXODİROV, R. (2009). İstoriya Vostoka v “Klyuçak Nauk”, şarkşunoslık, 14: 108–117.

BAYEVSKIY, S. İ. (1980). Geografiçeskiye Nazvaniya v Rannix Persidskix Tolkovix Slovaryax (XI-XV vv.), Moskva.

Beruniy Abu Rayhan (1973). Kanon Ma’suda, İzbranniye Proizvedeniya, V. Çast Pervaya, Peredov i Primeçaniya B. A. ROZENFEL’DA; A. AHMEDOVA, Taşkent.

Bİ, B.; SIMS-WILLIAMS, N. (2015). “Sogdian Documents from Khotan, II: Letters and Miscellaneous Fragments”, Journal of the American Oriental Society, 135/2: 261-282.

BİÇURİN, N. Y. (1950-1953) Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, I-III, Moskova-Leningrad: Izd. AN SSSR.

BOBOYAROV, G. (2004). İlk Urta Asr Manbalarida “Turkiston” Atamasi, “Üzbek Xalkining Kelib Çikişi, İlmıy-Metodologik Yandaşuvlar, Etnogenetik va Etnik Tarix” Mavzusidagi Respublika İlmıy-Nazariy Seminar Materiaallari, Taşkent: 40-43.

BURİYEV, O. (1997). Temuriylar Davri Yazma Manbalarida Markaziy Osiya, Toşkent.

DAMES, M. L. (1986). “Afghānistān”, Encyclopedia of Islam, Brill, 1: 221a-223b.

FRAY, R. (2002). Naslediye İrana, Moskva.

FRYE, R. N.; A. SAYILI (1946). “Selçuklulardan Evvel Orta şark’ta Türkler”, Türk Tarih Kurumu Belleten, 37: 133-167.

GİBB, H. A. R. (1930). Orta Asya’da Arap Fütuhadı, Çev. M. HAKKI, İstanbul: Evkaf Matbaası.

GÖMEÇ, S. (1997). Kök Türk Tarihi, Ankara: Türksoy.

GYSELEN, R. (2002). Nouveaux matériaux pour la géographie historique de l’empire sassanide: sceaux administratifs de la collection Ahmad Saeedi, Paris: Peeters Publishers.

HUNKAN, Ö. S. (2005). “Orta Asya’da X-XIII. Yüzyıllarda ‘Türk’ Adı Üzerine Bazı Kayıtlar”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2: 5-12.

HUNKAN, Ö. S. (2007). Türk Hakanlığı (Karahanlılar), 2. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

KAMOLİDDİN, Ş. (2002). “K Voprosu ob Upotreblenii Geografičeskix Nazvaniy Maverannaxr i Turkestan”, Özbekistan Tarixi, 4: 61-68.

KAMOLİDDİN, Ş. (2006). Drevnetyurkskaya Toponimiya v Sredney Azii, Taşkent.

LIVŠİC, V. (2006). “The Sogdian Wall Inscriptions on the Site of Afrasiab”, Rivista degli studi orientali, Nuova Serie, 78, Supplemento No. 1: 59-74.

LIVŠİTS, V. A. (1981). “Sogdiyskiy Yazık”, Osnovi İranskogo Yazıkoznaniya, Sredneiranskie Yazıki, Moskva.

LIVŠİTS, V. A. (2008). Sogsiyskaya Epigrafika Sredney Azii i Semireç’ya, St. Petersburg.

LIVŠİTS, V. A.; M. M. MAMBETULLAYEV (1986). Ostrak iz Xumbuz-Tepe, Pamyatniki İstorii i Literaturı Vostoka, Moskva.

LURJE, P. (2010). Personal Names in Sogdian Texts, Iranisches Personennamenbuch, Band II: Mitteliranische Namen, Faszikel 8, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

MAHMUDOV Q. (2003). Qadimgi Turkiston Tarixi, Taşkent.

MANNONOV, B. (1998). Turkiston va Markaziy Oziye, Mulokot, 2: 6-8.

MARKWART, J. (1938). Wehrot und Arang, Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran, Leiden: Brill.

Pahlavi Texts. (1987). The Bundahis-Bahman Yast, and Shayast La-Shayast, Translated by E. W. WEST, 5/1, Delhi: Clarendon Press.

SERTKAYA, O.F. (2007). “Timur Bek’in Tohtamış Han’a 793=1391’de Yapmış Olduğu Seferinin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakbay Yazıtı)”, Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu (26-27 Mayıs, 2005), Ed. A. KARA; Ö. İŞBİLİR, Doğu Kütüphanesi, İstanbul: 36-37.

SHABAN M.A. (1971). “Khurasan at the Time of Arab Conguest”, Iran and Islam: Memory of the Late Vladimir MİNORSKY, Edinburg: 480-490.



SIMS-WILLIAMS, N. (1989). "Sogdian", Compendium Linguarum Iranicarum, Ed. R. SCHMITT, Ludwig Reichert, Wiesbaden: 173-192.

SMIRNOVA, O. I. (1981). Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi.

SODIKOV, K. (2016). İlk va Urta Asrlarda Yaratilgan Turkiy Xucvatlar, Taşkent.

TABARI (1987). İstoriya at-tabari, İzbranniye otrivki, Per. s arab. V. İ. VELYEVA et al, Taşkent: FAN.

TAŞAĞIL, A. (1999). Gök-Türkler II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TER-MKRTIÇYAN, L. X. (1979). Armyanskiye İstoçniki o Sredney Azii V-VII vv., Moskva.

URINBOYEV, A. (1960). Abdurazzok Samarkandiyning Hindiston Safarnomasi, Toşkent.



Levha I. "Kağan" unvanlı İslam öncesi Semerkant sikkeleri



Levha II. İslam öncesi Orta Asya sikkelerinden örnekler
(Soğd? - 1, Buhara - 2, Nahşep - 3, Ustuşana - 4, Çaç - 5-6)



Levha III. Çaç'ta darb olunan bazı Batı Köktürk Kağanlığı sikkeleri (1-2); Çaç Teginleri (3-4); Semerkant'ın "Kağan" unvanlı sikkesi (5), Fergana Aşina hanedanının sikkesi (6)



1

Grup I. 1. tip



2



1



2



3



4

Grup I. 2. tip



1



2



3



4

Grup I. 3. tip



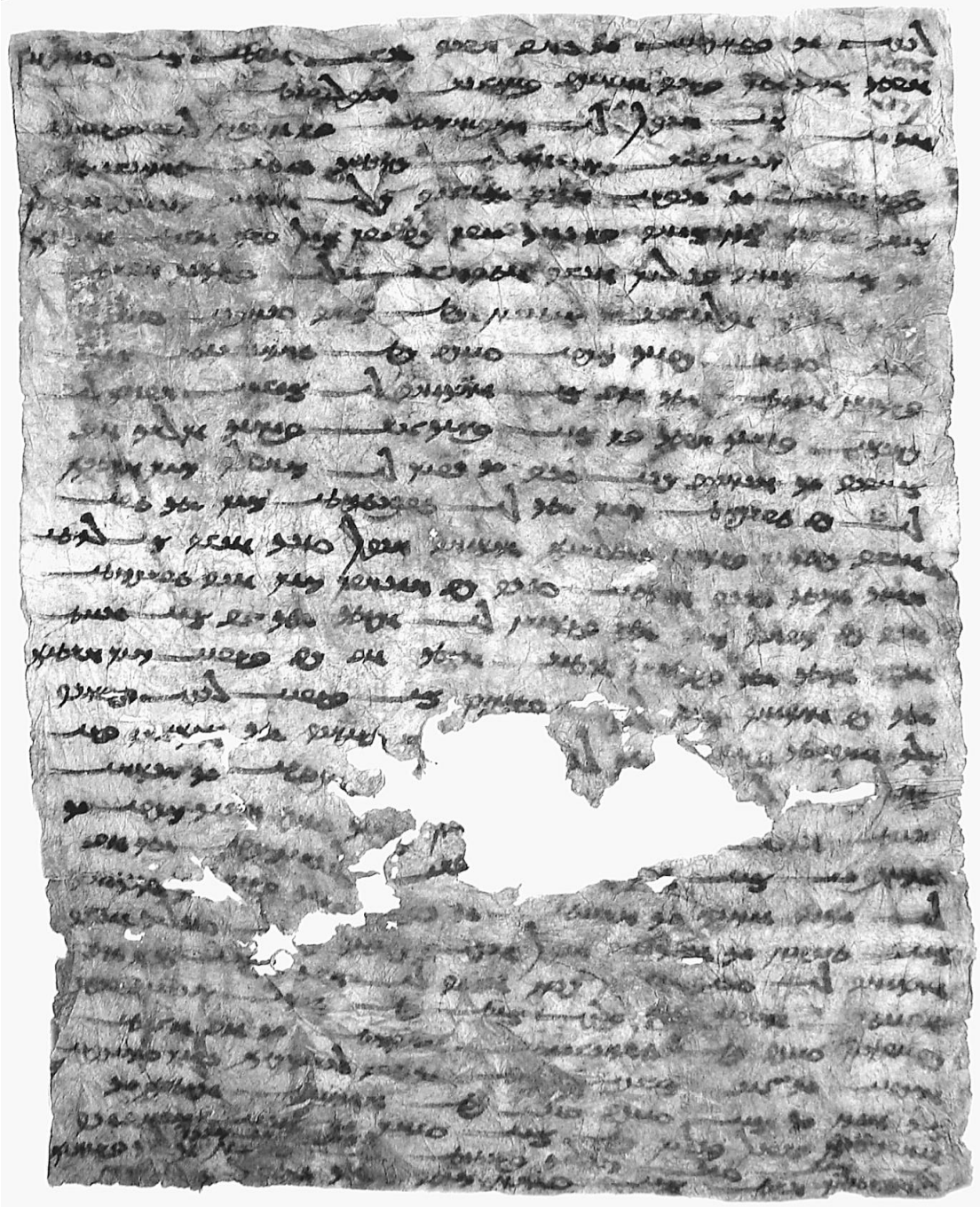
1

Grup I. 4. tip



2

Levha IV. Semerkant bölgesinin İslam öncesi Eski Türk sikkeleri (Grup I)



Levha V. 'Türkistan' teriminin geçtiği Hotan (Doğu Türkistan)'da bulunan 8. yüzyıla ait Soğdça belge
(Bi-Sims-Williams 2015: 263)

Horezm Türkçesi ile Yazılan Kur'ân Tercümesinin Meşhed Nüshasında Hz. Süleyman'ın Atları

*Horses of the Prophet Solomon in the Mashhad Manuscript of the Translation of
the Qur'ân written in the Khorezmian Turkic*

Osman Fikri SERTKAYA

İstanbul/Turkey

E-mail: sertkayaosmanfikri@mynet.com

The first translations of the Qurân in Turkish, were made in interlinear method, under the original Arabic text, in the eastern Turkish of XIII.-XIV. Centuries. For a long time no other interlinear translation was known except some interlinear translations which have an important impact on the development process of Turkish language. There is an interlinear translation of Qurân with number 293 at Āstan-i Quds-i Razavî Library in Meshed (Iran). This translation is in Khorezmian Turkic. In this article, it will be given the transcription and translation of Sura 31-32-33 from the manuscript.

Key Words: Khorezmian Turkic, interlinear Qurân translation, Mashhad Manuscript.

0. Giriş

TRT'nin 1990 yılında çekimleri Moğolistan ve Çin'de yapılan 'Altaylar' dizisinin danışmanı idim. Çekimler sonrası Türkiye'ye Pakistan üzerinden dönmek için Karaçi'ye gidildi. Uçağımız sabaha karşı kalkacaktı. Havalimanında bazı kitap sergileri vardı. Bir tanesinde "David JAMES, *Qur'ans of the Mamluks* (London, 1988)" başlıklı bir kitap gördüm. Kitabı satın almak istedim. Ancak kitap sergisinin sahibi evine gitmişti. Komşusu da kitabı satamayacağını söyledi. Ben İngilizce yayını çok az bir süre inceleyebildim. 58 numarada Asitan-ı kuds, Meşhed, no 293'te bulunan satıraltı tercüme ile yapılmış tek ciltlik Çağatayca bir Kur'an çevirisi tanıtılıyor ve Kur'an'dan bir sayfa örnek resim veriliyordu. Ben de bu bilgiyi bir Kur'an çevirisi yazımda haber olarak verdim.

Araştırma Görevlisi Yaşar ŞİMŞEK, bir arkadaşı vasıtası ile bu yazmanın 10 sahifesini elde etmiş ve bir tanıtma-değerlendirme yazısı hazırlamıştı. Kendisi yazısını bana gönderdi. Ben malzemenin tamamını okudum. Yazmanın ketebe kaydını ortaya koydum. Yazıyı ikmal ettim. Bu araştırma yazısı, daha önce Şimşek-Sertkaya 2015: 1382-1412'de yayımlanmıştı.

ŞİMŞEK, Yunus Emre Enstitüsü'nün Tahran Şubesi müdüründen bu yazmanın dijital kopyasını istemiş. Ancak sayın müdür elde ettiği CD'yi Yaşar ŞİMŞEK'e göndermek yerine, enstitünün o zamanki müdürü Prof. Dr. Hayati DEVELİ'ye vermiş. Ben, hocası olarak, sayın DEVELİ'den CD'nin bir kopyasını istedim. Kendisi "bu yazmayı bir komisyon kurup prestij nüshası olarak hazırlayacağız" diyerek bana kopya vermedi. Aynı metnin CD'si Doç. Dr. Emek ÜŞENMEZ tarafından da elde edilmiş. Emek Bey 23 Nisan 2016'da bana metnin kopyasını verdi. Kendisine bu nezaketinden dolayı teşekkür ediyorum.

24 Nisan 2016'da yazmanın tamamını okudum. Elimizdeki mevcut metin 38. Sâd (Dâvud) sûresinden başlayarak 114. sûreye kadar 77 sûre olarak tamam gözükiyordu. Ancak 6 âyetten oluşan ve Mekke'de inen 109. Kâfirûn sûresi metinde eksiktir. Ben bu eksikliğin sahife yapışması olduğunu düşünüyorum. Dijital kopyayı hazırlayan kişi bu durumu fark edemediği için bu eksiklik oluşmuştur. Dolayısıyla elimizdeki CD'de 76 sûre bulunmaktadır.

Nüshada yer alan sûrelerin durumu şudur:



No	Sûre	Âyet Sayısı	Metin
38	Sâd/Dâvud	Mekke, 88 âyet	Sûrenin tercümesi (Süleyman'ın atları)
39	Ez-Sümer	Mekke, 77 âyet	Sûrenin tercümesi
40	El-Mü'mîn/Gâfir	Mekke, 85 âyet	Sûrenin tercümesi (Hirbîn'in ve Deccâl'in sözi)
41	Fussilet/Secde/Hamîm, El-Mesâbih	Mekke, 54 âyet	Sûrenin tercümesi (Lût sözü, Firavn'un yok yodın bol- masının sözü, Nûh bodununun sözü)
42	Eş-Şûrâ	Mekke, 53 âyet	Sûrenin tercümesi
43	Ez-Zuhruf	Mekke, 89 âyet	Sûrenin tercümesi
44	Ed-Duhan	Mekke, 59 âyet	Sûrenin tercümesi
45	El-Câsiye/Şerîat/Dehr	Mekke, 37 âyet	Sûrenin tercümesi
46	El-Ahkaf	Mekke, 35 âyet	Sûrenin tercümesi
47	Muhammed	Mekke, 38 âyet	Sûrenin tercümesi
48	El-Feth (İnnâ fetehnâ)	Medîne, 29 âyet	Sûrenin tercümesi
49	El-Hucurât	Medine, 18 âyet	Sûrenin tercümesi
50	Kaf	Mekke, 45 âyet	Sûrenin tercümesi
51	Ez-Zâriyât	Mekke, 60 âyet	Sûrenin tercümesi
52	Et-Tûr	Mekke, 49 âyet	Sûrenin tercümesi
53	En-Necm	Mekke, 62 âyet	Sûrenin tercümesi
54	El-Kamer	Mekke, 55 âyet	Sûrenin tercümesi
55	Er-Rahman	Mekke, 78 âyet	Sûrenin tercümesi
56	El-Vâkıa	Mekke, 96 âyet	Sûrenin tercümesi
57	El-Hadîd	Medîne, 29 âyet	Sûrenin tercümesi
58	El-Mücadele	Medîne, 22 âyet	Sûrenin tercümesi
59	El-Haşr	Medîne, 24 âyet	Sûrenin tercümesi
60	El-Mümtehine	Medîne, 13 âyet	Sûrenin tercümesi
61	Es-Saf	Medîne, 14 âyet	Sûrenin tercümesi
62	El-Cum'a	Medîne, 11 âyet	Sûrenin tercümesi
63	El-Münâfikûn	Medîne, 11 âyet	Sûrenin tercümesi
64	Et-Tegabûn	Medîne, 18 âyet	Sûrenin tercümesi
65	Et-Talâk	Medîne, 12 âyet	Sûrenin tercümesi
66	Et-Tahrîm	Medîne, 12 âyet	Sûrenin tercümesi
67	El-Mülk	Mekke, 30 âyet	Sûrenin tercümesi
68	El-Kalem/Nûn	Mekke, 52 âyet	Sûrenin tercümesi

69	El-Hâkka	Mekke, 52 âyet	Sûrenin tercümesi
70	El-Meâric	Mekke, 44 âyet	Sûrenin tercümesi
71	Nûh	Mekke, 28 âyet	Sûrenin tercümesi
72	El-Cinn	Mekke, 28 âyet	Sûrenin tercümesi
73	El-Müzemmil	Mekke, 20 âyet	Sûrenin tercümesi
74	El-Müdesir	Mekke, 56 âyet	Sûrenin tercümesi
75	El-Kiyâme	Mekke, 40 âyet	Sûrenin tercümesi
76	El-İnsân/Ed-Dehr	Mekke, 31 âyet	Sûrenin tercümesi
77	El-Mürselât	Mekke, 50 âyet	Sûrenin tercümesi
78	En-Nebe'	Mekke, 40 âyet	Sûrenin tercümesi
79	En-Nâzi'ât	Mekke, 46 âyet	Sûrenin tercümesi
80	Abese	Mekke, 42 âyet	Sûrenin tercümesi
81	Et-Tekfîr / Kuvvirat	Mekke, 29 âyet	Sûrenin tercümesi
82	El-İnfîtâr	Mekke, 19 âyet	Sûrenin tercümesi
83	Et-tatfîf/mutaffifîn	Mekke, 36 âyet	Sûrenin tercümesi
84	El-İnşikâk/İnşikât	Mekke, 25 âyet	Sûrenin tercümesi
85	El-Bürûc	Mekke, 22 âyet	Sûrenin tercümesi
86	Et-Târik	Mekke, 17 âyet	Sûrenin tercümesi
87	El-A'lâ	Mekke, 19 âyet	Sûrenin tercümesi
88	El-Gâşiye	Mekke, 26 âyet	Sûrenin tercümesi
89	El-Fecr	Mekke, 30 âyet	Sûrenin tercümesi
90	El-Beled	Mekke, 20 âyet	Sûrenin tercümesi
91	Eş-Şems	Mekke, 15 âyet	Sûrenin tercümesi
92	El-Leyl	Mekke, 21 âyet	Sûrenin tercümesi
93	Ed-Duhâ	Mekke, 11 âyet	Sûrenin tercümesi
94	El-İnşirâh	Mekke, 8 âyet	Sûrenin tercümesi
95	Et-Tîn	Mekke, 8 âyet	Sûrenin tercümesi
96	El-Alak	Mekke, 19 âyet	Sûrenin tercümesi
97	El-Kadr	Mekke, 5 âyet	Sûrenin tercümesi
98	El-Beyyine/Lemyekün	Medîne, 8 âyet	Sûrenin tercümesi
99	Ez-Zilzâl	Mekke, 8 hâyet	Sûrenin tercümesi
100	El-Âdiyât	Medîne, 11 âyet	Sûrenin tercümesi
101	El-Kâria	Mekke, 11 âyet	Sûrenin tercümesi
102	Et-Tekâsür/Heykem	Mekke, 8 âyet	Sûrenin tercümesi
103	El-Asr	Mekke, 3 âyet	Sûrenin tercümesi

104	El-Hümeze	Mekke, 9 âyet	Sûrenin tercümesi
105	El-Fîl	Mekke, 5 âyet	Sûrenin tercümesi
106	Kureyş	Mekke, 4 âyet	Sûrenin tercümesi
107	El-Mâûn/Arâyet	Mekke, 7 âyet	Sûrenin tercümesi
108	El-Kevser	Mekke, 3 âyet	Sûrenin tercümesi
109	El-Kâfirûn	Mekke, 6 âyet	Sûrenin bulunduğu yaprak eksiktir
110	En-Nasr	Medîne, 3 âyet	Sûrenin tercümesi
111	Tebbet/Ebû Leheb	Mekke, 5 âyet	Sûrenin tercümesi
112	El-İhlâs	Mekke, 4 âyet	Sûrenin tercümesi
113	El-Felâk	Medine, 5 âyet	Sûrenin tercümesi
110	En-Nasr	Medîne, 3 âyet	Sûrenin tercümesi

Kur'an'ın ilk 37 sûresinin hacmi mevcut nüshanın takriben üç katı kadardır. Böylece elimizdeki mevcut nüshanın yapılan çevirinin dördüncü cildi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü ketebe kaydında çevirinin dört parçadan oluştuğu söylenmektedir. Dolayısıyla 1.-37. sûreleri ihtiva eden ilk iki veya üç cildinin eksik olduğunu söyleyebiliriz.

Eksik olan sûrelerin listesi:

1	Fâtiha	16	En-Nahl	31	Lokman
2	Bakara	17	El-İsrâ	32	Es-Secde
3	Al-i İmrân	18	El-Kehf	33	El-Ahzâb
4	Nisâ	19	Meryem	34	Sebe'
5	Mâide	20	Tâhâ	35	Fâtır
6	En'âm	21	El-Enbiyâ	36	Yâsîn
7	A'râf	22	El-Hacc	37	Es-Sâffât
8	Enfâl	23	El-Müminûn		
9	Tevbe	24	En-nûr		
10	Yûnus	25	El-Fürkan		
11	Hûd	26	Eş-Şuarâ		
12	Yûsuf	27	En-neml		
13	Ra'd	28	El-Kasas		
14	İbrahim	29	El-Ankebût		
15	El-Hicr	30	Er-Rûm		

Şimşek-Sertkaya 2015'de elimize ulaşan 10 yapraktan,

1. Şad sûresinin 1.-12. âyetlerinin satırarası tercümesinden,
 2. Şad sûresi 41.-51. âyetlerinin satırarası tercümesinden,
 3. Şad sûresinin 87.-88. âyetlerinin satırarası tercümesinden,
- başlıkları altında metin ve çevirisini vermiş, sonra da

4. Sad sûresinin tefsirinden, başlığı ile takip eden metni vermiştik. Ancak dijital resimlerinden metni kontrol ettiğimde tefsirin devam ettiğini gördüm. Dolayısıyla bu yazımda ketebe kaydını yeniden verip, Sad sûresinin 31-32-33. âyetlerinin tercümesi ile tefsirin devamını vereceğim.

1. Nüşanın Ketebe Kaydı

Eserin istinsah tarihi ile müstensihin adı yazmanın sonundaki üç satırlık ketebe kaydında üstte siyah mürekkeple Arapça ve satır altında da kırmızı mürekkeple Horezm Türkçesinde yazılmıştır. Bu kaydın üstünde siyah mürekkep ile *min el-ḳur'ānū'l-mecīd ve'l-furḳānū'l-ḥamīd*, altında da kırmızı mürekkep ile *uluḡ ḳur'ān-dın taḳı öḡülmüş seçgen-din* şeklindeki Türkçe çevirisi yazılıdır.



Resim I

İran'da, Āstan-i Quds-i Razavi Kütüphanesinde 293 numarada kayıtlı olan tercümenin ketebe kaydı

Ketebe Kaydının Yazıçevrimi ve Tercümesi

(1) *faraḡa min ibtilā'i taḥrīri ḥāzā'd-defteri el-aḥīri ve'l-vāziḥi ve't-tercemeti ve't-tefsīri biyedi'l-'abdi'l-faḳīri ilā'llahi'l-ḡaniyyi el-ḥabīri muḥammed bin* (2) *şeyḫ yūsuf el-*

ebâriyy yu'rafu beyne'l-aşhâbi bi-seyyidi'l-hattât ba'de mu'enin 'azîmin ve 'azâbin elîmin bi-sebebi'n-naqli mine'l-musevvedeti's-sekîmi (3) ve'n-nushati'l-'akîmi ve şuhhiha bi-kad-ri'l-vus'i ve'l-imbânî fi envâi'l-lisâni bi-'avni'l-meliki'd-deyyâni fi'l-yevmi'l-'âşiri min şehri şa'bân senete seb'a ve şelâşîne ve sebi'mie.

“Açık tercümesi, tefsîri olan bu son defterin tahriri (yazımı) zengin Allah'a muhtaç kul olan Şeyh Yûsuf el-Ebbâriyy oğlu Muhammed -ki bu zat arkadaşları arasında Seyyidi'l-Hattat diye tanınır- eliyle eski ve hatalı bir müsveddeden büyük zahmetler sonucu nakledilmiş, elden geldiği kadar çeşitli dillerde düzeltilmiştir. İstinsahı (ferağı) Allah'ın yardımıyla 10 Şaban 737 günü sona erdi.”

Arapça kaydın altında kırmızı mürekkep ve Horezm Türkçesi ile şu Türkçe kayıt yer almaktadır:

(1) bu sonğı törtün bir pâre kitâb betimek tutğun bile imgekîndin taķı vâzîhîndin taķı tercemesîndin taķı tefsîrîndin dervîş ķul elîgi birle ķörgen bilgen muşsuz bârî teşriğâ muhammed atlığ (2) şeyh yûsuf yigneçi oğlı ma'rûf anlanmış eş dost bilmişler taķı özgeler arasında seyyid-i hattât birle (andın son) köp uluğ mişnet imgekîndin son taķı kaķığ igliğ kın naķl keçürmek üçün ķarartmış belğüsîz sağsîz bitünsîz kitâbdın (3) taķı bilgü belğüsîz betîğ bağlığ açılmağan yetîz tüz ödlerîdîn toğurmağan yîme dürüst bitün kılîndî taķı betîndî küç yarağ yétgü çak barınça türlüğ türkçe tillerde erkliğler erkliğî yâr[î b]irmekî birle şa'bân ayının onınçî künînde kim yıl târîh yitî yüz taķı otuz yitide turur erdî.

Arapça *farağâ* kelimesinin altında Türkçe çeviri olarak *fâriğ boldı*, açıklama olarak da *ķutuldu* yazılıdır. Sonra ketebe kaydının kırmızı mürekkeple yazılmış şu Türkçe çevirisi yer alır:

“Bu sonuncu dörd(üncü kısım)dan tek parça kitabı yazmak hevesi ile, emeğinden (zahmetinden) ve açık (ifadesin)den ve çevirisinden ve açıklamasından derviş kul eli ile, gören bilen sıkıntısız yaratıcı Tanrı'ya Şeyh Yusuf İgneçi(nin) Muhammed adlı oğlu (olarak) maruf eş(i) dost(un) bildiği ve başka kişiler arasında Seyyid-i Hattât ile (ondan sonra gelen) büyük zahmetten sonra, çok zor olan (kâğıda) geçirme için harap olmuş, noktasız (yazılmış) bir çok kitaptan ve işaretsiz belgesiz anlamı açık olmayan yazılardan kendi özlerini açıklamayanlardan da doğru alınarak yazıldı. Çok zor zamanda çeşitli Türk lehçelerinde güçlüler

güçlüsünün yardım etmesiyle, Şa'bân ayının onuncu gününde ki tarih yılı 737'de idi.”¹

Bu kayda göre, yazma Seyyîdi'l-Hattât unvanlı Şeyh Yûsuf el-Ebbâriy/Şeyh Yûsuf İgneçi oğlu Muhammed tarafından kaleme alınmış ve Hicrî 10 Şabân 737 milâdî 14 Mart 1337 Cuma günü tamamlanmıştır. Bu tarihe göre (Dağlı-Üçer 1997: 289), Meşhed nüshasının XIV. yüzyılın ilk yarısında TiEM 73'de kayıtlı yazmadan üç dört yıl sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

2. Sâd Sûresinin 31-32-33. Âyetleri

31. Âyet

iz 'uriz^a /bi'l-'aşıyyi's-'aleyhiş-şāfinātü'l-ciyād^u ol vaqtın kim² 'arza kılındı. anıñ öze, kiçe birle, üç adaķı öze turğanlar, yorĝa³ tāzī aţlar

“O vakit ona (= Süleyman'a) akşam üzeri üç ayaĝı üzerine (süfûn) duran yürük atlar sunuldu”.

32. Âyet

feķāle innî aħbebtu ħubbe'l-ħayri 'an zikri rabbi (12) ħattâ tevārat bi'l-ħicābi aydı kim “men sewdüm ödürdim aţ sewüĝin⁴ idim zikrindin.”⁵ ançaĝa tigrü kim örtüldi perde⁶ birle.

“Ben at (mal) sevgisine rabbimi zikretmek için düştüm, dedi. Sonunda (güneş) perde ile örtüldü (= güneş battı)”.

¹ Okuduĝum ketebe kaydı ile çevirisi meslektaşım Toĝrul ATABAY tarafından kontrol edildi. Benim *muhteb, saĝışsız, yitüksiz, betir, bütün* okumalarım yerine ATABAY *mihnet, saĝsız, bitünsiz, yetiz, bitün* okuyuşlarını teklif etti. Kendisine teşekkür ediyorum.

² kaçan kim.

³ seriñ/serig.

⁴ yā māl sewüĝin.

⁵ yāz[ındın].

⁶ tutuĝ, tutuķ.

33. Âyet

ruddûhâ ‘*aleyye fe tafik^a mesh^{en} bi’s-sûkⁱ ve’l-a’nâk^t* kaytarıñ anı⁷ benim öze sıkayı başladı,⁸ sinirlerin bıça, yinçüklerni tağı boyunlarını

“(Atları) bana geri getirin (dedi. Atlar getirilince onların) bacaklarını ve boyunlarını mesh etmeye, sinirlerini, inciklerini ve boyunlarını kesmeye başladı.”

Bu âyetlerin TIEM 73’te geçen tercümeleri de şöyledir:

(31) ançada ‘arza kılındı anıñ üze, ikindide kiğin, üç ağağın turuğlı, küriğli-ler. (32) “aydı: men sewmiş öğürmiş men⁹ idğü sewmekni, idim yāđındın”, ançağ örtüldi hiçāb birle. (33) yanduruñlar <anı> meniñ öze. törçidi, sinirlerin kıya, boyunların tokıyu.

3. 38. Sad Sûresinin Tefsirinden

Metin [10b] (3) şad sûresiniñ tercemesi bu turur.¹⁰ (5) bu şad sûre<si>niñ¹¹ köpreki¹² dāvud yalavaç¹³ sözi içinde turur. süleymān sözi yime (6) bar. teñri¹⁴ ‘*azze ve celle* dāvudka nerselerni birmiş irdi öñin¹⁵ yalavaçlarğa (7) birmedük irdi, tağı ol bu turur kim añar halıfeliğ birmiş irdi. tağı yana ol turur kim (8) timür anıñ elginde yumşar irdi, mūm¹⁶ teg bolur irdi, anıñ birle küpe yarıklar (9) iter¹⁷ irdi. tağı añar süleymān atlığ bir ođul birmiş irdi. tağı yilni tağı kamuğ (10) cānvarlarını añar musahħar kılmış irdi. yir yüzinde anlar<niñ> kışşaları aytılmış turur, (11) sûretü’l-enbiyā en-neml sebā sûresinde teñri ‘*azze ve celle* bu sûre

⁷ yanduruñ anı.

⁸ törçidi.

⁹ *sewmiş özürmiş men* ibaresi *synonym kompositum* (ikizleme) olarak kullanılıyor. Krş. Rylands nüshası: *men özürdüm ya’nī sewdüm* (Ata 2004: 38/32 [s. 34])

¹⁰ *ya’nī tilmaçısı ya’nī bir tildin tağı bir tilge bildürgüçi turur.*

¹¹ *sûre* kelimesinde <si> iyelik eki atlanmış veya unutulmuştur.

¹² *üküş telim.*

¹³ *yalavaç resül nebī peygāber.*

¹⁴ *izi uğan bayat.*

¹⁵ *özge.*

¹⁶ *bal-avuz ~ bal-avur.*

¹⁷ *kıılır.*

içinde yād (12) kılmış turur kim dāvuddın burun irdiler bir ança yalavaçlar. anlar kavmı teg (13) yawuzlıkların yime nūḥ kavmı teg fir‘avn, şemūd, ‘ād, şu‘ayb bođunıdın¹⁸ bu ol turur kim

[11a] (1) teñri yarlıkar: kavluhu ‘azze ve celle kezzebet kablehum kavm^u (2) nūḥ^m ve ‘ād^{un} ve fir‘avn^u zu‘l-evtādi ve şemūd^u ve kavm^u lūṭ^m ve aşḥābu‘l-eyketⁱ, (3) ulā‘ike el-aḥzāb^u in kull^{un} illā kezebe‘r-rusul^e fehakk^a ‘ikābⁱ.¹⁹ bu kışşalar cümle (4) bu kitāb içinde ayılmış turur. teñri tebāreke ve ta‘ālā bu süre içinde süleymān (5) aṭları sözini yād kılmış turur, taḳı ol bu turur. kim teñri yarlıkar: (6) kavluhu ‘azze ve celle iz ‘urız^a ‘aleyhi‘ş-şāfinātü‘l-ciyād^{u20} aṭlar sözi (7) bu aṭlar sözi aḥbārı tefsir içinde kelmiş turur. kim süleymānıñ miñ aṭı (8) bar irdi. bir kün olturmuş irdi. taḳı aṭlarğa baqar irdi yalavaçımız ‘aleyhi‘s-selām. (9) taḳı bu iki nirseni sefer irdi, biri aṭ taḳı biri talum.²¹ anıñ üçün kim (10) teñriniñ düşmenleriñe bu iki nirse

¹⁸ kavmı halkı halkları kişi.

¹⁹ Bk. Sad 12, 13, 14.

²⁰ Bk. “O vakit Ona (= Süleymana) akşamüzeri üç ayağı üzerine (süfün) duran yürük atlar sunuldu”. (Sād 31) Âyet Kur’an’da iz ‘urız^a ‘aleyhi bi‘l‘aşıyyi‘şşāfinātü‘lciyād^u şeklinde geçmektedir. Müstensih burada bi‘l‘aşıyyi ‘öğleden sonra, akşamüstü’ kelimesini yazmamış veya atlamıştır.

²¹ talum (11a/9) ‘silah veya askerî teçhizat’. Kelime, Arap harfli Karahanlı Türkçesi kaynaklarından itibaren Türkçede tespit edilebiliyor. *Kutadgu Bilig*’de geçen 20 kullanımının 5 tanesi (Beyit No: 1381 1537 2355 4838 ve 6291) Uygur harfli Viyana nüshasında talum şeklinde geçiyor. *Kutadgu Bilig*’den dört yıl sonra yazılan *Divânü Lugâti’tTürk*’te sadece tolum şeklinde geçen kelime Kâşgarlı Mahmud tarafından *elsilâh ism câmi’* olarak anlamlandırılmıştır. Clauson 1972: 500a’da VU = vocalization uncertain (telâffuzu kesin olarak bilinmiyor) şeklinde verilen kelime tulum olarak okunmuş ve ‘a generic term for weapons (or military equipment)’ şeklinde anlamlandırılmıştır.

Kelime, TIEM 73’de kayıtlı Kur’an tercümesinde *biz yumkı tolum kezigiler miz* (Şuara 56) cümlesinde ‘zırh giyimli anlamında’; *alsunlar yışıklarını tolumlarını* cümlesinde (Nisa 102) ‘miğfer(lerini) ve zırh(larını)’ anlamlarında askeri teçhizat olarak kullanılmıştır.

TIEM 73’de kayıtlı 1333 tarihli Kur’an tercümesinden 4 yıl sonra 1337’de yapılan ve hâlen Meşhed’de bulunan Horezm Türkçesi ile yazılmış Kur’an tercümesinde de imlâsı ilk hecede fetha ile talum تالوم şeklinde geçiyor:

(11a) aṭlar sözi (7) bu aṭlar sözi aḥbārı tefsir içinde kelmiş turur kim süleymānıñ miñ aṭı (8) bar irdi bir kün olturmuş irdi taḳı aṭlarğa baqar irdi yalavaçımız ‘aleyhi‘s-selām (9) taḳı bu iki nirseni sefer irdi biri aṭ taḳı biri talum anıñ üçün kim (10) teñriniñ düşmenleriñe bu iki nirse birle utru turur irdi yime melikler taḳı (11) bu iki nirseni seferler taḳı düşmenlerni bu iki nirse birle qahr kılurlar

Kelimenin *Kutadgu Bilig*’de at kelimesiyle birlikte kullanılışı için de bk. *Kutadgu Bilig* 474, 2561 ve 5485. beyitler.

birle utru turur irdi. yime melikler taķı (11) bu iki nirseni seferler. taķı dūşmenlerni bu iki nirse birle ķahr ķılurlar. ķaberde andaĝ (12) kelmiş turur kim tevrīt Őerī'atinde taķı öñin yalavaķlar Őerī'atinde andaĝ turur kim (13) bu ikindü namāzı anlarnıñ üze farīze irdi, bizge farīze bolmiş teg veli bu namāzķa

[11b] (1) Őalātü'l-vuŐtā tip ayturlar ya'nī orta namāz. anıñ üçün kim tañ ata<r>dın (2) öyle namāzıña tigrü iki namāz turur. taķı aķşām namāzındın yatsu namāzıñģa tigrü (3) iki namāz turur. taķı bu ikki {iki}²² <namāz> arasında ikindü²³ namāzı orta²⁴ namāzı bolur. tüni küni (4) birle biş namāz vaķtında bolmişda. anıñ üçün teñri 'azze ve celle ikindü namāzını (5) vuŐtā tip yarlıķadı. yana iki yirde kelāmı içinde yāđ ķıldı. ķavlehu 'azze ve celle (6) ķāfızü 'alā'ş-şalavāti ve'ş-şalāti'l-vuŐtā.²⁵ müfessirler andaĝ aymışlar kim (7) Őalātü'l-vuŐtā ikindi namāzı turur tip. süleymān öze bu namāz farīza irdi. kün (8) batmasdın burun bu namāznı ķılur irdi. bir kün süleymān bu aķlarķa baķar irdi. bu miñ (9) aķnı yemen ilije sülemiŐte alıp kelmiş irdi. āmārıları²⁶ ayurlar: dāvud peyĝāmberdin ķalmış irdi. dāvud anı cālūtdın almış irdi. bularķa baķa meşĝül (10) boldı. kökke baķsa kün batmış irdi. taķı ikindü namāzı fā'ite bolmiş. köñli meşĝülindin (11) ķađĝulu boldı. öziñi melāmet ķıldı. aydı: *innī aķbebtu ķubbe'l-ķayri 'an zıķri rabbi* (12) *ķattā tevārat bi'l-ķicābi*.²⁷ ķubbi ķayr munda ķayl turur. murād taķı ķur'an içinde muñar

[12a] (1) meñizlig telim turur. andaĝ kim el-baķara sūresi içinde yarlıķar: *in tereke ķayr*^{en28} (2) ya'nī al-māl nirselerini ķayr atamış. ol kim yarlıķadı: *'an zıķri*

Kelimenin *et-* > *öt-*, *eñeyük* > *öñeyük*, *esrü-* > *ösrü-* gibi örneklere bildiĝimiz *e* > *ö* deĝişikliĝine paralel olarak *a* > *o* deĝişikliĝi ile *talum* > *tolum* şeklinde geliŐtiĝi anlaşılıyor.

²² 11b/3: Metinde müstensih *ikki namāz arasında* yazacak iken sehven *ikki iki arasında* yazmıştır. Müstensih yanlışı *ikki {iki}* <namāz> arasında şeklinde düzeltilmiştir.

²³ *ikindi*.

²⁴ *ortu*.

²⁵ Bk. "Salavata (= namazlara) ve salāt-ı vustaya (= orta namazına = ikindi namazına) devam edin". (Bakara 238)

²⁶ *ya'nī ba'zı (pare)ları ya'nī birerleri*.

²⁷ Bk. "Ben at (mal) sevgisine rabbimi zikretmek için düştüm, dedi. Sonunda (güneş) perde ile örtüldü (= güneş battı)". (Sād 32)

²⁸ Bk. "eĝer bir hayır (mal mülk) bırakacaksa". (Bakara 180)

*rabbî*²⁹ (3) *ya'nî 'ani'ş-şalât-ı zîkr*³⁰ *ma'nîsi* bu yirde namâz turur. *hattâ tevârat bi'l-ħicâbi*³¹ (4) *ya'nî ğâbeti'ş-şems.* *ya'nî* ança bu tavarnı kim içim fermânın fevt kıldım *ya'nî* (5) namâznı *ķazâ* kıldım tip özi birle 'itâb kıldı. yana aydı: "ol ağlarını maña (6) keltürünler". keltürdiler. kamuğlarının eliglerin ağağların kesti. bu ol (7) turur kim teñri '*azze vü celle* yarlıkâr: *ruddühâ 'aleyye fe tafik^a mesh^{en} bi's-sükⁱ ve'l-a'nâkⁱ*³² (8) bu söz kim ayıldı. 'ulemâların tevsîrindeki söz turur. ibni 'abbâs³³, *ķatâde*³⁴, (9) *muķâtil*³⁵ sözleri turur. velikin ba'zıları ihtilâf boldılar. bu söz içinde (10) eşğâl-i tevcîh kıldılar. aydılar: "eger süleymân ağlara bakmak birle köñli meşğül (11) bolup osallık birle namâz vaķtındın keçti irse, ağların yazuķı ni irdi kim anların (12) eliglerin ağağların kesmek nelük irdi?" bu kılık yalavaçların eğğü irmes. cānvarlara (13) küç kılmak bolur. ağırak yük urmaķ anlar öze irmes, ħâşşa öldürmek. anıñ üçün kim

[12b] (1) eger kimerse cānvarla ağır yük yüklese, vācib turur ol kişike edeb kılmak (2) taķı ol yükni kitermek. yime yilkını eğğü tutmak içinde yalavaçdın ħaber kelmiş turur. (3) *ķâle 'aleyhi's-selām lā tec'alū devabbekum kerāsi*³⁶ *ya'nî* "yilkılarınıznı kürsi teg (4) kılanlar". *ya'nî* "yürimes irken tıyansa, anıñ öze minip turmañlar. yirke tüşüp (5) yürinler". ol cānvar yime tıyansun. yana yürür bolsa, siz mininler taķı ağın (6) ħaberde yarlıkamış turur *ķavluhu 'aleyhi's-selām lā taķussū a'rafehā feinnehā ezvābuhā*³⁷ (7) *ya'nî* "anların yelini kesmeñler anıñ üçün kim ol ağların tonları turur (8) anların yelini kesmeñiz yalın ħalğaylar" yime öñin yirde yarlıkâr *ķavluhu 'aleyhi'sselām* (9) *lā taķzifū eznebuhā fe innehā*

²⁹ Bk. "Rabbimin zikrinden". (Sâd 32)

³⁰ *namazdan.*

³¹ Bk. "Sonunda (güneş) perde ile örtüldü (= güneş battı)". (Sâd 32)

³² Bk. "Atları bana getirin dedi (Atların) bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı". (Sâd 33)

³³ Bk. Çakan-Eroğlu 1988: 76c-79c.

³⁴ *Katâde bin dâime.*

³⁵ Bk. Türker 2006: 134b-136c.

³⁶ *ya'nî kelrâsi.* Yazmadaki dipnottaki *kelrâsi* kelimesi istinsah hatasıdır. *Kürsi* 'sandalye, oturak' kelimesinin çokluk şekli *kerâsi*'dir Lâh harfi sehven yazılmış olmalı. Bu hadis şudur: "Hayvanlarınızı sandalye (yer) = oturak(lar) yapmayınız".

³⁷ Hadis: "(Onların) yelelerini kesmeyiniz Bu yeleler (onların) elbiseleridir."

*muzennibuhā*³⁸ *ya'nī* “yılıkların ırdruğın kesmenler kim (10) ol ırdruğı sinek sürügli turur”. anığ için yelini tağı ırdruğını kesmek (11) yaramas adağı eligi kaçan yarar süleymān yazuğsızın yılıklar<-nı> yime öldürmegey. (12) velikin ma'nisi ol turur kim mücāhid aytur: ‘abdu’llāh bin ‘abbās aytı: *fe tafika* (13) *mesh^{an} bi'ssūki ve'la'nāki*³⁹ *fe tafika sūkahā ve a'nākahā li'llāhi ca'alahā li'llāhi*

[13a] (1) *lemā fātete's-şalāt*. aydı: “andağ okıdım kim boyunlarını tağı adağlarını (2) sebıl kıldı, tenrı hoşnüdliği için, kim anığ öze gazāt kılsunlar, (3) keffaret bolsun ol namāzda cebr tüşmişe”. bu körklüg cevāb turur. tağı yime (4) muhammed bin el-ħanefiyye rivāyet kıılır, emīrū'l-mu'minīn 'alīdin *raziyallahu 'anhu* kim: (5) anar sordılar, bu āyetdin kim yarlıkar: *ıavlulu fe tafika mesh^{an} bi's-sūki ve'l-a'nāki*⁴⁰ (6) aydı: “süleymān tiledi kim anlardın bir ançasını sebıl kıılmak bir ançasını minmek⁴¹ <öze> (7) için ıodmak. kaçan namāz vağtı keğti irse, adağları eligleri öze sebillik dağı (8) uruldu öziğe hiç ıodmadı, namāz vağtı keğmişe için. aydı: maña bu (9) atlardın kerekmes”. süleymānka 'acā'ib tarısuğ nimeler telim irdi. ıamuğını (10) yād kıldı. bu kitāb içindeki ol tarısuğlardın biri bu turur kim: bir kün olturmuş irdi, sarāy içinde. bir nirse köründi⁴², yağşı körklüg. bağtı (11) irse, kördi, ol sā'at içinde üç kiři boldı.⁴³ tıgme bir kiři andağ boldı kim olođ körmüşe teg anlardın biri sarāy ıapuğına keldi, destūr ıoldı.⁴⁴

[13b] (1) süleymān destūr birdi, kirdi. özini süleymānka 'arza kıldı. yavlađ (2) körklüglük öze kim süleymān andađ körklüg nerse körmüşe yođ irdi. süleymān (3) aydı: “sen kim sen ol?” aydı: “men ħilm⁴⁵ men”.⁴⁶ ol aydı: “körklüg turur sen. (4) tenrı sini yavlađ⁴⁷ körklüg şūret öze törütmişe turur. velikin seniđ içinde (5) hiç

³⁸ Hadis: “(Onların) kuyruklarını kısaltmayınız Bu kuyruklar (onların) sinek kovucularıdır.”

³⁹ “Böylece (atların) bacaklarını ve boyunlarını mesh etmeye (= kesmeye) başladı.”

⁴⁰ “Böylece (atların) bacaklarını ve boyunlarını mesh etmeye (= kesmeye) başladı.”

⁴¹ öze.

⁴² kes boldı, kesek boldı, pāre boldı.

⁴³ ya'nī üç şūret boldı.

⁴⁴ tiledi.

⁴⁵ Satır üzerinde: *berd bārī helimlik*.

⁴⁶ *ya'nī yitiz alçaklığ ya'nī yitiz yumşak sücüg sözlüglük tağı aşak eksük özlüglük*.

⁴⁷ *iyān*.

edgölük yok”. ol süleymānka aydı: “nelük”.⁴⁸ süleymān aydı: “qayu kişi sini (6) işlense, yaşınca qadğu içinde tirilgey”. ol şuret yüküندی. süleymān (7) qatındın çıktı. yana ol taqı biri kirdi. süleymān aydı kim: “sen kim sen (8) mundag kör-<k>lüg ?” aydı: “men ‘ilm⁴⁹ men”. süleymān aydı: “körklüg nerse turur sen. (9) velikin kim irse kim sini işlense anıq içinde sewünmek qadğurmaq (10) kerek bolğay”. bu yime yüküندی çıktı. üçinçisi kelip destür qoldı. (11) süleymān destür birdi. kirdi, selām qıldı. süleymān aydı kim: “sen kim sen ?” (12) ol aydı: “emel men”.⁵⁰ süleymān aydı: “yawlaq⁵¹ körklüg körer men sini. kerek kim (13) sen meniñ qatımda tursañ, baħħ^m baħħ^m tidi. ya’nī “bu ajunda sindin edğürek yok”

[14a] (1) tidi. anıq üçün kim ‘ālemniñ intizāmı ya’nī tüz tiziklik taqı qamuğ kişilerniñ (2) ‘ilmleri taqı ‘amelleri taqı körklüg qılıqları, tiriklik umanç birle turur. süleymān (3) aydı: “kerek kim her künde meniñ qatımke kelseñ” tip. ol qabül qıldı. (4) süleymān bu üçdin umançnı qabül qılıp öğürdi, taqı anıq birle dostlıq (5) tuttı. bilgil kim bu ajun iş küçleri barça umanç öze turur. (6) ez-zümer süresi: ez-zümer süresi mekkede inmiş turur. üç āyet (7) medīnede inmiş turur.⁵² vaħşī sīninde inmiş turur. anıq işleri birle qavluhu ‘azze ve celle (8) kul yā ‘ibādiye’-lezīne esrafū⁵³ dın ve entum lā taş’urūne⁵⁴qa tigrü bu āyet- (9) lerde umançlığraq turur. qamuğ āyette⁵⁵ yitmiş biş āyet turur. küfelıqlar qavlında (10) yitmiş üç turur. şāmlıqlar qavlında yitmiş iki āyet turur. hiçāzlig (11) taqı başralıqlar qavlında söz <yitmiş> yiti⁵⁶ āyetde turur. fihi yaħtelifüne⁵⁷ni (12) küfelıqlar āyet

⁴⁸ nek, nişe.

⁴⁹ ‘aql, ħired, bilig.

⁵⁰ ya’nī umanç umınç.

⁵¹ iyān.

⁵² 53-54 ve 55. āyetler 14a’daki 89 satırlarda bu üç āyetin başı ve sonu belirtilmiştir.

⁵³ Zümer 53.

⁵⁴ Zümer 55.

⁵⁵ ilk harfin noktaları konulmamış yā veya ta/te okunabilir. Ben te okudum.

⁵⁶ yitmiş yiti.

⁵⁷ Zümer 3.

tutmaslar, *muḥlişine lehu ellezîne*⁵⁸ni kûfelıglar āyet tutarlar. (13) öñinleri tutmaslar, *muḥlisen lehudini*⁵⁹ ni kûfelıglar āyet tutar. *febeşşirā ‘ibādi*⁶⁰

[14b] (1) āyet ermes. mekkeligler üskinde *medenıyyu’l-evvel* birle *min taḥtihā’lenhār*⁶¹ (2) āyet turur. şāmlıglar atında öñin kişiler atında āyet ermes. yime ḥaber içinde (3) kelmiş turur kim *men karā^{ra} sūretü’z-zümerⁱ lemyenatı^ı recāh^u ve a’tāh^u* (4) *allāh^u sevābe’l-ḥā’ifine ellezîne ḥāfū’llāhe ‘azze ve celle.* muştafā yarlıamış kim: (5) kim kim zümer sūresini oısa, anjar uman kesilmegey, anjar oranlar- (6) ni kerāmeti bolay. ya’nı ol kişiler kim teñridin orarlar.

4. 38. Sad Sûresinin Tefsirinden

Çeviri [10b] Sad sūresinin tercümesi budur. Bu Sad sūresinin bütünü Davud Peygamber(in) sözü içerisindedir. Süleyman (Peygamberin) sözü de var. Tanrı azze ve celle Davud (Peygambere) daha önceki peygamberlere vermedii şeyleri vermiş idi. Şöyle ki: Demir Davud (Peygamberin) elinde yumuşar idi, mum gibi olur idi. (Davud Peygamber) onun ile halka zırhlar yapar idi. (Yüce Tanrı Davud Peygambere) Süleyman adlı bir oul vermiş idi. Rüzgârı ve bütün canlıları onun emrine tabi kılmış idi. Yeryüzünde Süleyman peygamberin hikâyeleri enbiyâ, en-neml, sebâ sūrelerinde söylenmiştir.

[11a] Tanrı azze ve celle bu sūre içinde (de) yâd etmiştir ki Davud (Peygamberden) önce, bir sürü peygamberler ve onların kavmi gibi, kötülüklerini de Nuh (peygamber) kavmi gibi, Semud, Ad, Şuayb halkından. Bu şöyle ki: (Yüce) Tanrı kavlehu azze ve celle (Sad 12-13-14’te) buyurur: Onlardan önce Nuh kavmi, Ad (kavmi) ve saltanat ve haşmet sahibi Firavun [toplumu da peygamberi) yalanlamışlardı. Semûd (kavmi) ile Lût halkı da (Medyen’in) yeşil vadilerinin sakinleri (olan Eyke halkı da (peygamberlerini) yalanlamışlardı. Onların tümü inkârda birleşen topluluklardır. Onların hepsi, gönderilen (o peygamber)leri yalanladıkları için azabım (onlara) hak oldu. Bu hikâyelerin bütünü bu kitap (Kur’an) içerisinde

⁵⁸ Zümer 11.

⁵⁹ Zumer 2.

⁶⁰ Zümer 17: muḥlis^{en} veya 40 Sûre 14 ve 65 âyetler.

⁶¹ Zümer 20.

anlatılmıştır. Tanrı tebâreke ve ta'âlâ, bu sûre içerisinde Süleyman (Peygamberin) atları(nın) sözünü anmıştır. Bu şöyledir: (Yüce) Tanrı kavlehu azze ve celle (Sad 31'te) buyurur: “Hani (Süleyman'a) akşama doğru, (bir ayağını tırnağının üzerine dikip üç ayağının üzerinde duran) çalımlı ve safkan koşu atları sunulmuştu”. Atlar(ın) sözü: Bu atlar(ın) sözü tefsir haberleri içinde gelmiştir. Süleyman (Peygamberin) bin atı var idi. Bir gün oturmuş idi, atlara bakar idi. (Süleyman) Peygamberimiz, selâm onun üzerine olsun, iki şeyi sever idi. Biri at ve biri silah (savaş teçhizatı). Onun için ki tanrının düşmanlarına bu iki şey ile karşı durur idi. Melikler de bu iki şeyi severler, düşmanları bu iki şey ile kahrederler. Haberde şöyle söylenmiştir ki Tevrat şeriatında ve başka peygamberler şeriatında şöyledir ki bu ikinci namazı onların üzerine farz idi, bize (de) farz olduğu gibi.

[11b] Lâkin bu namaza 'salâtü'l-vustâ' diye söylerler, yani 'orta namaz'. Onun için ki tan atmasından öğle namazına kadar iki namazdır ve akşam namazından yatsı namazına kadar iki namazdır ve bu iki <namaz> arasında ikinci namazı orta namaz olur, gece gündüz ile beş namaz vatında olduğunda. Onun için aziz ve celil olan Tanrı ikinci namazını orta namaz diye buyurdu ve iki yerde Kur'an içerisinde yâd etti. Aziz ve celil olan söyledi: “Salavât'a (= namazlara) ve orta namazına (= ikinci namazına) devam edin”. Müfessirler, “orta namaz ikinci namazdır” diye, öyle söylemişlerdir. Süleyman (Peygamber) üzerine bu namaz farz idi. Gün(eş) batmadan önce bu namazı kılardı. Bir gün Süleyman (Peygamber) bu atlara bakar idi. Bu bin atı Yemen ülkesinde sefer yaptıktan sonra alıp gelmiş idi. Bazıları derler: Davud Peygamberden kalmış idi. Dâvud onu Câlût (= Golyat)'tan almış idi. Bunlara (bu atlara) bakarak meşgul oldu. Gök(yüzüne) baktığında gün(eş) batmış ve ikinde namazı geçmiş idi. Gönlünün (bu) meşguliyetinden kaygılandı. Kendisini suçladı. “Ben at (= mal) sevgisine rabbimi zikretmek için düştüm” dedi. “Sonunda (güneş) perde ile örtüldü (= Sonunda güneş battı)”.

[12a] 'Hubbu hayr' burada at'tır. Murad da Kur'an içerisinde buna benzer çoktur. Öyle ki Bakara sûresi içerisinde buyurur: “Eğer bir hayır (= mal, mülk) bırakacaksa”. Yani 'mal, mülk' gibi nesnelere 'hayır' (kelimesi ile) isimlendirmiş. O ki “Rabbimin zikrinden” (diye) buyurdu. Yani 'namaz zikrinden'. Anlamı bu yerde namazdır. “Sonunda gün(eş) perde ile örtüldü”, yani 'güneş battı'. Yani “o kadar bu malı (sevdim) ki efendimin fermanını kaybettim, yani namazı kaza(ya)

bıraktım” diye kendini azarladı. Ve “O atları bana getiriniz” dedi. Getirdiler. Hepsinin ellerini ayaklarını kesti. Bu odur ki aziz ve celil olan Tanrı buyurur. “Atları bana getirin” dedi. (atların) bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı”. Bu söz ki söylendi: Âlimlerin tefsir(ler)indeki sözdür. Abdulmuttalib oğlu Abbas oğlu Abdullah, Daim oğlu Katâde, Süleyman oğlu Mukâtil sözleridir. Lâkin (âlimlerden) bazıları (arasında) ihtilaf oldu. Bu söz hakkında başka görüşler ileri sürdüler. Dediler: “Eğer Süleyman Peygamber atlara bakma ile gönlü meşgul olup gafillik ile namaz vaktini geçirdi ise, atların günahı ne idi ki, onların ellerini ayaklarını kesme ne idi? Bu davranış peygamberlere yakışmaz. Canlıları zorlamak olur. Onlar üzerine çok ağır yük yüklemek, hassaten onları öldürmek, olmaz. Onun için ki

[12b] Eğer (bir) kimse canlıya ağır yük yüklese o kişiye edep kılmak ve o yükü gidermek vaciptir. Ve atı iyi tutmak hakkında peygamberlerden haber gelmiştir. (Peygamber), selâm onun üzerine olsun, dedi: *lā tec’alū devabbekum kerāsi*⁶², yani “atlarınızı sandalye (= oturak) gibi yapmayınız”. Yani yürümekte zorlansa, onun üzerine binmeyiniz. (Binmiş iseniz) yere inip yürüyünüz. O canlı da tahammül etsin. Ve yürürse, siz bininiz ve başka haberde buyurmuştur. (Peygamber), selâm onun üzerine olsun, dedi: *lā taḫussū a’rafehā feinnehā e-vābuhā*⁶³, yani “Onların yelelerini kesmeyiniz. Onun için ki, o (yeleler) onların elbiseleridir”. Onların yelelerini keserseniz çıplak kalacaklar” ve (Peygamber), selâm onun üzerine olsun, başka yerde buyurur: *lā taḫzifū ezḫabehā fe innehā muzennibuhā*⁶⁴ “(Onların) kuyruklarını kısaltmayınız. Bu kuyruklar (onların) sinek kovucularıdır”. Yani atların kuyruklarını kesmeyiniz ki o kuyruk(lar)ı (onların) sinek kovucularıdır. Onun için (atların) yelesini ve kuyruğunu kesmek yaramaz (= doğru değildir). Ayağı (ve) eli ne zaman yarar? Süleyman (Peygamber) günahsız olarak atları da öldürmeyecek. Lâkin anlamı odur ki: Mücâhid söyler: Abbas oğlu Abdullah dedi: *fe-ṭafika meshan bi’s-sūki ve’l-a’nāki*.⁶⁵ Böylece (atların) bacaklarını ve boyunlarını mesh etmeye (= kesmeye) başladı:

⁶² Hadis: “Hayvanlarınızı sandalye(yer) = oturak(lar) yapmayınız”.

⁶³ Hadis: (Onların) yelelerini kesmeyiniz. Bu yeleler (onların) elbiseleridir”.

⁶⁴ Hadis: (Onların) kuyruklarını kısaltmayınız. Bu kuyruklar (onların) sinek kovucularıdır.

⁶⁵ Bk. “Böylece (atların) bacaklarını ve boyunlarını mesh etmeye (= kesmeye) başladı.” (Sad 33)



[13a] *fe-ṭafīka sūkahā ve a'nākahā li'l-lāhi ca'alahā li'l-lāhi lemā fātete'ş-şalāt.* “namaz kayba uğradığı zaman, Tanrı için bacaklara ve boyunlara (meshe) başladı; onları Tanrıya götürdü”. Dedi: Öyle okudum ki (atların) boyunlarını ve ayaklarını (keserek onları) sebil etti (= kurban etti), tanrı hoşnutluğu için ki onun ile gazâ etsinler. O (ikinci) namaz(ın) da cebr düştüğü için, kefarete olsun. Bu güzel bir cevaptır. Ve yine el-hanefiyye oğlu Muhammed, emîrül-müminîn Ali'den, Allah ondan razı olsun, rivayet eder ki: Ona bu ayetten sordular ki, (Hazreti Ali) buyurdu: *fe-ṭafīka meshan bi's-sūki ve'l-a'nāki.* dedi: Süleyman Peygamber o atlardan bir o kadarını kurban etmek ve bir o kadarını da binmek için bırakmak. Ne zaman ki namaz vakti geçti ise, (atların) ayakları ve elleri kurbanlık olarak kesildi. Namaz vaktini geçirdikleri için, kendisine hiç bırakmadı. (Süleyman Peygamber) “Bana bu atlardan gerekmez” dedi. Süleyman (Peygamber)'de acayip şaşılacak şeyler çok idi. Hepsini yâd etti. Bu kitap içerisindeki o şaşılacak (şeyler)den birisi budur ki: Süleyman (Peygamber) bir gün, saray içinde, oturmuş idi. (Gözüne) çok güzel bir şey görüldü. Baktı ise, o an içerisinde üç kişi oldu. Her bir kişi öyle oldu ki bizzat onun gördüğü gibi. Onlardan birisi Süleyman (Peygamber'in) saray(ının) kapısına geldi. İzin istedi.

[13b] Süleyman (Peygamber) izin verdi. (O) girdi. Kendisini Süleyman (Peygamber)'e takdim etti. Çok güzellik ile ki Süleyman (Peygamber) o kadar güzel şey görmemişti. Süleyman (Peygamber) sordu: “Sen kimsin?”. O, cevap verdi. “(ben) hilm'im”. O (Süleyman Peygamber) dedi: “Güzelsin. Tanrı seni çok güzel sûret ile yaratmıştır. Lâkin senin içinde hiç iyilik yok”. O, Süleyman (Peygamber)'e sordu. “Nasıl?” Süleyman (Peygamber) cevap verdi. “Hangi kişi seni eş-dost edinse, ömrünce kaygı içerisinde dirilecek”. O suret yükündü (= eğildi) Süleyman (Peygamber)'in huzurundan çıktı. Ve o(nun) gibi birisi girdi. Süleyman (Peygamber) sordu: “Kimsin?”. Bu kadar güzel.” (O) cevap verdi. (Ben) ilm'im.” Süleyman (Peygamber) cevap verdi. “Güzel nesnesin. Lâkin kimse seni eş-dost edinse, onun içerisinde sevinmek (ve) kaygılanmak gerek olacak”. Bu da eğildi, (huzurdan) çıktı. Üçüncüsü gelerek izin istedi. Süleyman (Peygamber) izin verdi. (O), girdi, selâm verdi. Süleyman (Peygamber) sordu ki: “Sen kimsin?”. O, cevap verdi. “(ben) emel'im”. Süleyman (Peygamber) dedi: “Ben seni çok güzel görüyorum. Sen benim katımda durmalısın. Peh, Peh” dedi. Yani bu dünyada senden

daha iyi olan yok” dedi. Onun için ki âlemin intizamı, yani düzgün yaratılışı ve her kesin (= bütün kişilerin/insanların) ilimleri, amelleri, güzel huyları, hayatı umut iledir. Süleyman (Peygamber) “Sen her günde benim katıma gelsen” diye söyledi. O da kabul etti. Süleyman (Peygamber) bu üçünden umudu kabul etti, seçti ve onun ile dostluk etti. Bil ki bu dünyanın işi gücü hep umut iledir.

5. Ez-zümer Sûresi

Ez-zümer sûresi, Mekke’de inmiştir. Üç âyet Medine’de inmiştir. Vahşi⁶⁶ hakkında inmiştir. Onun işleri ile. Aziz ve celîl olan (Tanrı) *kul yâ ‘ibâdiye’l-lezîne esrafû*⁶⁷ dan ve *entüm lâ teş‘u-rüne*⁶⁸ ye kadar bu âyetlerde daha beklentili/ümitlidir. Bütün âyette yetmiş beş âyettir. Kufelilere göre yetmiş üç (âyet)tir. Şamlılara göre yetmiş iki âyettir. Hicazlılar ve Basralılar katında söz yedi âyettir. *Fîhi yahte-lifüne*⁶⁹ yi Kufeliler âyet tutmazlar. *Muħlişine lehu elle-zîne*⁷⁰ yi Kufeliler âyet tutarlar, başkaları tutmazlar, *muħlisen lehudini*⁷¹ yi *febeşşirâ ‘ibâdi*⁷²

[14a] Mekkeliler katında âyet değil. Medenîyyul-evvel ile *min taħtihâ’l-enhâr* âyettir, Şamlılar katında, başka kişiler katında ise âyet değildir. Yine haberde şöyle gelmiştir ki “kim Zümer sûresini okursa isteği kesilmez (çevrilmez). Aziz ve celîl olan Allah ona Tanrı’dan korkanların mükâfatını verir”. (Muhammed) Mustafa buyurmuştur ki: kim Zümer sûresini okusa, ondan umut kesilmeyecek, ona korkanların kerameti olacak, yani o kişiler ki (yüce) Tanrıdan korkarlar.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1947). Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ATA, A. (2004). Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi, (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁶⁶ Vahşi (adlı kişi) yıllarında.

⁶⁷ Zümer 53.

⁶⁸ Zümer 55.

⁶⁹ Zümer 3.

⁷⁰ Zümer 11.

⁷¹ Zümer 2.

⁷² Zümer 17.



CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

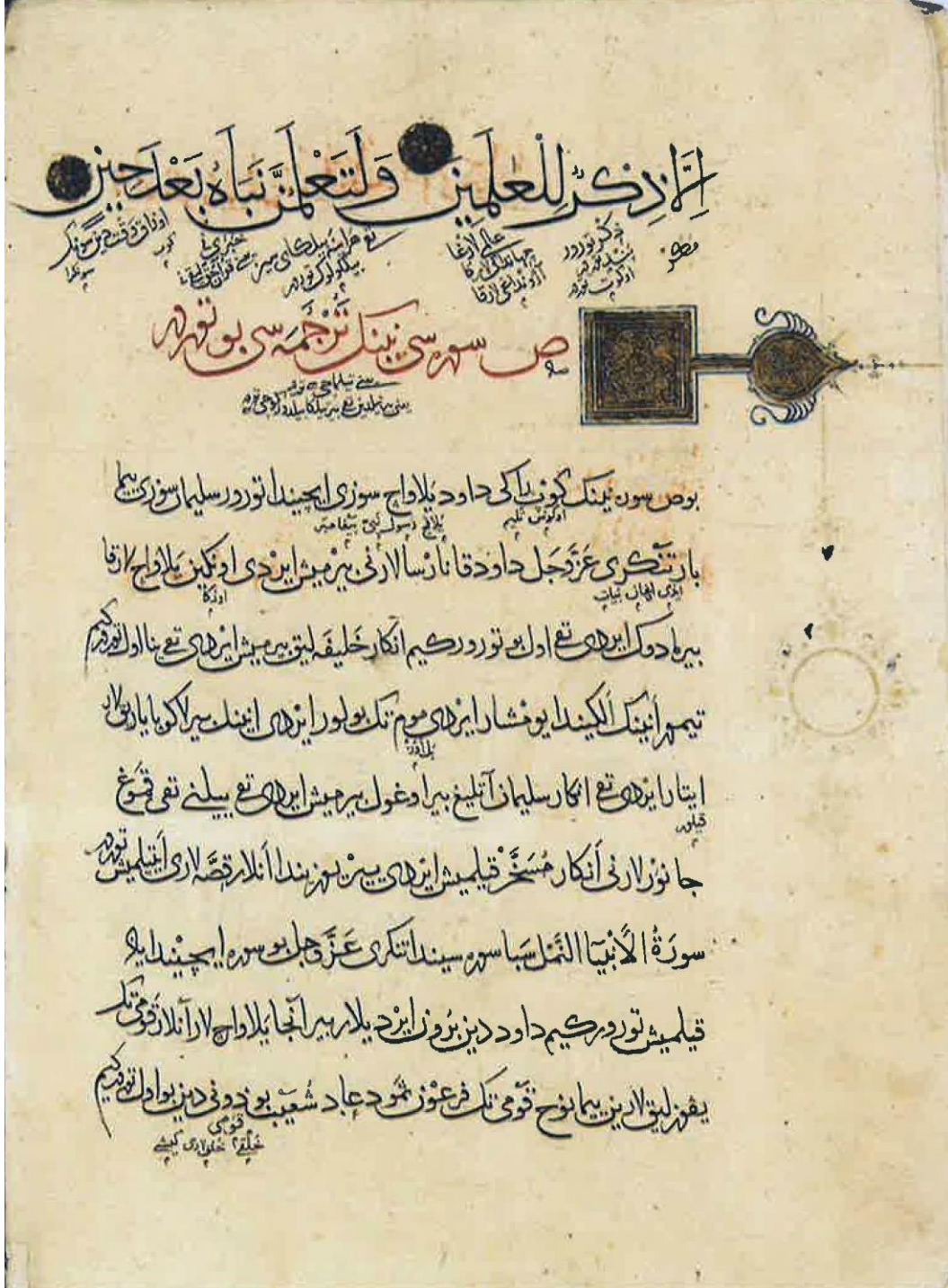
ÇAKAN, İ. L.; M. EROĞLU. (1988). “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib” Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1: 76c-79c.

DAĞLI, Y.; C. ÜÇER (1997). Tarih Çevirme Kılavuzu, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ŞİMŞEK, Y.; O. F. SERTKAYA (2015). “Horezm Türkçesi ile Yapılan Kur’ân Tercümelelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler-I”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 4/4: 1382-1412.

TÜRKER, Ö. (2006). “Mukâtil b. Süleyman” Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 31: 134b-136c.

6. Metnin Aslının Orjinal Resimleri



Resim II

تَنكِرِي بِرَلِيْقَارِ قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ كَذَّبْتُمْ قَوْمٌ
 نوح و عاد و ذرغون و ذوالقنار و ثمود و قوم لوط و اصحاب الايكة
 اوليك الاخراب انك انك كذبت الرسل فخر عقاب بو قصه از جمله
 بو كتاب ايچيندا ايتيميش تور دور تنكري تبارك و تعالى سهر ايچيندا سليمان
 اطلادي سوزدهني ياد قيلميش تور دور تقي اولك تهره رحيم **تَنكِرِي بِرَلِيْقَارِ**
قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ اذْ غُرِضَ عَلَيْهِ الصَّافِيَاتُ الْجِيَادُ اَطْلَالَ سُرِّي
 بو اطلال سوزي انخيار تفسير ايچيندا كل ميش تهره رحيم سليمان نيك مينك اطي
 بارا يرهه يي كون و لهر ميش ايرهه تقي اطلال ابقار ايرهه يلا اچمير عليه السلام
 تقي بو ايكي نيسان سفار ايرهه ييري اطي تقي ييري علوم اينك اچون رحيم
 تنكري نيك دشمن ارينكا بو ايكي نيسان ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري
 بو ايكي نيسان سفار ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري
 كل ميش تور رحيم تور ديت شر يعنيندا تقي او نيك يلا اراج اشر يعنيندا اناغ تور رحيم
 بو ايكي نيسان ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري ايرهه ييري

Resim III

صَلَاةُ الْوَسْطَى تَبَيُّنٌ لِأَرْبَعَةٍ مِنْهَا أَيْ تَبَيُّنٌ لِأَرْبَعِ أَوَّلِهَا وَوَجْهٌ مِنْهَا أَنْ تَأْتِي فِيهَا
أَوَّلُهَا نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ قَرْنَ ثَمَّ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ
أَيْ نَمَازُ قَرْنَ ثَمَّ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ
بَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ
وَسْطَى تَبَيُّنٌ لِأَرْبَعَةٍ مِنْهَا أَيْ تَبَيُّنٌ لِأَرْبَعِ أَوَّلِهَا وَوَجْهٌ مِنْهَا أَنْ تَأْتِي فِيهَا
حَافِظُوا عَلَى الصَّلَاةِ الْوَسْطَى • مَقْتَدِرًا دَلِيلًا عَلَى كَيْفِ
صَلَاةِ الْوَسْطَى أَيْ كَيْفِ نَمَازِ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ نَمَازُ الْوَسْطَى وَبَيْنَ ذَلِكَ
بِتَأْسُجٍ مِنْهُ بَيْنَ قَرْنَيْنِهَا أَيْ بَيْنَ قَرْنَيْنِهَا أَيْ بَيْنَ قَرْنَيْنِهَا أَيْ بَيْنَ قَرْنَيْنِهَا
أَطْفَى مِنْهَا كَمَا سَوَّاهُمْ فِيهَا أَيْ كَمَا سَوَّاهُمْ فِيهَا أَيْ كَمَا سَوَّاهُمْ فِيهَا أَيْ كَمَا سَوَّاهُمْ فِيهَا
بِغَيْرِ دِينٍ قَالِيهِمْ فِيهَا أَيْ دِينٍ قَالِيهِمْ فِيهَا أَيْ دِينٍ قَالِيهِمْ فِيهَا أَيْ دِينٍ قَالِيهِمْ فِيهَا
بَوْلَدِي كَمَا بَقِيَ كَوْنُ تَبَيُّنٍ فِيهَا أَيْ كَمَا بَقِيَ كَوْنُ تَبَيُّنٍ فِيهَا أَيْ كَمَا بَقِيَ كَوْنُ تَبَيُّنٍ فِيهَا
قَدْ غَوَّوْا بَوْلَدِي أَيْ غَوَّوْا بَوْلَدِي أَيْ غَوَّوْا بَوْلَدِي أَيْ غَوَّوْا بَوْلَدِي
حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ حَتَّى خِيمٌ مِنْهَا خَيْلٌ تَوَّرُّ مَرَادٌ تَعْرِفُ أَنَّهَا حِينَئِذٍ مَوَكَّلَةٌ

Resim IV

مکتب لیک توریور آنلغ کیم البقره سورسی ایچیندا یولیکار ان تکرار
 یعنی مال نیرسا لارنه خیر آتا میشل اول کیم یولیکادی عن ذکرت
 یعنی عن الصلوة ذکر معنی بو بیردا نماز تهر حته توارت بالمجمل
 یعنی غایت الشمن یعنی آنجا بوتوازی کیم ایذیم قرآنین قرئت کیم یعنی
 نماز فی قضا قیلدیر تبت اوزی بیر اعتبار قیلدی تا ایدی اول اطلار فی سکا
 کلتور و نکلر کلتور دیلار قوغ اری نینک الیکلارین اذاق لاری کیم بو اول
 تهر کیم تنکلی عزوجل یولیکار رذوها علی فطفح مسحا یا شوب ^{فلا عیب}
 بوسوز کیم ایتلیدی علما لاری نینک تفسیریندا کیم تهر توریور این عباس قتاده
 سقا تیل سوزاری توره ولیکن بعضی لاری اختلافا بولدی لار بوسوز ایچیندا
 اشکال توجیه قیلدی لار ایدی لار کیم سلیما ن اطلارقا بقا بین لاری کیم مشغول
 بولوپا و سالیق بیل نماز وقتیندن کیم ایزسا اطلار نینک یازدیغ ایزه کیم انلام
 الیکلارین اذاق لاری کیم کمال لاری بولدی بولدی بولدی لاری کیم ایزه کیم انلام
 کیم قیلماق بولور غیر باقی بولماق اطلار اول لاری ماس خاصه اولدور مال نینک کیم

Resim V

اكر كيم ان سا جانوزقا اغيز يوك بولسا و اجيت قور در اول كيشي كا اذ بقى اقام
 تمى اول بولكنى عيتاز اكل بيا يلقى اذ كو تو تا و ايجيندا يلا داخ دينخ كل ميتر
 قال عليه السلام لا تجعوا و ادوا بكم كرايى • يعنى يلقى لار نيكيزى نكلى
 قىلما نك لار يعنى يور يار اين كان تيب نسا اينك افرام نيت قورما نك لار مير كا تو بول
 يور نيك راول خانوز يما تيا نسوز نيا يور مهر بولسا سين مينيك لار تمى اذ ين
 خبر داير ليقا ميشور قورله عليه السلام • لا تقصوا اعراضها فانها آتوا بها
 يعنى انلار نيك بالينى كسانك لار اينك اجوز صميم اول اطلار نيك تور لار توب
 انلار نيك يلين كسانك لار بالينك قالناى لار يما او نك يمين داير ليقا قورله عليه السلام
 لا تخذوا اذنا بها فانها آتت بها • يعنى يلقى لار نيك قوروز قورين كسانك لار
 اول قوروز قور سينك شور و كل تور مر اينك اجوز بالينى قوروز قورينى كسانك
 يرامان اذ قى الكى قجان بيلار سليمان ياروز قورين نيت يلقى لار يما اولد قور قىلماى
 وليج متعيسى اول قور مر كيم مجاهد ايتور عبد الله بن عباس اسى فظفون
 مسحا بالشوقى الاعناقى فظفون سوتقا واعناقا قور الله اى جمعها لله

Resim VI

لما فاتته الصلوة آيدى انبلاخ اوقيديم كيمز بو يوناك ينيغ اذاق اريغ
 سبيل قيلدى تىخرى خوشود ليقي اوچون صيم اينىك اوزاغرات قيلسونك
 كفازت بوسوز اول نمازدا جبر تو شمشىكل بو كور كلوك جواب توهر تو صيم
 محمد بن الحنفية روايت قيلهر امير المؤمنين على دين رضى الله عنه صيم
 انكار سوزدى ر بو آيت دين كيم يرليقار قوله [●] دطفق مسجدا الشوق والغيب
 آيدى سليمان تيلادى صيم انلار دين بير انجاسينه سبيل قيلماق بير انجاسيني
 اوچون قوزداق نماز وقتي كچتى اين سا اذاق اري اليك لاري اول سبيل ايدى كى
 اورولدى اوزينكا هيچ قوزداق نماز وقتي كچيشه اوچون آيدى منكب
 اطلار دين كر كلس سليمان قاعجايت تانكسوق نيب اار تليم اينده قوغينه
 ياذ قيلدى بو كتاب ايچيندا كى اول تانكسوق اري دين بير بو توهر كيم بير كورن
 اولتور ميش اينده سراسى ايچيندا بير نيب سا كوروندى خشه كور كلوك نقت
 اين سا كورله اول ساعت ايچيندا اري كيشه بولدى تىجا بير كيشى انبلاخ بولدى
 كيم اول اذوقور ميشى تكل انلار دين بير سراسى قوغينه كلكدى دستور قولى
بعضه اوج نماز اولدى

Resim VII

سلیمان دستورینهای کیزدی اوزینی سلیمان قاعرضه قیلدی یشلاق
 کوزکلوکلوک اوزاکیم سلیمان انداغ کزکلوک نازسا کز همیشه یوق اینلهای سلیمان
 آیدی سزکیم سز اول آیدی سز علم من اول آیدی کوزکلوک تو سز
 تضری سینه یوق کوزکلوک صهر اول تور و تمیش تور و ولیکن سیندا ایچیندا
 هیچ اذکولوک یوق اول سلیمان قال آیدی نالوک سلیمان آیدی قایوکشی سین
 ایشلا نسا یا شبنجا قانغوا ایچیندا تیریلکای اول صهر سز کوندی سلیمان
 قیند بز حقیقی بنا اول نغی بری کیزله سلیمان آیدی کیز سز کیم سن
 مونداغ کزکلوک آیدی سز علم من سلیمان آیدی کوزکلوک نازسا تور سز
 دیغز کیم ایز سا کیم سینی ایشلا نسا اینک ایچیندا سفونماک قانغزاق
 کراک و نغای بویا یو کوندی حقیقی او چی نچیس کلین دستور قوردی
 سلیمان دستورینهای کیزدی سلام قیلدی سلیمان آیدی کیم سز کیم سن
 اول آیدی ایل سز سلیمان آیدی یشلاق کزکلوک کورار سز سین کراک کیم
 سز سینک قیندا تور سامک سز سز تید سز بو آوندلا سیندیز اذکولوک کزاق

Resim VIII

تیدی اینک او چون کیم عالم نونک انتظام یعنی تو نر تیز بیکلی تے قوغ کینے اؤنکر
 علم اری تے عمل اری تے کوز کوز قیلیر اری تیز بیکلی او مانج بیرا نور سلیمان
 ایدی کوراک کیم هر کوندا سنینک قیزی کاکل سنانک تیرا کوز قیلیر اری
 سلیمان بو اوج دین او مانج فی قوز قیلیپ او خور زدی تے اینک بیرا نور سلیمان
 توتقی بیکلی کیمز بو اؤن ایش کوج اری هر چا او مانج او نال تهر
الرّمسوزی الرّمسوزی الرّمسوزی موصّ دا اینمیش تور در مانج آیت
 منسب دا اینمیش تور دحشی سینیدا اینمیش تور اینک ایشلار بیلا **تور اوع عجز**
 قل یا عبادى الذین اسرفوا دین وانتم لا تشعرون فاتکرو بوائت
 ارا او مانج لیغ را تور در قوغ آیت با اینمیش بیش آیت تور در کوفه لیغ ارا قولیندا
 بیتمیش اوج تور در شام لیغ ارا قولیندا بیتمیش ایل آیت تور در حجاز لیکن
 تقی بصر لیغ ارا قولیندا سهر بیتمی آیت دا تهر فیہ تتخلفون فی
 کوفه لیغ ارا آیت تور در ارا مخلصیله الذین کوفه لیغ ارا آیت تور در ارا
 او کلین اری تور در ارا مخلصاله دینی کوفه لیغ ارا آیت تور در قنبر عبادی

Resim IX

آيت اناس ماله ليك لار او سجيندا مائه الاول بيلا من تحتها المهار
 آيت تور هر شام ليغ الارقتيندا اولين كيبي الارقتيندا آيت اناس ماله ليك لار
 كليش تور دركيم كيم من قرا سورة الزمر لم ينقطع رجاه واعطاه
 الله ثواب الخائفين الذين خافوا الله عز وجل مضطفي برليقايمهم
 كيم كيم زمر سورة سي او قيسا انكار او مانج كيم كاي انكار قوزقان لار
 نيك كرامته بولغاى يعنى اول كيشي اركيم تضرى دين قوزقار لار



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بسم الله الرحمن الرحيم
 اربع بولمقان
تَنزِيلِ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَلِيمِ
*كتاب نيك لار زور كاي
 قوزقار لار بولمقان
 تضرى دين*
إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ بِالْحَقِّ فَاغْبِغْ
*حقيقه لار
 ايدنه زور ك
 سبيله نيك
 قوزقار لار
 حقيقه نيك
 قوزقار لار
 ايدنه زور ك
 سبيله نيك*

Resim X

Eski Türkçe Et- ve Öt- Fiilleri Üzerine

About Verbs ät- and öt- in Old Turkic

Erdem UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

In Old Turkic, there are both ät- and öt-, which means ‘to sing, to make sounds (for animals)’. These are more prevalent in that period, but the use of ät- has diminished over time and has left its place to the öt-. The historical phonetics does not provide us any conclusive evidence whether there is a sound shifting at the beginning of the word like /ä-/ > /ö-/. For this reason, it is necessary to evaluate the two verbs separately. The existence of two verbs as a difference today in Turkic languages support our hypothesis.

Key Words: ät-, öt-, etymology, synonym.

1. Giriş

Türk dili tarihinde ‘ötmek, cıvıldamak, (hayvan için) ses çıkarmak’ anlamına gelen hem *et-* hem de *öt-* fiili bulunmaktadır. Bunlardan *et-* fiili Eski Türkçede daha yaygın olup zaman içerisinde *et-*’in kullanımı azalmış ve yerini *öt-* fiiline bırakmıştır. Bu fiiller tarihî Türk dili sahasında nasıldı ve bunlar bugünkü Türk dillerinde mevcudiyetini nasıl korumuştur? Bu soruların cevaplanmasıyla iki fiilin birbiriyle ilişkisinin olup olmadığı ortaya çıkarılabilir. Bunun için iki fiilin Türk dili tarihindeki ve günümüzdeki durumunun ayrıntılı olarak ele alınması gerekmektedir.

2. Tarihî Metinlerdeki Tanıklar

2.1. *et-* Fiili

Runik harfli Eski Türkçe metinlerde *et-* fiilini ilk kez doğru okuyup anlamlandıran TEKİN olmuştur: tagda sıgun *etser* (Bilge Kağan, Batı 5) “as if a deer bellows at mountains” (1968: 247, 281).

Drevnetyurkskiy Slovar’da KB’nin V yazmasındaki yer (14/12) *eter* şeklinde okunmuş ve bu okuma *et-* (II) ‘ötmek, şakımak’ maddesinde zikredilmiştir (Nadalyayev et alii 1969: 186b).

CLAUSON’un sözlüğünde, *et-* bulunmaz, bunun yerine sadece *etiz-* vardır, ama bu da yanlış olarak *atızmak* ‘to play (a musical instrument)’ şeklinde gösterilmiştir (1972: 74a-b).

RÄSÄNEN’in sözlüğünde hem *et-* ‘ötmek’ hem de *öt-* ‘cıvıldamak’ madde olarak bulunur. İki fiil ayrı maddelerde gösterilse de fiillerin aynı olabileceği ima edilmiştir (1969: 52a, 376a).

Eski Uygurcada *et-* ve türevlerinin kullanımı daha yaygındır. Aşağıda bunların listesi görülmektedir:

et- ‘1. çalmak, çınlamak, tınlamak (müzik aleti); gürlemek, gümbürdemek; 2. ötmek, cıvıldamak, bağırmaq (kuşlar, hayvanlar)’ (Röhrborn 2010: 200).

etig < *et-ig* ‘(kuşlar için) ötme, ötüş, cıvıltı’ (Erdal 1991: 172; Röhrborn 2017: 308).

etin < *et-in* ‘ses, seda, gürültü’ (Erdal 1991: 304; Röhrborn 2017: 308-309).

etine- < et-in+e- ‘kükremek (aslan), bağırarak (kuş)’ (Erdal 1991: 419-420; Röhrborn 2010: 201).

etingiri < etin+giri-i (?) ‘melodik, ezgili, kulağa hoş gelen’ (Röhrborn 2017: 309).

etinlig < et-in+lig ‘... sesli, ... sesi olan, ... ötüşlü; melodik, ezgili, kulağa hoş gelen’ (Röhrborn 2017: 309).

etiz- < et-iz- ‘tınlatmak, çalmak, müzik yapmak’ (Erdal 1991: 757; Röhrborn 2010: 201-202).

etizil- < et-iz-il- ‘(müzik) çalınmak’ (Erdal 1991: 658-659; Röhrborn 2010: 202).

etiztür- < et-iz-tür- ‘çaldırmak, müzik yaptırmak’ (Röhrborn 2010: 202).







ettür- < et-tür- ‘çınlatmak, ses çıkartmak, takırdatmak’ (Röhrborn 2010: 202).

KB dizinine göre, ARAT neşrinde, toplam dört kez geçen *öt-* fiilinin (1979: 365) yazmalardaki durumu tartışmalıdır. Bunu daha net görebilmek için neşirde *öt-* olarak okunan yerlerin tek tek incelenmesi gerekmektedir. Aşağıdaki tabloda beyitlerin tercümesi ile *öt-*’ün geçtiği beyitlerin yazmalardaki durumu listelenmiştir:

76. Beyit (Arat 1947: D/76 [s. 25])	
ünin <i>ötti</i> keklik küler <i>qatgura</i> kızil ağzı <i>qan teg qası qap qara</i>	
Arat 1959: “Keklik yüksek sesle öttü, sanki gülmekten katılıyor; ağzı kan gibi kızil, kaşı simsiyah” (17).	Dankoff 1983: “The partridge sings with a wild laugh, his mouth blood-red and his brow pitch-black” (41)
V 14/10	ünün ”DTY <i>etti</i> ¹ keklik küle <i>qatgura</i> kızil ağzı <i>qan teg qası qap qara</i>
F 18/9	ünün ATTY <i>etti</i> ² keklik küler <i>qatgura</i> kızil ağzı <i>qan teg qası qap qara</i>
77. Beyit (Arat 1947: D/77 [s. 25])	
qara çumğuk <i>ötti</i> sita tumşuqın üni oğlağü kız üni teg yaqın	

¹ Arat 1947: *adti* (25, dip. 76).

² Arat 1947: *ötti* (25, dip. 76).

Arat 1959: “Kara çumguk mızrak gibi gagası ile ötüyor, sesi nazlı bir kızın sesi gibi cana yakındır” (17).	Dankoff 1983: “The black chumguk warbles with his coral beak, his voice like that of a well-bred girl.” (41)
V 14/11	çara çumguk  ”DTY etti ³ sita tumşuğun üni oğlağı kız üni teg yakın
F 18/10	çara çumguk  ATY etti ⁴ sita tumşuğı üni oğlağı kız üni teg tağı
78. Beyit (Arat 1947: D/78 [s. 25])	
çiçeklikte sandvaç öter miñ ünün oğır şurı ‘ibri tünün hem künün	
Arat 1959: “Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece gündüz Mezamir okuyor” (17).	Dankoff 1983: “And in the flower garden the nightingale sings a thousand melodies, night and day reciting Hebrew psalms.” (41)
V 14/12	çiçeklikte sınaç  ”D’R eter ⁵ miñ ünün oğır şurı ‘ibri künün hem tünün
F 18/11	çiçeklikde sanvaç  ATAR eter ⁶ miñ ünün oğır şurı ‘ibri tünün hem künün
4963. Beyit (Arat 1947: D/4963 [s. 495])	
sarıg sandvaç ötti ünün sayradı beliñlep oğundı usı kelmedi	
Arat 1959: “Sarı bülbül öttü, güzel sesi ile şakıdı; Öğdülmiş irkilerek uyandı, uykusu dağıldı” (358).	Dankoff 1983: “The yellow nightingale began to warble, and he awoke with a start.” (201)
V 139/25	sarıg sanduvaç  ”T at ⁷ ünün sayratı beliñlep uğuntı usı kelmeti
K 294/17	sarıg sanduvaç  AT at ⁸ ünün sayradı beliñlep uğundı usı kelmedi

³ Arat 1947: *adtı* (25, dip. 77).

⁴ Arat 1947: *öt(t)i* (25, dip. 77).

⁵ Arat 1947: *adar* (25, dip. 78).

⁶ Arat 1947: *öter* (25, dip. 78).

⁷ Arat 1947: *at* (495, dip. 4963).

⁸ Arat 1947: *at* (495, dip. 4963).

F 357/6	sarığ sandvaç ATY etti ⁹ ünün sayradı beliglep uğundı usı kelmedi
---------	--

Aşağıdaki tabloda ise, KB neşrindeki okuyuşların yazmalara göre tutarlılık oranı görülmektedir:

No	Arat Neşri	K	V	F	Oran
76	ötti	-	"DTY etti (14/10)	ATY etti (18/9)	2/0
77	ötti	-	"DTY etti (14/11)	ATY et<t>i (18/10)	2/0
78	öter	-	"D'R eğer (14/12)	ATAR eter (18/11)	2/0
4963	ötti	AT at (294/17)	"T at (139/25)	ATY et<t>i (357/6)	3/0

ARAT, dört yerde de yazmalardaki tanıkları esas almamıştır. Metne müdahale edip müstensihlerin yazım hatasını düzeltmiş ve yeni bir okuma teklif etmiştir. F yazmasında, kelime başında /ö/'nün *vav*'sız, sadece *elif* ile yazılmış olabileceğini düşünmüş olmalıdır, ancak F'de kelime başında /ö/ genellikle *elif+vav* ile işaretlenmiştir. Örneğin, 'geçmek, bir şeye geçmek, delmek' anlamındaki *öt-fiili*, F'de *elif+vav* ile yazılmıştır. Krş. 315/7, 404/3, 437/15, vs.

V yazmasında kelime başında /e/ ünlüsünün yazımı takriben 563 örnekte çift *elif*'ledir. Ayrıca, kelime içinde /t/'nin takriben 367 örnekte *dal* ile yazıldığı görülüyor (Çubukçu 2016: 753, 756). Dolayısıyla, 76 ve 77. beyitlerdeki "DTY ile 78. beyitteki "D'R imlâsının *etti* ve *eğer* şeklinde okunması mümkündür. Zaten bu okunuşu, 76. ve 78. beyitlerde Arap harfli F yazması da desteklemektedir.

77. beyitteki okunuşta, V yazmasının tanıklığı *et-* yönündedir, ancak F'de *te*'nin biri yazılmamıştır. F'deki imlâ geleneği açısından bakıldığında bu gayet normaldir, zira F yazmasında sonu /t/ ile biten fiillerde, {-tl} eki geldiği zaman *te*'lerden birinin yazılmadığı veya şedde kullanılmadığı bazen görülüyor. Örneğin, TWTY *tutti* (47/8), YWKWRTY *yügürtti* (52/5), vs. Dolayısıyla, F 18/10'daki ATY imlâsının *etti* şeklinde okunması mümkündür.

⁹ Arat 1947: *at(t)ı* (495, dip. 4963).

4963. beyitte, V ve K veya bunların kaynağı olan yazmada *sandvaç* kelimesi iki değil, üç heceli olarak yazılmıştır: *san-du-vaç*. Bu yazıma göre, mısırda *etti* olsaydı mısranın vezni bozulacaktı. Bu durum düşünülerek, *etti* yerine *at* yazılmıştır. Böylelikle *at ün* şeklinde KB'de de bilinen bir ikileme ortaya çıkmıştır. Müstensih de bunu yadırgamamıştır. KB'deki *atı üni* için krş. Arat 1947: D/1692 [s. 186]. Ancak bu ikilemenin mısraya bir anlam katmadığı oldukça açıktır, bu nedenle V ve K'nin yazıcılarının mısrayı burada tam olarak anlayamadığı düşünülebilir.

Yukarıdaki delillerin ışığında, KB'nin asıl metninde 'ötmek, cıvıdamak' anlamında *öt-* diye bir fiilin olmadığı, bu fiilin *et-* olması gerektiği anlaşılmaktadır. ARAT, 'ötmek' anlamındaki *et-* fiilini muhtemelen henüz bilmiyordu (?) ve bunun yerine kendisine tanıdık gelen *öt-* fiilinin mevcut olabileceğini düşünmüştür. Sonuç olarak, KB'de ve yazmalarda 'ötmek' anlamındaki *öt-* fiilinin olmadığı söylenebilir.

KB'deki *et-* fiilinin varlığına daha önce birkaç araştırmacı dikkat çekmiştir. Bunlardan ilki TEZCAN'dır:

Uygurcada geçmeyen *ät-* kökünü Karahanlıcada, Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasında bulmaktayız. Öteki nüshalardaki *öt-* yerine Viyana nüshasında *ät-* geçiyor: KB 76 *ünin ötti* keklik (Viyana 14/10 *ätti*), KB 77 *qara çumyuq ötti* (Viyana 14/11 *ätti*), KB 78 *sandvaç öter* (Viyana 14/12 *ätär*). Bu eylem kökü Tuv.da da *ät-* 'ses vermek, ses çıkarmak' olarak bulunmaktadır. Buna karşılık Kutadgu Bilig'in öteki nüshalarında ve Türkiye Türkçesinde *öt-* biçimi bulunmaktadır. (1981: 311)

SERTKAYA, KB neşrindeki *öt-*'ün *et-* şeklinde düzeltilmesi gerektiğini söylemiştir:

et- fiili Karahanlı Türkçesi metinlerinde Kutadgu Bilig'de de "D- (= et-) imlâsı ile geçer. Reşit Rahmeti Arat, KB'nin sadece Uygur harfli Herat yazmasında görülen "DTY ve "D'R imlâsı ile yazılmış çekimli şekilleri *adtı* ve *adar* olarak transkripsiyonlamıştır. Yine, Arat, KB'nin Arap harfli Nemengan yazmasındaki *اتي, اتى, اتار* imlâları ile yazılmış şekilleri de *ötti, öt(t)i* ve *öter* transkripsiyonlamış ve fiili metne *öt-* şeklinde geçirmiştir. İmlâda vav veya ötre kullanılmadığı için Arap harfli bu örnekler *etti, et(t)i* ve *eter* şekillerinde de transkripsiyonlanabilirdi. Bu konudaki tereddütleri, Uygur harfli nüshadaki e-'li imlâ ortadan kaldırmaktadır. Mamafih Arat, daha sonraları bu fiilin genişletilmiş gövdesini Uygur Türkçesinde kalın sıralı a- ünlüsü yerine, ince sıralı e- ünlüsü ile transkripsiyonlamıştır. Kutadgu Bilig'de geçen örnekleri Arat'ın *adtı ~ ötti* tercihi yerine *etti ~ etti, adar ~ öter* tercihi yerine *eğer ~ eter*



Atalay (1985: 528) ve Ercilasun-Akkoyunlu (2014: 263 [s. 229]) neşirlerinde ise, kelime *atar* okunmuştur.

ATALAY'ın tercümesi şöyledir: “Ördek beni o göllerde temrensiz ok atar görse, kaşgalak suya batar (Ördek beni bu sulara temrensiz okla gördüğü vakit bu kuş suya batar)” (1985: 528).

Cümlelerin tercümesi, Dankoff-Kelly'de şöyledir: “when the duck sees me in those mornings [it quacks; when the *qaşyalaq* sees me with] a headless arrow this bird dives into the water” (1982: 386).

TEKİN'in şiiri tercümesi ise şöyledir: “(Bu) sulara benim ördek avıma çıktığımı görünce kaşkalaklar temrensiz okumu (bile) görür görmez suya dalar” (1986: 119).

HAUENSCHILD, *kaşgalak* ‘ein Wasservogel, kleiner als die Ente (al-ivazz)’ maddesinde cümleyi Dankoff-Kelly neşirindeki gibi tercüme etmiştir (2003: 127-128).

Cümlelerin tercümesi, Ercilasun-Akkoyunlu'da şöyledir: “Ördek, şu tan vaktinde beni temrensiz okla görse bu kuş suya batar (2014: 229).

Orijinal metinde A'TAR (elif+fetha+te+elif+re) şeklinde yazılan kelimenin *eter* şeklinde okunması bize göre mümkündür. Üstelik bu okuyuş şiirdeki genel anlama daha uygundur. Kaşgarî, bu şiiri *kaşgalak* maddesinde zikretmiştir ve bu şiiri örnek vermesinin nedeni kuşun daha iyi anlaşılmasını sağlamak içindir. Böylelikle, *ördek* ile *kaşgalak* mukayese edilmiş ve iki kuş türünün avcılara verdiği tepki karşılaştırılmıştır. O nedenle, iki mısrayı birbirinden bağımsız düşünmek gerekmektedir. Buna göre, ilk cümlede *ördek*'in alaca karanlıkta bile avcıyı gördüğünde *ötmesinden*, *kaşgalak*'ın ise [ancak] oku gördükten sonra [teпки verip] suya batmasından bahsedilmektedir. Buradan hareketle, ilk mısranın sonundaki kelimenin *eter* şeklinde okunması bize göre daha doğrudur. Kelimenin okunuşunda şimdiye kadar bir mutabakata varılmamasının nedeni bu kelimenin Arapça tercümesinin metinde tam olarak bulunmamasıdır.

Orta Türkçe döneminde *et-* fiilinin yerini *öt-* fiiline bıraktığı anlaşılıyor, ancak *et-* ve türevleri çeşitli anlam değişimleriyle Türk dillerinde varlığını günümüzde koruyabilmiştir:

<i>et-</i>	
𐰉𐰺𐰽	<i>et-</i> (II) ‘bağırarak, ses çıkarmak’ (Ölmez 2007: 159a).
𐰉𐰺𐰽	<i>e’t-</i> ‘ses çıkarmak, çınlamak’ (Rassadin 2005: 137).
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽	<i>et-</i> (III) ‘1. konuşmak, söylemek, aktarmak; çağırmak, seslenmek; yanıtlamak, haber vermek, söz etmek, buyurmak, emretmek; 2. ötmek; 3. gümbürdemek’ (Pekarskiy 1917: 312a; Sleptsova 1972: 548b).
𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽	<i>et-</i> ‘1. konuşmak; 2. ses çıkarmak; 3. emretmek; 4. bırakmak, sebep olmak; 5. (inek) böğürmek’ (Stachowski 1993: 48; 1998a: 46). <i>etis-</i> ‘tartışmak’ < <i>et-is-</i> (Stachowski 1993: 48).

Ayrıca, *et-* kökünden türeyen gövdelerin bazı Türk dillerinde yaşadığı görülmektedir:

Kırgızca	<i>etkiz-</i> [< <i>et-kiz-</i>] ‘çatırdamak’ (Yudahin 1985: 469b).
Tatarca	<i>eteç</i> [< <i>et-eç</i> ?] ‘horoz’ (Timerhanov 2015: 355a-b).
Çulım Türkçesi	<i>etük</i> [< <i>et-ük</i>] ‘horoz’ (Biryukoviç 1984: 32).
Türkiye Türkçesi Ağızları	<i>etiş-ediş</i> [< <i>et-iş</i>] ‘gürültü’ (DS: 1798b). <i>eter</i> (I) ‘haber’ (DS: 1797b). <i>ediş-</i> [< <i>et-iş</i>] ‘1. tartışmak, söz atışmak; 2. büyüklerin sözüne saygısızca karşılık vermek’ (DS: 1666a).

2.2. *öt-* Fiili

Son yıllara kadar, Uygurcada *öt-* fiilini mevcut olmadığı söylenmekteydi. Brāhmī harfli U 6889 (v1-2) numaralı parçada *üt-* ve *yüt-* ‘schreien, (Hahn) krähen’ ile *ütig* (< *üt-ig*) ‘Vogelschrei, Krähen’ kelimelerinin geçtiği tespit edilmiştir (Maue 2015: 48, 50). Buradaki *üt-* tanığı Eski Türkçede *öt-* fiili ile ilgili tek tanıktır ve fiil Brāhmī harfli metinde /ü/’lüdür. Bu tanık, *öt-* fiilinin Eski Uygurcadaki mevcudiyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir, ancak fiilin Eski Türkçede /ü/’lü olup olmadığı noktasında kesin bir şey söylemek şimdilik biraz zor gözükmemektedir.

Türk dili tarihi içerisinde *öt-* fiilinin tanıklarının bazıları şöyledir:

<i>Dîvânu Luġâti’t-Türk</i>	<i>öt-</i> ‘ötmek’ fiili ‘UT (elif+vav+te) imlâsıyla 6 yerde geçmektedir. Krş. Dankoff-Kelly 1982: 264 [s. 387]; 1984: 411 [s. 108], 523 [s. 242], 530 [s. 250], 551 [s. 275], 612 [s. 347].
-----------------------------	--

<i>Kıyasü'l-Enbiya</i>	öt- '(kuş) ötmek' (Al-Rabghūzī 2015: 68 v3 [s. 124]).
<i>Mukaddimetü'l-Edeb</i>	öt- '(kuş) ötmek, gurlamak, ses çıkarmak' (Yüce 1993: 167b).
<i>İbni Mühenna Lügati</i>	öt- 'civildamak (kuş)' (Melioranskiy 1900: 73a).
<i>Şeyh Süleyman Efendi Lügati</i>	ötme 'ötüş, tagannî' ve ötüşmek 'sürûd-ı elhan-ı tagannî itmek' (Durgut 1995: 68).
TS	öt- '1. teke melemek; 2. yüksekten atmak' (3135).
Şerîfî: Şehnâme Çevirisi	öt- '1. (kuş) ötmek; 2. çalgılardan ahenkli sesler çıkmak; 3. yankılanmak, çınlanmak' (Kültürel-Beyreli 1999: 2334b).
Dede Korkut Oğuznameleri	öt- 'gevezelik etmek, boş konuşmak, saçmalamak' (Tezcan 2001: 114-115, 178).
<i>Meninski'nin Thesaurus'u</i>	öt- 'avaz virmek, sada virmek' (Tulum 2011: 1433b).
Budagov 1869	öt- 'ses çıkarmak, haykırmak' (111b).
Zenker 1866 [2009]	öt- '(kuş) ötmek, ses çıkarmak' (112b).

Eski Türkçedeki *öt-* fiili, Türkmençe dışındaki Oğuz grubu Türk dillerinde, Kırım Tatarcasında, Yakutça ve Çuvaşçada yaşamaktadır:

<i>öt-</i>	
Türkiye Türkçesi	öt- '1. kuş veya böcekler, değişik tonda ses çıkarmak; 2. herhangi bir nesne sürekli ses çıkarmak; 3. üflemeli çalgıların sesi çıkmak; 4. anlamsız, boş konuşmak; 5. sarhoş kusmak; 6. gizli bir şeyi söylemek'.
Azerî Türkçesi	öt- 'oxumak, ceh-ceh vurmak, civildeşmek' (Orucov 2006: 556b).
Gagavuzca	öt- 'ötmek, ses çıkarmak' (Baskakov 1973: 356b).
Kırım Tatarcası	öt- ~ üt- 'singen, zwitschern (Vogel)' (Kakuk 2012: 157b).
Çuvaşça	<i>avät-</i> (I) 'ötmek, gürllemek' (Skvorcov 1985: 21c). İlk Türkçedeki uzun ünlü /ö:/'nün Çuvaşçada /avă/ olduğu tahmin ediliyor: <i>avät-</i> < *öyüt- < *öyt- < *öt- (Ceylan 1997: 180).
Yakutça	<i>üöt-</i> (II) '1. (kuş) ötmek; 2. kurban sunma zamanında ruhlara seslenmek; yalvarmak' (Pekarskiy 1928: 3161; Sleptsova 1972: 456b) < *öt-. İlk Türkçedeki uzun ünlü /ö:/'nün Yakutçada /üö/ olduğu düşünüyor. (Stachowski 1993a: 90)

3. Türk Dili Tarihinde *et-* ve *öt-* Aynı Fiiller midir?

Bu konuda sözlüklerin ve araştırmacıların daha önce neler söylediğinden kısaca bahsedelim:

RADLOFF, *Türk Dialektleri Sözlüğü*'nde *öt-* fiiline yer vermiş ve bu fiilin sadece Kırım Tatarcasında ve Osmanlıcada yaşadığını ifade etmiştir: *öt-* 'ötmek, konuşmak, ses çıkarmak' (1893: 1263a).

Drevnetyurkskiy Slovar'da KB'nin F yazmasındaki yer (18/11), *öter* şeklinde okunmuş ve bu okuma *öt-* (II) 'ötmek, şakılamak, seslendirmek' maddesinde zikredilmiştir (Nadalyayev et alii 1969: 392a).

CLAUSON'un sözlüğünde *öt-* (II) maddesinde fiilin anlamı ve kullanılışı şöyle gösterilmiştir: '(of a bird) to sing, metaph. animals or inanimate objects to emit some kind of sound, never (of human beings) to sing' (1972: 39b-40a). Sözlüğe göre, *öt-* hakkında en erken tanık, *Dîvânü Lugati't-Türk*'te bulunmaktadır.

TEKİN, *öt-* fiilinin ünlüsünün uzun olduğunu Yakutça ve Çuvaşçadan getirdiği tanıklarla göstermiştir, ancak tarihî dönemlerde uzun olduğunu belirtmemiştir (1995: 183).

RÄSÄNEN'in sözlüğünde hem *et-* 'ötmek' hem de *öt-* 'cıvıldamak' madde olarak bulunur, ancak iki ayrı maddede fiillerin aynı olabileceği ima edilmiştir (1969: 52a, 376a).

SEVORTYAN'a göre, *öt-* (II) fiili *es-* (**ez-* ~ **is-* ~ **ös-*) ile ilgili olmalıdır (1974: 556), ancak iki fiil arasında herhangi bir anlamsal ilişkinin olmadığı oldukça açıktır.

GÜLENSOY, *öt-* (I) '(kuş ve böcekler için) değişik tonda ses çıkarmak' maddesinde kelimenin *ö-* 'yansıma sözcük' kökünden {-t-} ile türediğini ifade etmektedir (2007: 674a-b).

SERTKAYA, Eski Türkçedeki *et-* fiilinin /e/ > /ö/ değişimi neticesinde *öt-* olduğunu düşünmektedir:

e- > ö- ses değişmesi örnekleri eskiden beri bilinmektedir. İkinci hecesinde yuvarlak ünlü taşıyan *erük* > *ötüg*, *etük* > *örüg*, *esrük* > *ösrük*, *esrü-* > *ösrü-*, vs. gibi kelimelerin ilk hecesindeki düz ünlünün yuvarlaklaşması gerileyici asimilasyon zannedilmiştir. Bu ses hadisesi için

ikinci hecesinde de düz ünlü taşıyan iki örnek zikretmek istiyorum. İlk örnek *et-* > *öt-* fiili, ikinci örnek *eñeyük* > *öñeyük* ismidir. (1989: 169)

ERDAL'a göre, *et-* ve *öt-* fiilleri İlk Türkçenin farklı ağızlarında aynı olabilir, ancak *öt-* fiilinin Eski Türkçede *Dîvânü Lugatî't-Türk* dışında görülmediğini, bu nedenle Eski Türkçe içerisinde *öt-* ve *et-* fiillerinin birbirleriyle asla irtibatlandırılması gerektiğini ifade etmiştir (1991: 304, dip. 339; 757, dip. 488). ERDAL, bu görüşünü daha sonra başka bir yazısında tekrarlayıp İslâmî dönem metinlerindeki *öt-*'ün *Dîvânü Lugatî't-Türk*'teki tanıklara göre Uygurcadaki *et-*'in ikincil bir şekli olamayacağını söylemiştir:

Turkish *öt-* may have been influenced by the low vowel of *ät-*, a different verb, appearing in the Bilgä Qaghan inscription W4 with a drum and W5 with the male maral deer as subject and documented for Old Uyghur in UW Nb I. Like the runiform instances, Uyghur *ät-* mainly denotes roaring, bellowing and the sound of drums and other musical instruments, and only rarely birds' sounds. The UWNb I entry for *ät-* states: "Im islamischen Atü. hat das Verb *öt-* die gleiche Bedeutung wie *ät-* im östlichen Atü., ist offenbar eine proto-türkische Dialekt-Variante von *ät-*", referring to OTWF 304, n.339. OTWF 757 n.488, on the other hand, stressed the different meanings shown by the two verbs. (...) Of the two DLT instances, one has a labial vowel while the labial vowel of the other instance is not by the first hand (it was added by a reader). It is not correct, then, to speak of '*öt-*' as the "Islamic Old-Turkic" alternant of *ät-*. (2017: 190b)

RÖHRBORN, İslâmî dönem metinlerinde görülen *öt-* fiilinin Eski Uygurcadaki *et-* ile İlk Türkçe döneminde aynı olabileceğini belirtmiştir (2010: 200).

STACHOWSKI, Dolaganca ve Yakutçadaki *et-* '1. konuşmak; 2. ses çıkarmak' fiilinin kökenini İlk Türkçe **ayıt-* (krş. Türkmence *ayt-* 'konuşmak') olarak göstermiştir (1993: 48).

ÖLMEZ, STACHOWSKI ile aynı fikirde değildir:

ätiş- 'tartışmak, atışmak' eylemi de dikkat çekici. Yazar, bunu *ät-* 'konuşmak, bir ses çıkarmak' eylemine, daha doğrusu bunun işteşlik çatısına bağlamış, *ät-* eylemini ise dikkatli bir şekilde **ay(i)t-* eylemiyle ve bunun Türkmencesi *ayt-* 'konuşmak' şekliyle soru işareti koyarak karşılaştırmış. Özellikle ikinci anlamı açısından, Räsänen'in de belirttiği gibi Osm. *öt-* 'şakımak, ötmek (kuş için) eylemiyle karşılaştırılabilir. VEWT 52a, ED 39b; ayrıca krş. Uyg. *et-* 'tünen (ses çıkarmak) // ötmek' (BT III, 990 ve diğerleri), *ätiz-* 'ertönen lassen, ein Musikinstrument spielen' (BT III, 988 ve diğerleri), yine Uyg. *ätinliq* 'sesli', *ätnä-* 'ötmek, ses çıkarmak, kükremek' gibi şekiller de buraya aittir. Anadolu'da da Dol. *etiş* ile yakın anlamda

ediş- (I) ‘tartışmak, söz atışmak, büyüklerin sözüne saygısızca karşılık vermek’ eylemi bulunur (DS, c. V, 1666). Bu eylem bir olasılıkla *et-* ‘yapmak, etmek’ eyleminin işteş çatısı olabilir. Dolgancada ise ET *ét-* (**ēt-*) eylemi bir olasılıkla *īt-* ‘ay.; tüfeği/silahı doldurmak’ (T. Tekin, Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler, s. 48); dolayısıyla Anad. *ediş-* ile Dol. *etis-* anlamına benzer sözcükler olmalarına karşın köken olarak farklı olabilirler.” (1994: 203)

STACHOWSKI’nin köken teklifine birkaç noktadan itiraz edilebilir:

1. /*ayt*/ hecesinin Dolganca ve Yakutçada /*e*/ olmasının başka bir örneği bulunmamaktadır. Eğer /*ayt*/ hecesi burada eriyip /*e*/ olduysa bu ünlü uzunluğunun izinin mutlaka görülmesi gerekecekti.

2. Köken olarak önerilen İlk Türkçe **ayıt-* Yakutçada zaten mevcuttur, krş. *ıyıt-* ‘sormak’ (Sleptsova 1972: 523b). Aynı şekilde, Türkiye Türkçesindeki *öt-* fiiline karşılık gelen fiil, Yakutçada yine *üöt-* ‘ötmek’ olarak yaşamaktadır.

STACHOWSKI, *Dolganca Sözlük*’ün daha sonra neşredilen *Supplement* cildinde ÖLMEZ’in eleştirisini dikkate alarak Dolgancadaki *et-*’i Osmanlıca *öt-* ‘ötmek’ ve Uygurca *et-* ‘ses çıkarmak’ ile irtibatlandırmıştır (1998a: 46), ancak *et-* ve *öt-*’ü aynı olarak kabul etmiştir.

STACHOWSKI, başka bir yazısında bu kelime hakkındaki benzer fikrini tekrarlar. Ona göre, Tatarcadaki *eteç*’in kaynağı **öteç* ~ **ötiç* (< *öt-*) olmalıdır ve ikinci hecedeki düz ünlünün tesiriyle kelime başındaki ünlü yuvarlaklığını yitirip düzleşmiştir. Ona göre, Çulım Türkçesindeki *etük* ‘horoz’ ilk bakışta *öt-* ile ilgili olabileceği izlenimi verse de aslında kelime Şorcadaki *petik*’e (< Rusça *petux*) benzetilerek oluşturulmuş olmalıdır (1998b: 113-114).

Tatarcadaki *eteç*’in **öteç* ~ **ötiç*’teki ikinci hece ünlüsünün tesiriyle, yani gerileyici benzeşmeyle meydana geldiği düşünülebilir. Diğer bir ihtimal de *eteç*’in kökünün Eski Türkçedeki *et-* fiilinin olabileceğidir.

Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü’ne göre, İlk Moğolca **öçi-* ile İlk Türkçe **öt-* aynı köke gitmektedir ve bugün Tuvaca, Tofaca, Yakutça ve Dolgancadaki *et-* kökü İlk Türkçe **öt-*’ün yaşayan bir bakiyesidir (Starostin 2003: 1068). Dolayısıyla, burada da *et-* ve *öt-* aynı kabul etmiştir.

4. Sonuç

Eski Türkçedeki *öt-* ve *et-* ile ilgili araştırmamızdan elde ettiğimiz sonuçları şöyle gösterebiliriz:

1. Eski Türkçede hem *et-* hem de *öt-* mevcuttur. Tarihî dönem içerisinde *et-* fiili daha az kullanılmış ve yerini *öt-*'e bırakmıştır.

2. Tarihî sesbilgisi verileri kelime başında /e-/ > /ö-/ şeklindeki bir değişimin olduğu konusunda bize kesin bilgiler sunmamaktadır. Bu nedenle iki fiili ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Bu düşüncemizi iki fiilin bugünkü Türk dillerinde farklı farklı yaşaması da desteklemektedir.

Kısaltmalar

bk. = bakınız.

DS = Derleme Sözlüğü (1993).

F = Yusuf Has Hâcib 2015a.

K = Üşenmez-Uçar 2014.

KB = Kutadgu Bilig.

krş. = karşılaştırınız.

TS = Tarama Sözlüğü (1995).

V = Yusuf Has Hâcib 2015b.

Kaynakça

AL-RABGHŪZĪ (2015). The Stories of the Prophets: Qişāş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version (Second Editon), Edited by H. E. BOESCHOTEN; J. O'KANE, Vol. I: Text Edition; Vol. II: Translation, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

ARAT, R. R. (1947). Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ARAT, R. R. (1959). Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN et alii, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATALAY, B. (1985). *Divanü Lûgati't-Türk*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BASKAKOV. N. A. (1973). *Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'* (11.500 slov), Moskva: Izdatel'stvo "Sov'yetskaya Entsiklopediya".

BİRYUKOVIÇ, R. M. (1984). *Leksika Çulımsko-Tyurkskogo Yazıka, Posobiye k Spekursu*, Saratov: Izd. Univ.

BUDAGOV, L. Z. (1869). *Sravitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih' Nareçiy, So Vključeniem' Upotrebitel'neyşih' Slov' Arabskih' i Persidskih' i s' Perevodom' na Russkiy Yazık'*, Tom' I: A-F, Sanktpeterburg': Tipografiya Imperatorskoy Akademiy Nauk.

CEYLAN, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

ÇUBUKÇU, M. (2016). "Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshasının İmla Özelliklerinin Tespiti ve Diğer Nüshalarla Karşılaştırılması", *Turkish Studies*, 11/21: 749-800.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk)*, Part I, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). *Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk)*, Part II, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, Robert (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago and London: University of Chicago Press.

DURGUT. H. (1995). "Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî (Cild-i Evvel)" Adlı Eserin Transkripsiyonu, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Edirne. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dīvānu Lugâti't-Türk*, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2017). "Maue, Dieter (Hg.): *Altürkische Handschriften Teil 19. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift Teil 2*. Stuttgart: Franz Steiner 2015. XIX 657 S.

4° = Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland 13,27. Hartbd. € 90,00. ISBN 978-3-515-10997-0.”, *Orientalistische Literaturzeitung*, 112/2: 189-196. (Review)

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HAUENSCHILD, I. (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari: eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

KAKUK, Z. (2012). *Krimtatarisches Wörterverzeichnis: Aufgrund der Sammlung von Ignác Kúnos zusammengestellt von*, Szeged: Tisza Press Nyomda.

KÜLTÜRAL, Z.; BEYRELİ, L. (1999). *Şerifi: Şehname Çevirisi*, C. IV (Sözlük), Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.

MAHMUT, Kaşgarlı (2008). *Kitabu Divan-ı Lügatit-Türk, Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler-Özel Adlar Dizini*, Haz. Ş. KURT, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

MAUE, D. (2015). *Alttürkische Handschriften, Teil 2: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schriften, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/27*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

MELIORANSKIY, P. M. (1900). *Arab' Filolog': O Turetskom' Yazık', Arabskiy Tekst' İzdal' i Snabdil' Perevodom' i Vvedeniem'*, Sanktpeterburg': Tipografiya İmperatorskoy Akademiy Nauk'.

NADELYAYEV, V. M. et alii (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

ORUCOV. E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, Dört Cildde, C. III, Bakı: Şerq-Qerb.

ÖLMEZ, M. (1994). “*Dolganischer Wortschatz*. Marek Stachowski, Uniwersytetu Jagielloński, Kraków 1993, 264 s. (ISBN 83-233-0618-4)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4: 201-206. (Tanıtma)

ÖLMEZ, M. (2007). *Tuvacanın Sözcükleri (Eski Türkçe ve Moğolca Denkleleriyle)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

PEKARSKIY, E. K. (1917). *Slovar' Yakutskogo Yazıkı I*, Petrograd': İmperatorskoy Akademii Nauk.

PEKARSKIY, E. K. (1928). Slovar' Yakutskogo Yazıka IV, Leningrad: Akademii Nauk Soyuzu Sovyetskih Sotsyaalisticeskikh Respublik.

RADLOFF, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Erster Band (die Vocale), St. Pétersbourg: Imperatorskaya Akademiya Nauk.

RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

RASSADİN, V. İ. (2005). Slovar' Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy, St. Petersburg: Izdatel'stvo "Drofa".

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II: Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SERTKAYA, O. F. (1982). Eski Türkçede Musiki Terimleri ve Musiki Alet İsimleri, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi)

SERTKAYA, O. F. (1989). "Türkolojide Eleştiri Sorunları Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1985: 137-189.

SEVORTYAN, E. V. (1974). Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasnye), Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

SKVORCOV, M. I. (1985). Çavaşla-Vyräsla Slovar' (40.000 şamaça Yaçän), Moskva: Russkiy Yazık.

SLEPTSOVA, P. A. (1972). Yakutsko-Russkiy Slovar' (25300 slov), Moskva: İzdatel'stvo "Sovyetskaya Entsiklopediya".

STACHOWSKI, M. (1993). Dolganischer Wortschatz, Kraków: Nagładem Uniwersytet Jagiellońskiego.

STACHOWSKI, M. (1998a). Dolganischer Wortschatz Supplementband, Kraków: Księgarnia Akademicka.

STACHOWSKI, M. (1998b). "Notizen zur schorischen und tschulymischen Etymologie", Studia Etymologica Cracoviensia, 3: 107-123.

STAROSTIN, S. et alii (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, Vol. I-III, Leiden-Boston: E. J. Brill.

TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University Press.

TEKİN, T. (1986). "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri", *Türk Dili*, 409: 81-157.

TEKİN, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg.

TEZCAN, S. (1981). "Georg Kara-Peter Zieme: Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas Tiefer Weg Von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrināmasaṅgīti. Berliner Turfantexte VIII. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, Berlin, 1977. 148 s. + 50 tablo üzerinde 90 tıpkıbasım, 4°", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1978-1979*: 307-313. (Tanıtma)

TEZCAN, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TİMERHANOV, A. E. (2015). *Tatar Télénéj Añlatmalı Süzlégé*, Tom I: A-B, Kazan: Tehsi.

TULUM, M. (2011). *Birinci Kitap: Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi, Meninski'nin Thesaurus'u ile Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sine ve Başka Metinlerden Derlenmiş Verilere Göre XVII. yüzyıl İstanbul Türkçesinde Sesler ve Ses Benzeşmeleri Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜŞENMEZ, E.; E. UÇAR (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarla Tarama Sözlüğü (1995). 8 Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hacib (2015a). *Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutu Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hâcib (2015b). *Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.



YÜCE, N. (1993). Ebu'l-Ḳāsim Cārullāh Maḥmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed ez-Zamaḥṣarī el-Ḥvarizmī: Mukaddimetü'l-Edeb: Ḥvārizm Türkçesi ile Tercü-meli Şuṣter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Ankara: Türk Dil Kurumu Ya-yınları.

ZENKER, J. T. (2009). Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch I-II, 4. Nachd-ruck der Ausgabe 'Leipzig 1866', Hildesheim: Olms.

“Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruq Sekizinci Kitap Üzerine” Başlıklı Yazıya Cevap

*Response to the article entitled “Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruq Sekizinci
Kitap Üzerine”*

Erdem UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

I have published a critical review about the edition of Altun Yaruq (Book VIII). The writer of the book has tried to answer my corrections responsively. He has attempted arrogantly to create a false perception in the mind of reader instead of responding to criticisms. For this reason, I have to answer to these ungrounded and delusive accusations with this response. Each paragraph in the author’s response will be answered one by one.

Key Words: Book VIII of Altun Yaruq, edition, response.

AY'nin VIII. kitabının yeniden neşri hakkında çıkan “*eleştirel tanıtım*” (2017b: 151-165) üzerine “*Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine*” başlıklı bir yazı yayımlanmıştır (2018: 485-498). Yazı münasebetiyle, “*Yapıcı bir tenkit, akıllı insanları güçlendirir, ahmakları öfkelerendir.*” diye bilinen meşhur sözü hatırladım. Gerçekten de yazıda, eleştirilerin/düzeltilmelerin tam olarak yanıtlanmadığını, doğru olmayan bilgi, iftira ve hakaretlerle okuyucunun kandırılmaya çalışıldığını fark ettim. “*Eleştirel tanıtımdaki*” düzeltilmelerin tamamına cevap verilmeyişini, hatta şahsıma hakaret edilmesini bile belki hoş görebilirdim, ama yazarın okuyucuyu umursamadan aptal yerine koyması tahammül sınırlarımı aşmıştır. Asılsız ithamlara cevap vermek için bu yazıyı kaleme almak zorunda kaldım. Yazıdaki her paragraf aşağıda cevaplandırılmıştır.

Yazı, “*Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine*” başlığını taşımaktadır. Bir yazarın kendi kitabı hakkında yazılan “*eleştirel tanıtım*” böyle bir başlıkla cevap vermesi olağandışı bir durumdur. Normalde, yazar eseri hakkındaki eleştirilere katılmıyorsa veya bunlar hakkında bir cevabı varsa, bunları onun cevap başlığı ile yayımlaması beklenirdi. Yazar, neden böyle bir başlık seçmiş olabilir? Kanaatimce yazarın eleştirilere verecek bir cevabı yoktur veya vereceği cevap cüzi miktardadır. Yazar, yazısı için dolgu malzemesine ihtiyaç duymuştur. Bunun için de ülkemizdeki “*etik*” ve “*eleştiri*” kavramlarını sorgulamaya çalışarak “*eleştirel tanıtım*” cevap vermeye çalışmıştır. Ancak bu teşebbüsün sonunda “*eleştiri*” ve “*etik*” kavramlarının anlaşılmasına ve yorumlanmasına zerre miktar bir katkı sağlanamamıştır. Cevapta “*etik*” ve “*eleştiri*” kavramlarının ele alındığı paragraf sayısı toplam beş adettir. Bunlarda da beylik lafların dışında bir şey bulunmamaktadır. Üstelik yazar bu dolgu malzemesiyle de yetinmemiş, şahsımı kötülemek ve küçük düşürmek adına epey bir gayret sarf etmiştir.

Yazının ilk iki paragrafında “*etik*” ve “*eleştiri*” kavramları Türkçe sözlüğün yardımıyla tanımlanmakta ve sonra bu tanım üzerinden iki kavram kısmen yorumlanmaktadır. Yazar, burada genelleme yaparak “*uzmanlık alanı Türk dili olan*” bilim adamlarının bile “*eleştiri*” kavramını anlayamadığını (!) söylemeye cüret edebilmiştir:

“Bir insanı, bir eseri, bir konuyu doğru ve yanlış yanlarını bulup göstermek amacıyla inceleme işi, tenkit” (TS 2012: 786) olarak tanımlanan eleştiri sözü tanımdaki “doğru ve yanlış

yanlar” sözünden farklı olarak ülkemizde uzmanlık alanı Türk dili olan bilim adamları arasında bile yalnız “yanlış yanlar”ın gösterilmesi olarak anlaşılmakta hatta çoğu zaman daha da ileri gidilerek eleştiri boyut değiştirmekte, muhatap tamamen şahsi çıkarlar uğruna kıyasıya eleştirilmektedir. (s. 486)

Yazar, ülkemizde “*ideal bir tanıtmanın ve eleştirinin*” nasıl olması gerektiğinin dersini vermeye kalkarken, insanın aklına şu soru geliyor: Yazı sahibi, akademik hayatında daha önce tek bir tane bile “*eleştirel tanıtma*” yazmış mıdır ya da hayatında uzmanlık sahasına giren bir eseri hiç tanıtmış mıdır? Şimdiye kadar kendisinin böyle bir yazısına rastlamadım. Bu durumdaki birinin “*ideal bir tanıtmanın ve eleştirinin*” nasıl yapılacağını öğretmeye kalkması ancak şuursuz bir cesaret ile açıklanabilir.

Yazar, 2. paragrafın sonunda, “*uzmanlık alanı Türk dili olan*” bilim adamlarının “*eleştiri*” kavramını anlayamadığı tespitini yumuşatmak adına *Türk Dili* dergisinde yayımlanan Türkolojideki polemik yazılarını ele alan bir makaleye atıfta bulunmuş (s. 486) ve çok az bilim adamının “*eleştiri*” kavramını anlayabildiğini ima etmiştir. Eğer zikredilen makale dikkatli bir şekilde okunduysa, yazarın kendi yazısını o makalede sıralanan kategorilerden hangisi içerisinde gördüğünü merak ediyorum. Bence yazı 3. kategoride yer alan “*söz dalaşı*” niteliğindeki için iyi bir örnektir.

3. paragraf, yazının ekseriyetinde olduğu gibi yalan bilgiler içermektedir. Mevzu bahis olan kitabın ısrarla temin edilmeye çalışılması eleştirilmekte ve yazarın daha önce çıkardığı VII. kitap neşrine (2012) tanıtma yazmayışım ise yadırganmaktadır:

Sözü edilen dergide bu yazının adı her ne kadar “*kitap tanıtımı*” olarak yer alsada bu, hiç kimseye yakışmayacak kadar kaba ve tepeden bakan üslubuyla, aslen bir karalama yazısıdır. Gerçi Erdem Uçar, alanın diğer araştırmacıları gibi kendisine de gönderdiğim Altun Yaruk Sekizinci Kitap adlı eseri aldığı bir “*teşekkür*” e-postası göndererek kitap için “*eleştirel bir bakış açısıyla tanıtma*” yazdığını bildirmişti. Buradan hareketle böyle bir yazıyı beklemekteydim. Hatta Erdem Uçar, eserin yayımlandığını öğrendiğinde esere nasıl ulaşacağını bana değil de doktora öğrencim Arş. Gör. Fatoş Karadağ’a sosyal medya üzerinden sorduğunda da bir şeyler olduğunu sezmiştim. Daha eseri görmeden sabırsızlıkla ona ulaşmayı, onu tanıtmayı beklemek, üstelik 2012’de yayımladığım Altun Yaruk Yedinci Kitap için herhangi bir “*tanıtma*” yazmamışken! (s. 486)



Yazarın doktora talebesi, sosyal medya hesabından, yazarın kitabının kapak resmini 10 Eylül 2017 tarihinde paylaşmış ve kitabın baskıya verildiğini haber vermiştir. Aradan birkaç hafta geçtikten sonra, doktora talebesine kitabın “*basım durumunu*” sordum. Daha sonra, doktora talebesi benimle iletişime geçmiş ve yazarın kitabı bana göndermek istediğini söyleyip benden adresimi talep etmiştir. Bunun ardından da “*doktora talebesinin adıyla*” kitap bana ulaştırılmıştır. Dolayısıyla ne yazardan ne de doktora talebesinden herhangi bir kitap talebim olmamıştır. Yazar, bu konuda yalan söylemektedir.

Bu arada, yeri gelmişken kitabın basım tarihi hakkında kitapta verilen bilgi ile yayınevinin verdiği bilgi arasında ihtilaf olduğunu belirtmek istiyorum. Sosyal medyada doktora talebesinin aracılığıyla kitabının reklamını “*Eylül*” ayında yapan yazar, kitabının iç kapağında eserin basım tarihini “*Eylül 2017*” olarak gösterse de yayınevinin internet sitesinde kitabın çıkış tarihi “*Ekim 2017*” olarak ilan edilmiştir. Kitap da zaten bana ekim ayının sonlarında ulaşmıştır. Bu farklılığın nedenini bize açıklayacak olan yazarın kendisidir. Ülkemizdeki “*etik*” kavramının durumunu sorgulayan birinin, eserinin baskı tarihi konusunda hilaf-ı vaki beyanda bulunması elbette doğru olmayacaktır.

Yazar, “*(...) eseri aldığı anda bir “teşekkür” e-postası göndererek kitap için “eleştirel bir bakış açısıyla tanıtma” yazdığını bildirmişti. Buradan hareketle böyle bir yazıyı beklemekteydim.*” diyor. İlk önce hemen belirtmeliyim ki kitap bana ulaştığında, kitap elimde olmadığı için “*eleştirel tanıtmayı*” yazmaya başlamamıştım. Bu nedenle yazarın neden “*yazdığını*” ifadesini kullandığını bilemiyorum. Yazarın kafası zaman konusunda epey karışık gibi, bu konuya aşağıda ayrıca temas edeceğim. Yazar, “*Buradan hareketle böyle bir yazıyı beklemekteydim.*” diyerek kitabı hakkında eleştiri ve düzeltmelerin olabileceğini sezmiş ve bundan rahatsızlığını açıkça itiraf etmiştir. Hâlbuki eleştiri korkulacak ve rahatsız duyulacak bir şey değildir. Yazar, birkaç paragrafta “*eleştiri*” kavramını sorgulayıp anlamaya çalışsa da cevabî yazısındaki tavrı ve tepkisiyle “*eleştiri*” kavramından bîhaber olduğunu herkese belli etmiştir.

Uzmanlık sahasına giren bir eserin temin edilme çabası kadar doğal bir şey yoktur. İlgili sahada çalışan her akademisyen, ilgilendiği konudaki eserlerin varlığından haberdar olur ve onu temin etmeye çalışır. Bu durum, akademik hayatın

rutinleşen uygulamalarından biridir. AY hakkındaki “bütüncül” kaynakçayı hazırlamış biri olarak, kütüphanemde bu metin hakkındaki tüm neşriyatı toplamak isteğim gayet tabiidir. Uzmanlık saha ile ilgili güncel yayınları tespit eder, bunları her akademisyen gibi edinin imkânlar el verdiği ölçüde bir tanıtma yazmaya çalışırım. AY’nin VIII. kitabının iki bölümünü yayımlamış biri olarak, kitaba ulaşma gayretim anlaşılmamasına şaşırırım açıkçası. Gerçi, yazdıklarından öğrendiğimiz kadarıyla, yazar uzmanlık sahasındaki yayınları takip etme konusunda pek başarılı sayılmaz. Çünkü 3 yıldır üzerinde çalıştığı (!) bir konuyu “doğrudan” ilgilendiren iki çalışmayı ne hikmetse yazarın bizzat kendisi öğrenememiş, bunu arkadaşlarından duymuştur: “Ağustos 2016’da Altun Yaruk Sekizinci Kitap üzerine çalıştığımı bilen arkadaşlarım ve meslektaşlarım bana Erdem Uçar’ın On Beşinci Bölüm (II. Kısım) ve On Dokuzuncu Bölümü yayımladığını söylediler.” (s. 489).

Kitabı gönderttiği için yazara teşekkür etmiş ve “eleştirel bir tanıtma” yazacağıma da kendisine haber vermiştim. Buna herhangi bir cevap verilmemiştir. Yazı sahibinin buna pek sevinmediğini yazısından anlamış bulunmaktayım. AY’nin VIII. kitabını okumuş ve notlar almış biri olarak metin hakkında fikirlerimin ve açıklamalarımın olması gayet doğaldır. “Eleştirel tanıtımda” da bunların bir kısmını dile getirmiştim. Yazarın bundan rahatsız olup öfke ve kin dolu bir cevapla karşılık vermesi ise beni epey şaşırtmıştır.

Yazara ait VII. kitap hakkında bir tanıtma yazmayışımın eleştirilmesine de bir anlam verebilmiş değilim. Türkiye’de AY hakkında başka kitaplar da yayımlandı. Bunlar hakkında da tanıtma yazmadım. Yazar, herhalde AY hakkında beni önemli biri olarak görmüş olacak ki böyle bir beklenti içerisine girmiştir.

Akademik camiada “eleştirel tanıtmanın” niçin yazıldığına sorgulanması oldukça gereksiz bir şeyken yazar yine de bunun nedenini anlayamamıştır:

Peki, Erdem Uçar’ı böyle bir yazı yazmaya daha eseri görmeden sevk eden şey ne olabilir? Bunu bir türlü anlayamadım ve sanırım bunu gerçekten anlayabilmek için Erdem Uçar gibi düşünmek gerekir. Anladığım bir tek şey var ki o da amacın üzüm yemek değil, bağcıyı dövmek olduğudur. (s. 486)

Yazarın ifadeleri kendi içerisinde çelişkiler barındırmaktadır. Yazar, kitabı hakkında “eleştirel bir tanıtmanın” yazılmasının nedenini “bir türlü anlayamamış”,

bunu anlamak için benim gibi düşünmesi gerekiyormuş (nasıl olacaksa ?), ama anlayabildiği (!) tek şey de “*amacın üzüm yemek değil, bağcıyı dövmek olduğu*” imiş. Aşağıda daha geniş olarak duracağım üzere, kitabı hakkında eleştiriler sunulmasının nedenini yazar maalesef gerçekten anlayamamış veya anlamak işine gelmemiştir. Tanıtım eleştirel nitelikte olduğu için, yani onun arzuladığı “*güzellemeleri*” barındırmadığı için, rahatsızlık duymuş, ipe sapa gelmez iftiralarla yazısını süsleyip kendini ispat etmeye çalışmıştır.

4. paragrafta yazının yazılma gerekçesi şöyle açıklanmıştır:

Eskilerin söylediği, yenilerin çoklukla unuttuğu “Beşer, şaşar (veya insan beşer, kuldur şaşar).” atasözündeki gibi, her insan hata yapar ve her eserde birtakım hatalar, aranırsa bulunur. Yazısında belirttiği konuların pek çoğuna katılmadığımı, bunların okuyucuyu yanıltmak, alan uzmanları arasındaki itibarımı sarsmak amacıyla değinilmiş şeyler olduğunu belirtmek isterim. Esasen, yazısında benim etik dışı davrandığımı iddia etmese böyle bir yazıyı yazmaya gerek bile duymayacaktım. Ancak, bu çirkin iddianın tamamen asılsız olduğunu söz konusu “tanıtma”yı okuyanlara göstermek istedim. (s. 486)

Yazar, tanıtımda dile getirdiğim eleştirilerin “*pek çoğuna*” katılmıyormuş. Ama ilginç bir şekilde insanoğlu veya beşer hata yapabilirmiş. Yazar, kendini beşerden saymıyor galiba. Benim “*etik*” bulmadığım yerlerdeki eleştirilerim olmasa, bu yazısını yazmaya bile gerek duymayacaktım. Yazar, eleştiri/düzeltilme tekliflerimi önemsememekte, ama “*etik*” bulmadığım yerlerdeki tespitleri “ *ciddiye almaktadır*”. Bu durum, yazarın “*eleştiriye*” bakış açısını açık bir şekilde göstermektedir. Aslında “*Eleştirel tanıtımda*”, “*etik dışı*” olan yerlere birkaç kısa paragrafta değinmiştim. Yani bunlar eleştirilerimin cüzi bir kısmını teşkil ediyordu. Yazar ise cevap yazısının önemli bir bölümünü bunları yanıtlamaya ayırmıştır.

5. paragrafta “*etik*” bulmadığım yerler hakkında cevap verilmeye çalışılmaktadır:

Erdem Uçar, “tanıtma”sında birkaç yerde Altun Yaruk Sekizinci Kitap’taki bazı bölümleri kendisinden aldığımı iddia ediyor ama bunu tam olarak söyleyemiyor. Sürekli “daha etik olurdu” vb. sözlerle güya sözlerini yumuşatmaya çalışıyor. Ancak, bilindiği gibi, bir davranış ya etik ya da etik dışıdır. Etiğin “daha az”ı, “daha çok”u olmaz. Dolayısıyla beni intihal yapmakla suçluyor. (s. 486)

“*Etik*” bulmadığım yerlerdeki düşüncemi yazımda paylaşırken hiçbir yerde yazar hakkında “*intihal*” suçlamasında bulunmadım. Bunu zaten kendisi de ifade ediyor. Şayet bu konuda tespitlerim olsaydı, bunları bir “*eleştirel tanıtma*” yazısında dile getirmez, konuyu ilgili mercilere aktarmaktan bir an olsun çekinmezdim. Ancak ne hikmetse yazar buna epey alınmış ve yazısının önemli bir kısmını buna hasretmiştir.

Kitapta “*etik*” bulmadığım üç yeri göstermiştim. Dile getirdiklerimden ilki aşağıdadır:

Mesela, daha önce yıd yuk hakkında Uçar 2017a: 136’da açıklama yapılmış ve önceki neşirlerdeki okuma hatası düzeltilip anlamı da izah edilmişti. Çalışmada bunun benimsendiği anlaşılıyor, çünkü dizinde yıd ve yuk için Uçar 2017a’daki gibi ‘artık, kalıntı’ anlamı verilmiştir (503b, 505b). Bu kelimenin anlamı için Eski Türkçe sözlüklere başvurulmuş olamaz, a olacaktırzira bu kelimeler sözlüklerde bulunmamaktadır. Açıklama kısmında, bunun için en azından Uçar 2017a’dan faydalanıldığının ‘doğrudan’ belirtilmesi ‘etik’ bakımından daha doğru olurdu. (Uçar 2017b: 161)

Yazar, yaklaşık bir sayfa uzunluğundaki cevabında yukarıdaki tespitime cevap vermeye çalışmıştır (s. 487-488). Eserinden farklı olarak cevabında temel kaynakları kullanarak uzunca bir açıklama yapmıştır. Aslında yazar benim notumda kullandığım kaynakların büyük bir kısmını burada tekrarlamıştır. Sadece birkaç kaynak ilave etmiştir. İlave ettiği kaynaklar da 2013 yılındaki notumdan sonra çıkanlardır. Kitabını neşretmeden önce ikileme için yazarın bu kaynaklara “*gerçekten*” bakıp bakmadığını çok merak ediyorum. Eğer bu tespiti dile getirmeseydim, yazar bu kaynaklara bakma gereği duyacak mıydı?

Yazar, CLAUSON’un sözlüğündeki yuk maddesinin sayfa numarasını yanlış göstermiştir, doğrusu 895a olacaktır. Ayrıca, açıklamasında SDD (= *Söz Derleme Dergisi*) kısaltmasının kaynakçada karşılığı gösterilmemiştir. Bir okuyucu, bu kısaltmanın karşılığını nasıl anlayacaktır? Bu küçük hatayı zikretmemin nedeni yazarın kaynakları kullanmadaki lakaytlığına dikkat çekmek içindir.

Sözkonusu yıd yuk hakkında ilk olarak Uçar 2013b: 50-51’de bir açıklama yazmış ve Uçar 2017a: 136’da bunları tekrarlamıştım. Yazar, bu konudaki eksikliğimizi (!) şöyle dile getirmektedir: “*Tezcan 1975 ve 1981 dışında yine kullanmadığı AYGulcalı 540 ve 950’de yıd yuk ikilemesi iki kez geçmiş ve eserde bu ikileme açıklanmıştır.*

AYGulcalı'nın Dizin bölümünde yıd yuk ikilemesi için verilen karşılık "kalıntı"dır (s. 431)." İkileme hakkında ilk açıklamamı 2013'te yazmıştım, yazarın kullanmadığını söylediği "AYGulcalı" 2015'te tamamlanmıştır. Yani 2013'te adı geçen tezin görülmesi mantıken mümkün değildir. Daha sonra da teze ulaşmam mümkün olmadı. Tezin sahibiyle iletişime geçip kendisinden tezi rica ettim. Tez sahibi, kitabı baskıya verdiğini belirtip yayınlanınca bana göndereceğini söyledi. Bildiğim kadarıyla tez henüz neşredilmedi. Tez neşredilince, benim 2013'te yazdığım nottan orada faydalanıp faydalanılmadığını kontrol edeceğim. Yazar, kaynakçasında teze yer verdiğine göre, muhtemelen tez kendisinde mevcuttur. Ona bakıp kendisi bize daha çabuk haber verecektir. O hâlde, yazarın benim 2013'te yazdığım açıklamada 2015'te tamamlanan bir çalışmayı kullanmadığını söylemesi nasıl açıklanabilir? Tabii ki bunun nedeni yazarın zihnini perdeleyen kin, öfke ve nefrettir.

Aynı şekilde, açıklamamda Tezcan 1975 ve 1981'i kullanmadığım söylenmiş ve "etik dışı" davrandığımı iddia edilmiştir. Tezcan 1975 ve 1981'de *yıd yuk* 'kötü koku, akıntı, irin' anlamında düşünülmüştür. Bu anlamlandırma ile benim anlamlandırmam arasında zerre miktar bir ilişki ve yakınlık bulunmamaktadır. Ayrıca, oradaki anlamlandırmanın benim anlamlandırmama bir etkisi veya katkısı da sözkonusu değildir. Merhum TEZCAN hocanın ikileme hakkındaki açıklamalarını daha önce okumuş, kendisiyle iletişime geçip "seviyeli" olarak bu konuyu tartışmıştık. O da benim izahımı kabul etmişti. Bunun üzerine açıklamama onun tespitlerini dâhil etmedim, zira dâhil etseydim açıklamada TEZCAN hocanın ikilemeye yanlış anlam verdiğinden bahsetmek zorunda kalacaktım. İyi ki de yapmamışım.

Yazar, 2017'deki açıklamamı "doğrudan" zikretmediği gibi benim 2013b'de yazdığım açıklamamı da görmezlikten gelmiştir. Buna rağmen, yazar, 2013 ve 2017'deki açıklamalarım hakkında çelişki olduğunu iddia etmekte ve beni "unutkanlıkla" suçlamaktadır:

Daha da ilginç olanı Erdem Uçar'ın 2013'te yayımladığı Altun Yaruk'un onuncu kitabının yirmi yedinci bölümünü içeren makalesinde yuk sözü için aynen şu sözleri kullanmış olmasıdır: "yuk'un 'artık, kalıntı' anlamı daha önce Bang-Kaup 1930: Anm. B 56'da tespit edilmiştir" (AYUçar X-XXVII s. 50). İnsanın unutkan olduğunu söylemiştik. Erdem Uçar, 2013'te yuk sözü için "artık, kalıntı" anlamı verildiğini belirtmişken 2017'de bunu unutmuştur. (s. 487)

Yazdığım açıklamada şunu söylemiştim: “yuk’un ‘artık, kalıntı’ anlamı daha önce Bang-Kaup 1930: Anm. B 56’da tespit edilmiştir.” (2013b: 50). Buradaki cümlelerin doğrusunda “*tespit edilmiştir*” değil, “*tespit edilmemiştir*” vardır. Bu ifadedeki “*klavye hatasını*” dergi yayımlanmak üzereyken fark etmiş, ama redaktöre bunu bildirdiğimde derginin baskıya gönderildiği söylenmiş, ben de hatayı düzeltme fırsatından mahrum kalmıştım. Hatadan tabii ki ben sorumluyum. Ancak notun geneli okununca bu hatayı yapmayacağım kolaylıkla anlaşılacaktır.

Bang-Kaup-Gabain 1930: Anm. B 56’da *yıdı yokıya tegi* ‘bis zum Nichtvorhandensein ihres Geruch’ ve *yıdı yokı* da ‘mit Stumpf und Stiel’ olarak anlamlandırılmıştı. Kelimenin okunuşu ve verilen anlam benim verdiğim anlamla aynı değildir. AY’de verdiğim anlam konusunda yazarın söylediği gibi “*büyük bir buluş*” olduğu iddiasında da bulunmadım. Doğru olduğunu düşündüğüm anlamlandırmayı AY metninde Türkçe olarak ilk kez şahsımın ortaya koyduğunu ifade ettim. Yazarın, bunu doğrudan ifade etmesinin daha “*etik*” olabileceğini belirttim. Yazar, temel kaynakları tarayıp bu anlamlandırmaya kendisi ulaşmışsa, bunun hakkında bir açıklamayı kitabına neden koymamıştır? Cevabındaki açıklamaları ve notları kitabında da yazması gerekmez miydi? Ancak kendisinin böyle bir araştırmaya ihtiyacı yoktu, zira 2013 ve 2017’de ilgili ikileme hakkında tatmin edici iki açıklama zaten yazılmış ve Türkçeye nasıl aktarılması gerektiği de gösterilmişti. Yazardan tek talebim, çalışmamı kaynakçada göstermekle yetinmemesi, açıklamama doğrudan değinmesi şeklinde olmuştu. Yazar, bu talebimi başka yerlere çekmiş ve bu vesilesiyle şahsıma olan kıskançlık kaynaklı kin ve nefretini gösterme fırsatı elde etmiştir.

Aslında bu anlamlandırmanın ilk kez tarafımdan yapıldığını dolaylı olarak yazarın kendisi de itiraf etmektedir. Koyu harfli yerleri aşağıda ben vurguladım:

Evet belki Erdem Uçar’ın yıd yuk ikilemesi için verdiği, TT IV’teki, AYWilkens’teki, Wilkens 2016’daki, DLT’deki, Altun Yaruk’un Çincesindeki ve hatta Altun Yaruk’un Çincesinin Almanca tercümesindeki -araştırmacıyı bu ikilemenin anlamını bulmaya götüren- “bulaşık veya artık” tanımlamasının tamamen aynısı olmasa da “kaptaki bulaşık”, “kütük ve sap” vb. tanımlar herhalde yeterince açıklayıcıdır ve bunlar “bulaşık, artık” sözüyle aynı kavram alanında yer almaktadır. Dolayısıyla bu okuyuş ve anlamlandırma yeni değildir, Erdem Uçar bunun patentini (!) alabilecek durumda da değildir. Aksine bu yapı alana mal olmuş bir ikilemedir. Hatta bu ikilemeyi kendisinden önce izah edenleri okuyunca Erdem Uçar’ı kendisinin yaptığı gibi “az etik olmakla” suçlayabiliriz (!). (s. 488)

Yazar, “Dolayısıyla bu okuyuş ve anlamlandırma yeni değildir, Erdem Uçar bunun patentini (!) alabilecek durumda da değildir. Aksine bu yapı alana mal olmuş bir ikilemedir. Hatta bu ikilemeyi kendisinden önce izah edenleri okuyunca Erdem Uçar’ı kendisinin yaptığı gibi “az etik olmakla” suçlayabiliriz (!)” diyerek benim Türkçede yaptığım anlamlandırışın değerini aklınca düşürmeye çalışıyor. Yazar, patenti sadece şahsına ait olan “aynı kavram veya anlam alanı” teorisinin (!) yardımıyla, benim Türkçede “artık, kalıntı” anlamlandırışımın yeni olmadığını iddia etmektedir. Diğer anlamlandırmaların, benim anlamlandırmam ile aynı olmadığı itiraf edilip daha önce verilen anlamların da “aynı kavram alanına” ait olduğunun söylenmesi başlı başına bir tezattır. Ancak yazar bu tezaadın farkında bile değildir.

Alman Uyguristler, ibareyi ikileme olarak kabul etmemekte ve ibareyi “*Stumpf und Stiel*” anlamında düşünmektedir. Bu anlamlandırma deyimsevidir ve yanlış olduğu söylenemez. Ancak, ikilemenin ‘Rest₂’ veya ‘Überbleibsel₂’ ile tercümesinin daha doğru ve açık olacağı kanaatindeyim. Yazarın, “*kavram alanı*” bilgisine aşağıda tekrar değineceğim için bu bahsi uzatmayacağım.

Dile getirdiğim “etik dışı” ikinci tespit ise şöyleydi:

Aynı şekilde, metindeki bag’ın ‘bölük’ anlamı ile Sanskritçe bhāga kaynaklı olduğu (s. 430a) görüşü de çalışmada kabul edilmiştir. Kelime hakkında bu öneri daha önce Uçar 2015’te teklif edilmiştir. Çalışmanın kaynakçasında Uçar 2015 mevcuttur, ancak bu benimsemenin açıklamada ‘doğrudan’ belirtilmesi daha ‘etik’ olurdu. Böylelikle, okuyucunun zihninde canlanması muhtemel ‘bu teklifin ilk kez bu çalışmada dile getirildiği’ şeklindeki yanlış anlamının da önüne geçilmiş olunabilirdi. (Uçar 2017b: 161)

Tespitime şöyle cevap verilmiştir:

Eserin Kaynaklar bölümünde çalışmasına yer verilmiş olmasını tatmin edici bulmuyor ve bunu okuyucuyu yanıltmak için hazırlanmış bir oyun olarak görüyor. Eğer böyle yapmak isteseydim herhalde Kaynaklar bölümünde yazısına hiç yer vermezdim. Konuyla ilgili ilk olarak şunu söylemek isterim: Maalesef dizin bölümleriyle ilgili olarak benim ve (kendisi dâhil) başka araştırmacıların böyle bir uygulaması yoktur. Böyle bir yöntem izlenmiş olsaydı herhalde her metin yayınının dizin bölümü dipnotlarla, kaynak göstermelerle dolu olurdu ve kendi çalışmasında da bu külfetli ve gereksiz yöntemin uygulanması gerekirdi. (s. 488)

Yazar, “etik dışı” tespitim hakkında doğrudan bir cevap vermemektedir. Laf cambazlığı ile konuyu değiştirmeye çalışmaktadır. Tespitimde her Eski Türkçe

kelime hakkında atıfta bulunulması gerektiğini söylemedim, bunu ima da etmedim. Ortalama zekâya sahip herhangi bir okuyucu, tespitimde ne kast ettiğimi zorlanmadan anlayabilecektir. Ama yazar benim beyan etmediğim tespitlerin üzerine savunmasını bina edebilmiştir. Şimdi şu sorunun cevaplanması gerekiyor: 2015'te *bag* hakkında yazdıklarım, daha önce başka bir kaynakta veya herhangi bir Eski Türkçe sözlükte bulunmakta mıdır? Herhangi bir Eski Türkçe sözlükte bulunmayan bir sözün anlamı konusunda ilk kez bir şey ortaya konduysa ve siz de onu benimsediyseniz, bunu çalışmanızda “*doğrudan*” belirtmek zorundasınız. Üstelik yazar, tespitimi kabul ettiğini dizinde kelimeyi tespitime dayanarak göstermesiyle de açıkça belli etmiştir. (2017: 430a) Yazar, bunu bilemediği veya bilmek işine gelmediği için *doğrudan* bir açıklama ile kaynağı zikretme gereği duymamıştır. Bunu sadece kaynakçada zikretmekle yetinmek en iyi tahminle atıf konusundaki bilgisizliğine işaret etmektedir.

Paragrafın sonundaki cümleler yine çelişki doludur:

İkinci olarak; bilimsel çalışmaların “bestseller” eserler olmadığı, genellikle alan uzmanlarına hitap ettiği ve bu alan uzmanlarının da söz konusu alanla ilgili çalışmaları takip ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla Erdem Uçar'ın veya bir başkasının daha önce bir çalışmasında ortaya attığı fikirleri çalmaya niyetim ve dahası ihtiyacım yoktur. (s. 488)

Yazar, sahanın uzmanlarının meseleyi bildiği için bunu “*doğrudan*” belirtmesine gerek olmadığını ima etmektedir. Bu açıklama, yazarın atıf konusundaki bilgisizliğini gösteriyor. Ne yani, şimdi aynı sahada çalışan insanlar birbirlerinin eserlerini bildiği için birbirlerine atıfta bulunmayacak mıdır?

Benden iki sorunun cevabı talep edilmektedir:

Bu iddiayı ortaya atan kişinin önce şu soruları cevaplaması beklenir: 2012'de yayımladığım ve Tanrıça Sarasvati'ye ayrılan On Beşinci Bölümü (I. Kısım) de içeren Altun Yaruk Yedinci Kitap adlı eserime Altun Yaruk'un Sekizinci Kitabının başlangıç bölümünü oluşturan ve Tanrıça Sarasvati'yi anlatan On Beşinci Bölüm (II. Kısım) yayınında hiç yer vermemesi nasıl açıklanabilir? Yine Sekizinci Kitabın On Dokuzuncu Bölümünü içeren yazısında 156. satırda geçen kaz üyüri bitki adını açıklarken Altun Yaruk Yedinci Kitap'ta yer alan kaz üyüri sözü ile ilgili açıklamaya hiç değinmemesine ne demeli? (s. 488)

Yazar, kendisinin 2012'deki yayını Uçar 2017a'da neden zikretmediğini sormaktadır. Neşrettiğim bölümde kendisinin mevzu bahis olan yayını zikretmem için bir sebep var mıdır ve zikretseydim nasıl zikredecektim? Yazar, acaba kendi kitabında kendi eserini zikretmiş midir? Zikredilmesi gerekseydi, herhalde yazarın bizzat kendisi bunu zikredecekti, değil mi? Benim tespitlerime cevap verebilmek ve aynı hataları benim çalışmamda da olduğunu gösterebilmek için yazar epey gayret sarf etmiş, ama bir netice alamamıştır. Devamlı beni “*unutkanlıkla*” suçlayan yazar, mürekkebi daha kurumamış eserinde bile ne yazdığını hatırlamamaktadır.

Yazar, *kaz üyüri* hakkındaki açıklamamda kendisinin 2012'deki çalışmasına değinmeyişi eleştirmiştir. Şimdi, 2012'de *kaz üyüri* hakkında yazarın neler yazdığını bakalım. Öncelikle açıklamanın takriben bir satırlık bir nottan ibaret olduğunu hatırlatayım. Metindeki (476/11-12) *sirjavu kaz üyüri* aktarmada da aynı şekilde “*sirjavu kaz üyüri*” olarak gösterilmiş ve ibareye bir anlam verilmemiştir (2012: 182). Dizine bakmayan bir okuyucunun ibarenin anlamını neşirden öğrenmesi mümkün değildir. Açıklamalar kısmında da sadece şunlar yazılmıştır: “411-412 *sirjavu kaz üyüri* [435a07] 芥舍 *jiè zǐ*, 菩利殺跋 *sà lì shā bō* *Skr. sarşapa, Sinapis (hardal).*” (2012: 205). Yani yazarın yere göğe sığdıramadığı meşhur açıklaması gerçekten bu kadar! Açıklamada Çince karşılıklar verilmeye çalışılsa da hangisinin Çince karşılığının *sirjavu* veya *kaz üyüri* olduğu anlaşılıyor. Yazılanı anlamak için Çince metnin aslına bakmak gereklidir. Yazarın notu, ibareye herhangi bir açıklık getirmemiştir. Eserin, dizin kısmında da *sirjavu* “< *Skr. sarşapa beyaz hardal, Sinapis glauca* krş. *kaz üyüri*” (2012: 255a) ve *kaz üyüri* de “< *Skr. sarşapa beyaz hardal Sinapis glauca* // Çin. 芥 *jiè tzü* (G: 12, 317)” (2012: 237b) şeklinde gösterilmiştir. Burada *kaz üyüri*'nin Çince karşılığı eksik gösterilmiştir. Sanskritçe *sirjavu*'nun aslının *sarşapa* olduğuna gerekçesiz bir şekilde hükmedilmiş, kelimenin aslı için muhtemelen bir tahminde bulunulmuştur. Doğruluğu şüphelidir. Netice itibarıyla, yazar açıklamamda zikrettiğim kaynaklarda ifade edilen görüşlerden farklı bir şey ortaya koymamıştır. Bu nedenle, yazdığım notta gereksiz ve yanlış bilgilere yer vermek istemeyişimin oldukça isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Yazar düğmeyi baştan yanlış iliklediği için doğal olarak sorusunu da yanlış sormuştur. Asıl cevaplandırılması gereken soru şudur: *kaz üyüri* hakkında zikrettiğim kaynaklara yazar açıklamasında neden yer vermemiştir? Eğer yazar bunun hakkında benden önce bir izah (!) yazdığını söylüyorsa, bu soruma net olarak cevap vermek zorundadır. Kitabının kaynakçasında yer alan Maue-Sertkaya 1986'ya açıklamada neden atıfta bulunulmamıştır? Yazar, *kaz üyüri*'nin “*hardal*” anlamına nasıl ulaşmıştır? Zira *kaz üyüri* hakkında bahsedilen makalede bu konuda dikkate değer bir not mevcuttur. Kanaatimce yazar, Maue-Sertkaya 1986: 97'deki 28 numaralı ilaç hakkındaki açıklamaya ya dikkat etmemiş ya da her zamanki gibi doğrudan atıfta bulunmak işine gelmemiştir. Hâlbuki oradaki notu gerçekten okumuş olsaydı hem *sirijavu* hakkında önemli bir bilgiye ulaşacak hem de açıklaması daha “*etik*” olacaktı. Bununla beraber, yazar *kaz üyüri*'nin “*sinapis glauca*” şeklindeki Latince karşılığına nasıl ulaşmıştır? Yazar, Latince farmakoloji terimlerine vâkıf biri midir? Ayrıca, yazarın kitabında (2012) *kaz üyüri*'nin geçtiği kısımda toplam 32 adet Uygurca ilaç adı mevcuttur. Yazar, yayımladığı kitabında geçen 32 bitki adının kaç tanesinde Maue-Sertkaya 1986'ya doğrudan atıfta bulunmuştur? Maue-Sertkaya 1986, bu 32 ilacın ayrıntılı olarak incelendiği önemli bir çalışmadır.

Cevabî yazımın konusu, AY'nin VIII. kitabının neşri ve onun hakkında yazdığım eleştiri ve düzeltmelerdir. Yazarın yaptığı gibi konuyu başka eserlere çekme niyetinde değilim. Tartışılan konu belliyken, yazarın konuyu 2013'te çıkan neşrimle ilişkilendirmesi içine düştüğü acizlikle açıklanabilir. Yazar istiyorsa, kendisinin VII. kitap neşri üzerinde de konuyu yoğunlaştırabileceğimi bilmesini isterim. Okuma ve anlamlandırma hataları dışında, Almanca kaynakları doğrudan okumayıp daha önce Türkçede yazılanlardan yararlanarak nasıl da doğrudan okumuş gibi onlara atıfta bulunmasını da gündeme getirebilirim. Ancak şimdilik AY'nin VII. kitabının neşrini bir kenara bırakalım.

Dile getirdiğim üçüncü “*etik dışı*” tespit ise şuydu:

Bir örnek daha vererek bu konuyu kapatalım. 140-141. açıklamadaki (s. 397) yükünür m(e)n yeg yürekte (düz. yürügte) turmuşlarka için yanlış yazılan yürügte'ye bir paragraflık bir izah yapılmış ve izah “Bu durum AYUçar VIII-XV (s.136)'da da belirtilmiştir” ile tamamlanmıştır. Bu son cümlelerin neden verildiği anlaşılıyor, zira bu düzeltme daha önce izah edilmiştir. Üstelik açıklamada yeni bir şey de ortaya konmamıştır. Bunun yerine, 220-221. (s. 398)



veya 916-920. (s. 409) açıklamalardaki gibi bu düzeltme için de kısaca ‘Ayrıntılar için Uçar 2017a: 136’a bakınız’ denmesi ‘etik’ olarak daha yerinde bir davranış olabilirdi. (Uçar 2017ab: 161)

Buna şöyle cevap verilmiştir:

AYÇetin VIII 139’da yer alan St. Petersburg (Pb.) yazmasında yég yürek olarak yazılan ancak Çince metinden hareketle yég yürüg olarak düzeltilen bölümle ilgili olarak da Erdem Uçar yine “az etik” davranmakla suçluyor ve böyle bir açıklamaya gerek olmadığını vurguluyor. Hemen şunu belirtmeliyim ki eserin Ön Söz’ünde de yazdığım gibi, bu çalışmaya 2014 yılının ilk aylarında başladım. Zaman zaman üzerinde yoğunlaştığım çalışma boyunca herkesin yaptığı gibi, kimi zaman notlar aldım. Bu düzeltme önerisiyle ilgili olan açıklama da (AYÇetin VIII s. 399) eskiye dayanan bir açıklama notuna dayanmaktadır. Benden sonra Erdem Uçar aynı bölüm üzerine çalışmaya başlayıp da iki bölümü benden önce yayımladı diye buradaki açıklamalardan, düzeltmelerden vazgeçecek değildim herhalde. Kendisi de benim Altun Yaruk Sekizinci Kitap’ın tüm bölümlerini yayımlayacağını duyduğunda bu bölümleri yayımlamaktan vazgeçmiş değildir. Tabii alanın tek uzmanı (!) olarak her şeyi kendisi bilir ve her şeyi kendisi bulur. Başkası hiçbir iyiliğe layık değildir. Pb. yazmasında yég olarak yazılan ve Çince metinde [438a24] 敬禮住勝義 jing li zhu sheng yi “Tapınırım yerleşmiş en üstün kavrama.” olarak yer alan cümledeki 勝 sheng sözü Altun Yaruk’ta ve başka Uygurca metinlerde yég; 義 yi sözü de yürüg karşılığında kullanılmıştır. Bunlar Altun Yaruk’un birçok yayınında belirtilmiş gerçeklerdir. Nitekim 2012’de yayımladığım Altun Yaruk Yedinci Kitap’ta da Çince metindeki 義 yi sözünün Uygurca metinde yürüg olarak yer aldığı belirtilmiştir (s. 292). Dolayısıyla bu, bulunması imkânsız bir şey değildir. Bir alan uzmanının kolaylıkla çözebileceği bir konudur. Eserde bu düzeltme açıklanmış, Uçar’ın çalışmasında da bu düzeltmenin yer aldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla konu Erdem Uçar’ın sahipleneceği bir konu değildir. Burada az veya çok etik olmayan bir durum da söz konusu değildir. (s. 488)

Yazar, diğer yerlerde yaptığı gibi dikkati dağıtıp eleştirimi/düzeltememi kamufle etmeye çalışmaktadır. AY’nin VIII. kitabında “*yürekte (düz. yürügte)*” düzeltmesi ilk kez benim tarafından yapılmasına rağmen, yazar kitabında “*Bu durum AYUçar VIII-XV (s.136)’da da belirtilmiştir*” diyerek sanki bu düzeltmeyi ilk kez kendisinin yaptığını ima etmiştir. Ben de üslubunun ve yönteminin yanlış olduğunu dile getirmiştım. Yazar, yazdığının ya farkında değildir ya da böyle durumlarda nasıl atıfta bulunacağını bilmemektedir. Yazarın ilgili açıklamasında dikkate değer tek yer “*yürekte (düz. yürügte)*” düzeltmesidir. Bu da zaten daha önce yapılmıştır. Bu düzeltme dışında söylenenlerin bir değeri yoktur. Bunu zaten kendisi de söylemektedir: “*Bunlar Altun Yaruk’un birçok yayınında belirtilmiş gerçeklerdir. (...) Dolayısıyla bu, bulunması imkânsız bir şey değildir. Bir alan uzmanının kolaylıkla*

çözebileceği bir konudur.”. O hâlde, yazar daha önce düzelttiğim yazım yanlışları dışındaki diğer açıklamaları neden yazmıştır? Üstelik kitabının giriş kısmında “Uygurca metnin işlendiği birçok çalışmada bulunabilecek temel kavramların açıklanmasından kaçınılmış” (2017: 2) denmesine rağmen. Dolayısıyla, kendisinden önce yapılan bir düzeltmenin “Bu durum AYUçar VIII-XV (s.136)’da da belirtilmiştir” şeklinde zikredilmesi ancak acemilikle ya da şark kurnazlığıyla açıklanabilecek bir durumdur.

8. paragraftaki şu savunma gerçekten trajikomiktir:

Hemen şunu belirtmeliyim ki eserin Ön Söz’ünde de yazdığım gibi, bu çalışmaya 2014 yılının ilk aylarında başladım. Zaman zaman üzerinde yoğunlaştığım çalışma boyunca herkesin yaptığı gibi, kimi zaman notlar aldım. Bu düzeltme önerisiyle ilgili olan açıklama da (AYÇetin VIII s. 399) eskiye dayanan bir açıklama notuna dayanmaktadır. Benden sonra Erdem Uçar aynı bölüm üzerine çalışmaya başlayıp da iki bölümü benden önce yayımladı diye buradaki açıklamalardan, düzeltmelerden vazgeçecek değildim herhalde. Kendisi de benim Altun Yaruk Sekizinci Kitap’ın tüm bölümlerini yayımlayacağını duyduğunda bu bölümleri yayımlamaktan vazgeçmiş değildir. Tabii alanın tek uzmanı (!) olarak her şeyi kendisi bilir ve her şeyi kendisi bulur. Başkası hiçbir iyiliğe layık değildir. (s. 488)

Yazarın zihnini perdeleyen kin, öfke ve kıskançlık onun zaman mefhumunu kaybetmesine neden olmuştur. O hâlde, kendisine zaman konusunda bir hatırlatmada bulunayım. Benim çalışmam ve açıklamam yazarın kitabından önce bilim dünyasına çıktı. Yazar, açıklamamı okuduktan sonra kitabını baskıya verdi. Yazarın *yég yörüg* düzeltmesini benden önce yapıp (?) bu düzeltmeyi zihninde veya bilgisayarında tutmasının herhangi bir manası veya değeri yoktur, zira bu düzeltme akademik olarak dünyaya henüz teşrif etmemiştir. Yaptığınız bir tespit veya buluş, eğer bilim dünyasına arz edilmediyse, bu buluşun bir değeri bulunmamaktadır. Yazarın yayımlanmayan notunu “açıklama da (AYÇetin VIII s. 399) eskiye dayanan bir açıklama notuna dayanan” şeklinde tanımlaması benim ve okuyucunun aklıyla alay ettiğinin açık bir göstergesidir.

Yazar, “etik” konusunda sadece bana değil, başkasının eserine de benzer saygısızlığı yapmıştır. Orijinal yazmadaki ’SYNYN (529/10) kelimesi, neşirde *ičinin* şeklinde düzeltilmiştir (2017: 294). Bu düzeltmenin ilk kez Semih TEZCAN tarafından yapıldığını söyleyip yazarı uyarımdım (2017b: 157). Yazar, bu konuda herhangi bir cevap vermemiştir. Gerçekten de merhum TEZCAN hoca 44 sene önce

(1974: 73, dip. 1032) AY'deki bu yeri bildiğim kadarıyla ilk kez “büyük oranda” düzelten kişi olmuştur.

“Eleştirel tanıtımda” dile getirdiğim “etik dışı” başka bir husus, yazarın işine gelmediği için cevaplanmamıştır. Ben, ayrıca şunu da yazmıştım:

39. satırdaki (s. 226) *ésilmiş* çolmuş ifadesinin anlamlandırılması metin kısmında doğru yapılmış, ama okunuşu yanlış verilmiştir, çünkü buradaki fiil *isilmiş* olmalıdır. İşin ilginç yanı, eserin dizin bölümünde *ésilmiş* kelimesi *ésilmek* ‘azalmak, eksilmek’ maddesi altında gösterilmiştir (s. 445b). Uçar 2017a: 132’deki açıklamada belirtildiği üzere *isilmek* (< *isi-l-*) gövdesine bu yerin dışında başka bir metinde rastlanmamıştır. Cümlede açıkça fark edildiği gibi kelime ‘azalmak’ anlamında değil, ‘yanmak’ anlamındadır. (2017b: 155)

Yazar, orijinal metinde ’YSYLMYŞ (500/16) şeklinde yazılan kelimeyi metinde ve açıklamasında *ésilmiş* olarak okuyup “yanmak” olarak anlamlandırmış, ama dizinde kelimeyi *ésil-* “azalmak, eksilmek” maddesi altında kaydetmiştir (2017: 226, 396, 445b). Çalışmada bu tutarsızlığın ötesinde ciddi başka bir sorun daha vardır. Yazar, benim *isilmiş* için verdiğim “yanmak” anlamını hem metinde hem de açıklamasında kabul etmiştir. Ancak dikkatsizlik yapıp (?) kelimeyi dizinde *ésil-* ‘azalmak, eksilmek’ maddesi altında göstermiştir. O hâlde, yazarın şuna cevap vermesi gerekiyor: Eski Türkçe sözlüklerde veya metin neşirlerinde “yanmak” anlamına gelen *isil-* diye bir gövde şimdiye kadar tespit edilmiş midir? Uçar 2017a: 132’de “Eski Türkçe sözlüklerde görebildiğimiz kadarıyla *isi-* ‘yanmak’ fiilinin {- (X)l-} ekli gövdesi şimdiye değin kaydedilmediğini” yazmıştım. Yazar, ilk kez tarafımdan dile getirilen bir görüşü kabul ettiğine göre, açıklamasında bunu doğrudan belirtmesi gerekmez miydi? Bu durumun sadece tek bir izahı vardır, o da yazarın yöntem bilgisi eksikliği neticesinde “etik dışı” bir uygulamaya bulaşmış olmasıdır.

9. paragrafta, yazar kitabındaki “etik dışı” tespitlerime cevap verebildiğini zannederek beni “bilim etiğine” aykırı davranmakla itham etmekte ve beni “bir yazıyı aynı anda iki yayın organına göndermekle veya bir konuyu başkası çalışmasın diye ‘parselleyerek’ etik dışı bir davranmakla” (s. 489) suçlamaktadır. Şimdi şu soruyu cevaplamaya ve ithamını ispat etmeye yazarı davet ediyorum. Hangi yayını iki ayrı yayın organına göndermişim? Bu konuyu yazarla paylaşan kişiler herhalde kendisine yanlış veya eksik bilgi vermiş olmalıdır. Bilgi aldığı kimselerden bunu

tekrar sorgulamasını tavsiye ederim. Yazdığım makaleleri bir dergiye göndermişimdir. Ama bazen derginin ilgili hakemi benden kabulü imkânsız şeyler talep etmiş, benim de bu talepleri kabul etmediğim olmuştur. Ben de tartışmayı uzatmamak ve editörü zor durumda bırakmamak adına yazımı geri çekip başka dergide onu yayımlamışım. Yazar, iki yerde yayımlanan tek bir çalışmamı bulup gösterirse kendisine şükranlarımı sunacağım.

Yazarın “*bir konuyu başkası çalışmasını diye parselleme*” ithamını okuyunca gerçekten onun dünyadan haberi olmadığını fark ettim. Yazar, benim “*yayıma hazırlanıyor*” notlu makalelerimi eleştirmiş, “*academia*” adresinde daha önce paylaştığım “*taslakların*” (draft) izini dedektif hassasiyetiyle sürmüş, ama tabiri caizse çuvallamıştır. Hatta bunların resmini yazısına ekleyerek delil bile sunabildiğini zannedebilmiştir. Bu ithamını, artık kötü niyetine ve cahilliğine bağlıyorum.

Bir akademisyenin hazırlayacağı bir konuyu önceden haber vermesi “*etik dışılığa*” değil, aksine iyi niyetine ve şeffaflığına delalet eder. Çünkü bunu yaptığında çalışacağı konuyu gizlememiş ve herkesle paylaşmış olmaktadır. Konunun kendisinden önce çalışılma riskini de almıştır. Bu anlamda takdir edilmesi gereken bir durumdur. Ben de hazırlayacağım makaleleri “*academia*” platformunda “*draft*” olarak paylaşmış, meslektaşlarımın bilgisine sunmuşumdur. Yazarın, dedektifçiliği esnasında buldukları da bundan ibarettir. Üstelik yazarın VIII. kitabı neşredeceğini öğrenmeden önce “*academia*” platformunda bunları paylaşmıştım. Şu anda “*academia*” platformunda bana ait başka bir “*draft*” daha bulunmaktadır ve ileride de bulunmaya devam edecektir. Bunu yaparak kimsenin bir konuyu çalışmasını engellememiştir. Üstelik pek çok akademisyen benim yaptığım gibi hazırlayacağı çalışmaların taslaklarını “*academia*” platformunda meslektaşlarının bilgisine sunmaktadır. Hatta bunların bazıları hakkında “*academia*” platformunda fikirlerimi paylaşmışımdır. Yazar, dedektifçiliği esnasından bunlara da ulaşabildi mi acaba? Benim yaptığım gibi yapan bunca insan, çalıştıkları konuyu “*parselleyip kendisinden önceki olası yayınlara önlem çabası*” içine mi girmektedir? Bence yazar, bu meseleyi kendisine bakarak değerlendirmiş ve adeta “*Şecaat arz ederken merd-i Kıptî sirkatin söyler*” sözüne mazhar olmuştur. Kendisine e-posta yazdığımda bana “*VIII. kitabın neşrini baskıya verdiğini*” söylemiş, yayın yapmamı



aklıncı engellemeye çalışmıştır. Bunu öğrenince, morali bozulmasın diye çalışmalarımı kendisine bahsetmemiştim. Yani beni engellemeye çalışan aslında bizzat kendisidir. Üstelik ben iki çalışmamı da tamamlamış, sadece bir iki kaynağın bana ulaşmasını beklemekteydim. Yazarın, beni vazgeçirtmeye yönelik uyarısını ciddiye almadım. Daha önce tamamlanan makaleler Mayıs ve Temmuz ayında neşredildi. Netice itibarıyla “parsellemek” gibi bir kanaatin yazarın kafasından uydurduğu bir şey olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak, yazarın neşredebileceği kitabın taslağını neden “academia” platformunda daha önce paylaşmadığını öğrenmek istiyorum. Dedektifçiliği esnasında “academia” platformunda epey vakit harcadığına göre, akademik şeffaflık açısından orasının ideal bir yer olduğunu muhtemelen biliyor olmalıdır. “Etik” konusunda ahkâm kesmek ve çalışacağı konuyu sadece belli kişilerle paylaşıp zimmetlemek yerine, hazırlayacağı eseri herkesle şeffaf bir şekilde paylaşması daha doğru ve “etik” olmaz mıydı?

10. paragrafta, yazar eleştirilere/düzeltilmelere cevap vermemiş, beni “unutkanlıkla” itham etmiştir:

Ardından, kendi yaptığı metin yayınlarının ilk okuyanı ve yayıncısı kendisiymiş gibi, Altun Yaruk Sekizinci Kitabı oluşturan bölümlerin daha önce kaç kez yayımlandığından söz ederek eserin değerini düşürmek istiyor. Oysa unuttuğu bir şey var: Beş kez yayımlandığını söylediği On Beşinci Bölüm (II. Kısım) ile dört kez yayımlandığını söylediği On Dokuzuncu bölümü benim yayımdan hemen önce kendisi yayımladı. Dolayısıyla kendisi de daha önce dört ve üç kez yayımlanmış bir metni yayımlamıştır. (s. 489)

Yazar, galiba tanıtımda yazdıklarımı ya okumamış ya da çoğu zaman olduğu gibi anlayamamıştır. “Eleştirel tanıtımda”, AY’nin VIII. kitabının neşir tarihini kısaca şöyle özetlemiştim:

15. bölüm (R-M: 499/1-512/5): Mutî’i 1990, Kaya 1994, Ayup-Sayit 2001, **Uçar 2017a**, Çetin 2017 (5 kez); 16. bölüm (R-M: 512/16-518/5): Kaya 1994, Finch1993, Yüsup-Qeyum 2001, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (5 kez); 17. bölüm (R-M: 512/5-527/10): Kaya 1994, Finch1993, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (4 kez); 18. bölüm (R-M: 527/11-538/1): Kaya 1994, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (3 kez); 19. bölüm (R-M: 538/2-546/6): Kaya 1994, Ayup-Sayit 2001, **Uçar 2017b**, Çetin 2017 (4 kez); 20. bölüm (R-M: 546/6-568/18): Kaya 1994, Tekin1987, Ayup-Sayit 2001, Çetin 2017 (4 kez). (Uçar 2017b: 152)

Yazarın daha iyi görebilmesini sağlamak için kendi yayının kaçınıcı kez olduğunu yukarıda koyu harflerle vurguladım. Eğer birden fazla yayımlandığını

ifade ederek neşrin değerini düşürmek isteseydim, herhalde kendi çalışmamı orada zikretmezdim ya da kendi neşirlerimi hazırlamazdım, değil mi? Buradaki bilgilendirmeyi genel okuyucu için yapmıştım.

Bu paragrafta, yazar yine kaçak güreşip gerçeklerle yüzleşmek istememektedir:

Altun Yaruk çalışmaları hakkında az çok bilgisi olan herkes çok iyi bilir ki Ceval Kaya'nın 1994'te yayımlanan ve Altun Yaruk'un Pb yazmasının Radloff-Malov matbu metnine dayanan çok önemli eserinin ardından B yazmalarının da kataloglanmasıyla bu çalışmalar yeni bir boyut kazanmış, asıl iş Berlin yazmalarının okunması ve Uygurca Altun Yaruk metninin diğer dillerdeki ve özellikle kaynak dil olan Çincedeki eş değer metinlerle karşılaştırılarak yayımlanması olmuştur. Dolayısıyla Erdem Uçar'ın daha önce yayımlandığını söylediği yayınların birçoğu bizim çalışmamızda yer alan Berlin yazmalarını ve özellikle de Çince kaynak metinle karşılaştırmayı içermez. (s. 489).

Yazar, Berlin parçalarını okuyarak AY araştırmalarında “*asıl işi*” yaptığını söylemektedir. “*Eleştirel tanıtımda*” kitabındaki hangi Berlin parçalarının daha önce okunduğunu künyeleri ile beraber göstermişim. Bu tezlerden haberdar olduktan sonra, “*etik*” bakımdan doğru bulmadığım için kendi AY neşirlerimde Berlin parçalarının neşirlerini çalışmalarıma dâhil etmediğimi de dipnotta ifade etmişim (Uçar 2017b: 152-153, dip. 2). Yazar, tespitlerimi görmezden gelmiş ve eleştirimi cevaplandırmak yerine bana hakaret etmekte çareyi bulmuştur. Üstelik yanlış bilgiyle de okuyucu kandırılmaktadır: “*Dolayısıyla Erdem Uçar'ın daha önce yayımlandığını söylediği yayınların birçoğu bizim çalışmamızda yer alan Berlin yazmalarını ve özellikle de Çince kaynak metinle karşılaştırmayı içermez.*” (s. 489). Zikrettiğim tezlerde, belki Çince metinle karşılaştırma bulunmaz, ama Berlin parçaları ile St. Petersburg nüshası (veya Radlov-Malov neşri) birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Hatta bazı tezlerin daha başarılı olduğu bile söylenebilir. Dolayısıyla, yazar yine konudan sapmış, hayalî argümanlarla ve daha da üzücüsü muhatabına hakaretlerle bir cevap verdiğini zannetmiştir.

Yazar, 11., 12. ve 13. paragraflarda benim 2013'te, yani 5 sene önce neşrettiğim kitaptaki hataları (!) zikrederek, kendi yaptığı hataları meşrulaştırma çabası içine girmiştir. Berlin yazmaları ile St. Petersburg yazması arasındaki farklar ve unutulmuş kısımlar meselesi, AY'nin metin sorunları açısından oldukça önemlidir. Bugüne kadar yazar iki kitabında da bu sorunu çözebilmiş değildir. Hatta

hiçbir Uyguristin bu sorunu “kesin” olarak çözüme kavuşturduğu söylenemez. Yazar, kendi hatalarına cevap olarak beni eleştirecek yer aramaya çalışmış ve bunda da başarılı olamamıştır. Bu konuda kendisine bir malzeme vererek yardımcı olayım o zaman. 2009’da tamamladığım doktora tezimi yayımlamayışımın ya da IX. kitap neşrinin ikinci baskısını çıkarmayışımın nedeni ne olabilir acaba? Bunun cevabı, şüphesiz AY’nin metin sorunlarıdır. Yazar, Berlin yazmalarında farklı olan kısımları dipnotta zikrederek karşılaştırma yaptığını zannetmekte, Uygurca metnin Çince aslındaki yerlerini yalan yanlış göstermekle Uygurca metinle Çince aslını mukayese ettiğini düşünmektedir. Bu mesele hiç de onun zannettiği kadar basit değildir. Yayımlayacağım doktora tezimde bu soruların bir kısmına cevap bulduğumu zannediyorum.

11. paragrafta yazarın büyük bir teolog olduğunu da öğrenmiş bulunmaktayım:

(...) “bir harf bile unutmaman çok büyük bir günah” olduğundan söz ediyor. Bu bilgiyi nerede okuduğumu bilmiyorum ama bildiğim kadarıyla semavi olsun olmasın bütün dinlerde unutmak başlanmış, insan unuttuğu şeylerden sorumlu tutulmamıştır. Zira unutulduğu biri tarafından ortaya çıkarılıncaya kadar ortada bir unutmaman olduğunu kimse bilmez. (s. 490)

Bilginin kaynağının Uygurca yazmalardaki ketebe kayıtları olduğunu söyleyebilirim. Yazar, ketebe kayıtlarını incelerse bu konuda bilmediği birçok şeyi öğrenebilecektir. Yazara bu konuda bir eser de tavsiye ederdim, ama kendisi Uyguristik sahasında yıllardır çalışan büyük bir otorite (!) olduğu için bu tavsiyem pek uygun olmayacaktır.

14. paragrafta, IX. kitap neşrimdeki yanlış (!) bir okuyuştan bahsedilmiştir. Orijinal yazmada TYTDYM şeklinde yazılan kelimenin yanlış olarak *tıddım* şeklinde okunduğu söylenip okunuş *tıddım* olarak değiştirilmiştir. (s. 491) Yazar, belli ki benim neşirde uyguladığım yöntemi anlayamamıştır. Hâlbuki biraz daha dikkatli olarak baksaydı, *tıddım* gibi “yanlış zannettiği” pek çok örneğe daha rastlayabilirdi. Mesela, QYTYQ YNK’ *kıdıqıña* (51), ‘WYTD’ *üdde* (527), vs. Daha önceki AY neşirlerimde Uygurca metnin harfçevrimini ve yazıçevrimini birlikte verdiğimi düşünerek, harfçevrim satırında kelimenin birebir yazılışının da gösteril-

mesi münasebetiyle kelimenin nihaî okuyuşunu yazıçevrimde sunmuştum. Dolayısıyla yazarın yanlış zannettiği okuyuşta bir hata yoktur, sadece yazıçevrimde benimsenen yöntem farklılığı sözkonusudur. Yani *tıddım* ve *tığdım* arasında bir fark bulunmaz, zira ikisi de aynı şekilde okunup seslendirilir. Nâşir, yazıçevrimi *tığdım* şeklinde göstererek kelimenin kökündeki /d/ ünsüzünün orijinal metinde *ta* ile yazıldığını ifade etmiş olur. Birçok AY neşrimde *tıddım* şeklindeki yazıçevrim yöntemini benimsemiştim, zira okuyucu yazıçevrimin hemen altında kelimenin *ta* ile yazıldığını görme imkânına sahipti. Önceki yazıçevrim yöntemimin yanlış olduğunu düşünmüyorum. Çünkü Uygurca kelimenin birebir harf karşılığı gösterildikten sonra sesbirimi ekstra işaretlerle yazıçevrimde göstermenin gereksiz bir teferruat olduğu kanaatindeydim. Ancak son zamanlarda bu tercihimden vazgeçtim. Yöntem tercihim hakkında yazarla her zaman tartışmaya açık olduğumu belirtmek isterim.

Kitabından bir örnek vererek yazarın konuyu daha iyi anlamasına yardımcı olayım. Uygurca orijinal metinde TWYK'DYP (U 752 v5) şeklinde yazılan kelime yanlış olarak *tükedip* (2017: 37) olarak okunmuştur. Aslında kelimedeki harfler de doğru olarak harfçevrime yansıtılmamıştır, zira orijinal metinde TWK'DYP değil, TWYK'DYP bulunmaktadır. Eğer yazar benim yöntemimle yazıçevrim yapsaydı *tüketip*, kendi yöntemiyle yapsaydı *tüketip* şeklinde kelimeyi göstermesi gerekirdi.

Yazar, 15. paragrafta eleştirilere/düzeltilmelere cevap vermek yerine gayr-ı ciddi argümanlarla kendini savunmaya çalışmakta ve gülünç duruma düşmektedir:

Erdem Uçar, kendine has üslubuyla alanın uzmanlarının oy birliğiyle karar verdiği sınavın sonucunda T.C. Üniversiteler Arası Kurul tarafından verilmiş “Doçent” unvanına bakmaksızın muhatabını birçok yerde “anlamamakla, bilmemekle” itham ediyor. Bu yaklaşıma karşı söyleyecek sözüüm olamaz. Bunun yorumunu okurlara ve Türkoloji tarihine bırakıyorum. Ancak şunu belirtmem gerekir. Eski Türkçe ile Tuvacanın tasvir fiillerini ele alan yüksek lisans tezi hazırlanmış ve Altun Yaruk'taki süreklilik ve tezlik bildiren tasvir fiilleri konusunda makale hazırlanmış biri olarak tasvir fiillerini iyi bilirim. Altun Yaruk Sekizinci Kitap'ta Dizin bölümündeki çıntan sözüyle ilgili yanlışlık Erdem Uçar'ın iddia ettiği gibi sözcüğü anlaşılmasıyla değil sözcüğün satır sonunda yer almasıyla ilgilidir. Erdem Uçar, Türkmen şair Annagılç Meteci'nin bütün şiirleriyle uğraşırken ben Eski Türkçe metinler okuyordum. Dolayısıyla ilk olarak Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen çıntan sözcüğü tarafımdan



anlaşılmiş hatta 2012’de Altun Yaruk Yedinci Kitap’ta konuyla ilgili bir açıklama da yazılmıştır (s. 204). Oraya bakmasını tavsiye ederim. (s. 491)

Yazarın ilk argümanı gerçekten ilgi çekicidir. Yazar, kitabındaki hatalar ve eksiklikler için “T.C. Üniversiteler Arası Kurul tarafından verilmiş Doçent unvanına” sığınmaktadır. Onun mantığına göre, “doçent” unvanına sahip olmak, hatalardan kolayca sıyrılabileniz bir bahanedir. Bu mantıkla bakıldığında, “doçent” veya daha yüksek unvanlı herkes “yanlış anlama ve hata yapma” lüksüne sahip olabilir. Yazar, *pâye-i rifat*’ın sadece *ilm kesbiyle* olduğunu “unutmuş” herhalde. “*Türkoloji tarihinde*” bu yazdığı komik cevapla kendisinin hatırlanacağını üzümlere belirtmek istiyorum. Buradaki gülünç savunma bana merhum Orhan Şaik GÖKYAY’ı hatırlattı. GÖKYAY, adı geçen unvana sahip değildi, ama o unvana sahip kişileri eleştirdiğinde hiçbiri böyle aciz ve ciddiyetsiz bir savunmayla cevap vermemişti.

Tasvirî fiiller konusunda yazarın hatasını şöyle düzeltmiştim:

23-24. satırdaki (s. 225) yarlıkayurlar’ın anlamlandırılması doğru değildir. Fiil şu cümlede geçmektedir: *tolp yüüzlüg tilgenlerin bütürü örte yarlıkayurlar (ve bunun sonucunda) yüzlerinin yuvarlaklığını tamamen kaplayarak buyururlar*. Türkiye Türkçesindeki aktarmada da fark edileceği üzere ‘buyurma’ eyleminin ‘yüzlerinin yuvarlaklığını tamamen kaplayarak’ gerçekleştirilmesinin pek de mantıklı olmadığı ilk okuyuşta fark edilebiliyor. Bu cümlelerin fâili Buddhalardır ve Buddhalar cümlede ‘buyurma’ eylemini değil, ‘örtme, kaplama’ eylemini gerçekleştirmektedir. Eğer, bu kısımda Nobel 1958’e bakılmış olsaydı, cümle doğru anlaşılabilirdi. Krş. ‘(damit) ihr Angesicht bedecken’ (1958: 260). Çalışmada, yarlıkamak fiili asıl anlamıyla düşünülmüştür, ama yarlıkamak, Uygurcada burada olduğu gibi hareketin hiyerarşik derecesini gösteren tasvirî fiil olarak da kullanılmaktadır (Erdal, 2004: 247, 528). Bu cümlede örtmek eylemini Buddhalar gerçekleştirdiği için Uygur mütercim(ler) hiyerarşiyi belirtmek gayesiyle örte’den sonra yarlıkamak’ı bilinçli bir şekilde ilâve etmiştir. Zaten Çince metinde yarlıkamak’ın karşılığı yoktur. Krş. Taishō 665 16 438 a2. Benzer şekilde 12-13 numaralı açıklamada (s. 295) fiilin bu özelliği fark edilmediği için yarlıkamak’ın Çince metindeki karşılığı da yanlış tespit edilmiştir. Açıklamadaki Çince cümlelerin anlamı için krş. Nobel 1958: 260. Metinde, yarlıkamak’ın yanlış anlamlandırıldığı diğer yerlerden bazıları için bk. 22, 26, 34, 42, vs. Ayrıca, metindeki yarlıkamak’ın bu özelliğine Uçar 2017a: 130-131’de daha önce değinilmiştir.

49-51. satırdaki (s. 227) tegineyin’in anlamlandırılması doğru değildir. Fiil şu cümlede geçmektedir: *m(e)n yme sukançig tatıglıg tılaşurmak edremke tükellig bolu tegineyin (ben (de) tatlı hitabet kabiliyetine nail olmaya erişeyim)*. Uygurcada teginmek, yardımcı fiil olarak yukarıda bahsettiğimiz yarlıkamak gibi konuşanın statüsünü göstermektedir (Erdal, 2004: 247). Bu cümlede, konuşan kişi Buddhalara hitap ettiği ve daha alt hiyerarşiyeye men-

sup olduğu için cümledeki hareket ifadesi teginmek ile beraber kullanılmıştır, yani cümledeki temel anlam tükellig bolmak üzerindedir. Fiilin anlaşılmadığı diğer bir örnek de şudur: m(e)n sözleyü teginür m(e)n “Ben (...) söylemeyi başarıyorum” (156-157 [s. 237]). Aynı şekilde, 754. satırda da teginmek ‘başarmak’ ile aktarılmıştır. Uygurcada teginmek fiilinin böyle bir anlamına rastlanmaz. 156-157. satırdaki teginmek, yukarıda bahsettiğimiz işlevdedir. Neşirde, teginmek’in yanlış anlamlandırıldığı diğer yerlerden bazıları için bk. 352, 362. satırlar, vs. Ayrıca metindeki teginmek’in bu özelliğine Uçar 2017a: 132’de daha önce değinilmiştir. (Uçar 2017b: 154-155)

Yazar, *yarlıka-*’nın veya *tegin-*’in anlamlandırılması konusunda haklıysa ve anlamlandırmasına güveniyorsa, onun gerekçeli bir açıklamayla bunlara cevap vermesi beklenirdi. Yazar ise cevap olarak sadece şunları söylemiştir:

Ancak şunu belirtmem gerekir. Eski Türkçe ile Tuvacanın tasvir fiillerini ele alan yüksek lisans tezi hazırlanmış ve Altun Yaruk’taki süreklilik ve tezlik bildiren tasvir fiilleri konusunda makale hazırlanmış biri olarak tasvir fiillerini iyi bilirim.

Yazarın cevabı gerçekten böyle. Yazar, hatasını kabul etmemekte, bildiğini iddia etmekte, hatta bu konuda bir yüksek lisans tezi hazırlayıp makale yazabildiğini söyleyebilmektedir. Yazarın, anlamadığını kabul etmeyişine mi üzölmeli, yoksa bu durumdayken bir de makale hazırlayıp yüksek lisans tezi yönetmesine mi dertlenmeli, karar veremedim açıkçası. Aslında yazarın bu cevabı Cenk KORAY’ın anlattığı meşhur bir fıkrayı hatırlattı bana: “*Papağan fırına gitmiş ve bana bir ekmek verir misin, demiş. Fırıncı da ekmek yok fırınkala versem olur mu, diye cevap verince, papağan da olur tabii, ben de zaten bisikletle geldim, demiş*”.

Yazar, *çintan* sözünü anlayabildiğini, “*yanlışığın*” kelimenin satır sonunda olmasından kaynaklandığını, hatta 2012’deki neşrinde bu kelime hakkında bir açıklama yazdığını ifade etmektedir. Burada yeni bir şey öğrendim (!) Eğer kelime satır sonundaysa, o kelime yanlış anlaşılabilirmiş. Yazarın 2012’de yazdığı açıklamaya (s. 204 değil, s. 203 olacak!) baktım ve açıklamanın başkası tarafından yazılan bir makalenin özeti olduğunu gördüm. Ancak yazarın yanlışığı anlayabilmesi (?) gerçekten takdire değer.

Yazarın son kısımda söylediğı “*Erdem Uçar, Türkmen şair Annagilç Meteci’nin bütün şiirleriyle uğraşırken ben Eski Türkçe metinler okuyordum.*” lafı oldukça iddialı geldi bana. Ergen bir genç edasıyla sarf edilen bu öfke dolu sözlere, yazar Eski Türkçedeki soru kelimelerini listelerken ben de *Altun Yaruk* ile uğraşıyordum

diye cevap vermek isterim. Yazar, burada başka bir şeyi daha itiraf etmiştir. 2003'ten beri, yani 15 senedir Eski Türkçe ile meşgul olduğunu söylemektedir. Bu zaman zarfında kendisinin neler yaptığını ve Eski Türk filolojisi sahasına neleri kazandırdığını bizle paylaşırsa memnun oluruz. Bu kadar iddialı konuştuğuna göre, yazarın bunu ispat etmesi artık kendisine farz olmuştur. Kendisindeki “engin tevazunun” ona bu konuda yardımcı olabileceğini düşünüyorum.

16. paragrafta okuyucu yine aldatılmaya çalışılmaktadır. Bu cevap sayesinde yazarın kişiliği ve akademik altyapısı hakkında birçok şey öğrenmek mümkündür:

Erdem Uçar, birçok okuma ve anlamlandırma için “tanıtma”sında, eksik veya yanlış anlam verildiği algısı oluşturmak amacıyla, on dört kez Röhrborn 2017’ye bakılmasını tavsiye etse de çalışmamız yayımlandığında bu eser yayımlanmamış olduğundan eserden faydalanamadık. Kendisi de bu nedenle şu ana kadar yayımladığı Altun Yaruk çalışmalarında bu eserden yararlanamamıştır. (s. 491)

“Birçok okuma ve anlamlandırma için “tanıtma”sında, eksik veya yanlış anlam verildiği algısı oluşturmak amacıyla” denilerek niyet okunmakta, ama eleştirilere/düzeltilmelere cevap vermekten kaçınılmaktadır. Eğer bir cevap varsa, eleştirileri yöneltene muhatap ile bunlar paylaşılır, varsa iddia edilen negatif bir algı da böylelikle bertaraf edilebilir, ama yazar meseleyi kestirip atmış ve herhangi bir cevap vermemiştir.

Yazar, “on dört kez Röhrborn 2017’ye bakılmasını tavsiye etse de çalışmamız yayımlandığında bu eser yayımlanmamış olduğundan eserden faydalanamadık.” diyerek bir savunma yapmakta ve şark kurnazlığı ile işin içinden sıyrılabileceğini sanmaktadır. Acaba yazar doğru mu söylemektedir? “Eleştirel tanıtımda” yazarın temel kaynakları kullanma konusundaki zayıflığını pek çok örnekle göstermiştim. Bu konudaki eleştirilerimi dikkate almamış anlaşılabilir. Röhrborn 2017, *Uigurisches Wörterbuch*’un isimler kısmının ikinci cildir ve “aš-äzük” arasındaki maddeleri kapsamaktadır. Bu anlamda, sözlüğün 1977-1998 yılları arasında çıkan fasiküllerine Röhrborn 2017’de çok fazla bir ilave yapılmamıştır. Yazarın şimdi bu on dört yerin kaç tanesinin *Uigurisches Wörterbuch*’un 1977-1998’deki fasiküllerinde olduğunu tekrar hesaplaması gerekmektedir. Bu hesaplama göre, Röhrborn 2017’nin yazarda olup olmaması meselesini tekrar değerlendirebiliriz.

Yazar, “Ayrıca Uçar’ın bahsettiği sözlerin anlamı Röhrborn 2017’de verilenlerden çok da farklı değildir.” diyerek verdiği anlamların *Uigurisches Wörterbuch*’takilerden farklı olmadığını beyan etmektedir. Acaba yazarın beyanı doğru mudur? Bunu birkaç örnekle sorgulayabiliriz. AY 528/12’de ”S’N şeklinde yazılan kelime *asan* şeklinde okunup “*mukim olduğu yere*” şeklinde aktarılmış, dizinde de “*asan* [1] *Skr. asana ikamet yeri*” olarak gösterilmiştir (2017: 292, 427a). Kelimenin okunuşu ve anlamı için Röhrborn 2017’ye bakılmasını tavsiye etmiştim (Uçar 2017b: 157). Sözlükte kelime *azan* (< Toharca A/B *āsām/asām* < Sanskritçe *āsana*-) olarak gösterilmiş ve ‘(vaaz vermek için) oturacak yer, taht’ ile anlamlandırılmıştır (Röhrborn 2017: 106-107). Yazar, çalışması esnasında bu sözlüğün elinde bulunmadığını söylemektedir. Ancak sözlüğün 1977-1998 yılları arasında çıkan fasiküllerinde de kelime aynı şekilde gösterilmiştir (320a). Dolayısıyla yazarın elinde bir bahane kalmamaktadır. Yazar, bu hatayı neden yapmış olabilir? Kanaatimce, yazar *asan* okunuşunda daha önceki *Altun Yaruk* neşrinin etkisinde kalmıştır (Kaya 1994: 286). Kitap hazırlanırken bu kelime için *Uigurisches Wörterbuch*’a bir kere bile başvurulmamıştır. Kelimenin aslının dizinde gösterilişine bakıldığında bu açıkça anlaşılmaktadır. Üstelik Röhrborn 2017’ye daha sonra da bakılmamıştır.

Aynı şekilde, *t(e)rs asıg* sözcüğü (AY 535/1) ibaresi yanlış okunup anlamlandırılmıştır. Buna “*eleştirel tanıtımında*” değinmiştim (Uçar 2017b: 157). Yazar, düzeltmelerimi toptan reddettiği için bunu da kabul etmemektedir. Bu ibaredeki *asıg* sözünün okunuşu yanlıştır, doğrusu *azag* olmalıdır. İbarenin anlamlandırması da doğru değildir. Yazar, *t(e)rs asıg* sözcüğü ibaresini “*faydasız söz söyleyen*” (2017: 307) olarak anlamlandırmıştır. Hâlbuki ibare, Röhrborn 2017’de *t(e)rs azag* sözcüğü şeklinde okunmuş ve ‘*hätetische₂ Philosophen*’ olarak anlamlandırılmıştır. Hatta yazarın kitabının kaynakçasında yer alan *Uigurisches Wörterbuch*’un 1977-1998’deki fasiküllerinde de aynı okunuş ve anlamlandırma mevcuttur (319b). Yazarın yanlış okumasının nedeni önceki *Altun Yaruk* neşrinin etkisi altında kalmasıdır, zira orada da okuyuş *asıg* şeklindedir (Kaya 1994: 288). Meselenin daha vahim yanı ise, *Uigurisches Wörterbuch*’taki anlamın ve okunuşun neşirdekiyle aynı olduğunda hâlâ ısrar edilmesidir. İkisi arasındaki farkı yazarın takdirine değil, okuyucunun takdirine bırakıyorum. Çünkü yazar şimdi meşhur “*kavram alanı*” teorisiyle (!) kendi anlamlandırmasının sözlüktekiyle aynı olduğunu söyleyebilecektir.

Orijinal metindeki "SW (536/14), *ažu* şeklinde okunmuş ve kelimeye "de" (?) anlamı verilmeye çalışılmıştır (2017: 311). Yazarın yanlış okumasının nedeni önceki *Altun Yaruk* neşrinin etkisi altında kalmasıdır (Kaya 1994: 289). Kelimenin okunuşu ve anlamı için "*eleştirel tanıtımda*" *Uigurisches Wörterbuch*'a bakılmasını tavsiye etmiştim (Uçar 2017b: 158), zira orijinal yazmada kelimenin yanlış yazıldığı ve doğrusunun *aşnu* 'önce' olması gerektiği orada gösterilmiştir (Röhrborn 2017: 10). Yazarın düşüncesine göre, *ažu* ve *aşnu* arasında "*çok da fark*" bulunmaz (!). Eski Türkçe sahasında uzun yıllardır çalıştığını iddia eden yazar, *ažu* ve *aşnu* arasında bir fark görmemektedir. Yazar, "*eleştirel tanıtımdan*" sonra Röhrborn 2017'ye yine bakmamıştır.

Yukarıdaki yanlış okumaların önceki *Altun Yaruk* neşri ile birebir aynı olması oldukça düşündürücüdür. Bu ortaklık, yazarın Uygurca metni orijinalinden değil de Ceval KAYA'nın neşri üzerinden okuduğu şüphesini akla getirmektedir.

Yazar, kendi anlamlandırma tercihlerinde ya da hatasını anlamamakta ısrar ettiği durumlarda, anlamların aynı kavram ailesine ait olduğunu büyük bir dilbilimci tavrıyla iddia etmekte ve tercihlerinin doğru olabileceğine inanmamızı istemektedir:

Buna bir örnek olarak 176. Satırdaki yavalturdaçı bolayın cümlesini verebiliriz. Buradaki yavaltur- fiili Dizin'de "sakinleştirmek" olarak tanımlanmıştır. AYUçar V s. 588'de de fiil benzer şekilde "dindirmek" olarak tanımlanmıştı. Metnimizdeki antag osuglug sav sözüj .. küçi küsüni ugrınta .. alku tınl(ı)glar oğlanın .. yavalturtaçı bolayın bölümü bağlam gereği "Aynı onlar gibi, söz gücünün, fırsatını değerlendirerek bütün canlıları etkileyici(lerden) olayım." şeklinde çevrilmiştir. Çünkü metinden de anlaşılacağı gibi söz gücüyle insanları etkilemek ve bunun sonucunda dinginleştirmek söz konusudur. Üstelik Uçar'ın "tanıtma"sında değindiği Erdal'ın fiili "to subdue, make docile, tame" (Erdal, 1991: 814) (= bas-kılamak, itaat altına almak, uysallaştırmak, sakınleştirmek) olarak verdiği ve kendisinin söz ettiği "itaat altına almak" şeklindeki tanım ile bizim metin bağlamında verdiğimiz "etkilemek", aynı anlam alanına ait sözlere. Bunun için Türkçe Sözlük'teki etkilemek maddesine bakmak yeterlidir: "2. Karşısındaki kişiyi kendi duygu ve istekleri doğrultusuna yönleltmek" (2012: 830). (s. 491)

Yazar, Türkçede "*itaat altına almak*" ile "*etkilemek*" tanımlarının "*aynı anlam alanına ait sözlere*" olduğunu düşünmektedir. Bunun için de *etkilemek* fiilinin *Türkçe Sözlük*'teki ikinci anlamına bakmanın yeterli olabileceğini söylüyor: "2. Karşısın-

daki kişiyi kendi duygu ve istekleri doğrultusuna yöneltmek”. Yazarın, anlambilim sahasına kazandırdığı bu yeni görüş (!) sayesinde, tarihî metin neşriyle uğraşan filologlar orijinal metindeki kelimeleri anlamlandırırken aynı kavram veya anlam alanına sahip kelimeleri kullanabilme imkânına kavuşmuş bulunmaktadır. Mesela, metinde *elma* kelimesi geçiyorsa meyve olması itibariyle kelimeyi ‘armut’ ya da ‘şeftali’ olarak anlamlandırmamız mümkün olabilir. Zira bunlar yazarın semantik sahasına kazandırdığı yeni teoriye (!) göre, aynı anlam veya kavram alanındaki kelimelerdir.

Yazarın teklif ettiği “*etkilemek*” anlamı, cümlenin anlamını ve bağlamını bulanıklaştırmaktadır. Çince ve Uygurca metinde tanrıça Sarasvatî, varlıkları kontrol altına alıp onların inançlarını “*etkilemek*” değil, “*değiştirmek*” istemektedir. “*Eleştirel tanıtımda*”, Çince metni Almancaya tercüme eden NOBEL’in Çince karakterleri “*bekehren*” ile tercüme ettiğini belirtmiş ve metnin bağlamına bakıldığında bu anlamın doğru olabileceğini ifade etmiştim. Yazarın iddia ettiği “*etkilemek*” anlamı hem Uygurca hem de Çince metindeki bağlamı açıklamaktan uzaktır. Üstelik “*normal*” bir okuyucu *etkilemek* fiilinin anlamı için *Türkçe Sözlük*’teki ikinci anlamı değil, birinci anlamı zihninde canlandıracaktır. Dolayısıyla yazarın “*Kimi zaman tarihî bir metnin günümüz Türkçesine aktarılmasında da sözcüğün bire bir anlamından ziyade serbest çeviri okuru daha iyi yönlendirebilmektedir.*” tespitinin bir anlamı kalmamaktadır. O hâlde, yazar, fiile bu anlamı epey zorlayarak neden vermiş olabilir? Bunun cevabı aslında çok basittir. Yazar kendisinden önce yapılan bir anlamlandırmadan farklı bir şey ortaya koymaya çalışmış, bunu yaparken de tabiri caizse saçmalamıştır.

Dile getirdiğim *t(e)ñri t(e)ñrisi burhan küçi üze* ifadesinin aktarımı hakkındaki düzeltmeye şöyle cevap verilmiştir:

Benzer şekilde 266, 267. satırdaki burhan küçi üze ibaresinde geçen üze sözcüğü Dizin’de “ile, hakkında, dolayısıyla” şeklinde tanımlanmışken metinde bağlam gereği “Buda’nın gücüne dayanıp” (bir başka deyişle “Buda’nın gücü sayesinde”) olarak Türkçeye aktarılmıştır. Burada bir yanlışlık değil bir tercih söz konusudur ve yazar bu tercihi yaparken Erdem Uçar’a sorması gerektiğini (!) unutmuştur. (s. 491)

Eleştirim aktarma noktasındayken, yazar konuyu yine saptırmış ve meseleyi aktarma ve dizin arasındaki anlam farklılığına getirebilmiştir. Ben *küçi üze*

ifadesinin “*gücüne dayanıp*” ile değil “*gücü ile*” aktarılmasının daha doğru olacağını söylemiştim. Yazar, yine kendisinden önce yapılan bir aktarmayı tekrarlamak için metni epey zorlamıştır. Madem, “*burada bir yanlışlık değil bir tercih söz konusu*” ise, yazar, VII. kitap neşrinde *küçi üze*’yi neden ‘gücüyü’ (2012: 182) ile aktarmış olabilir acaba?

Dile getirdiğim *üdüün üdüün egsümez*’in aktarımının düzeltmesine ise şöyle cevap verilmiştir:

419-421. satırlardaki *üdüün üdüün egsümez* cümlesi Türkçeye “zamana yenik düşmez.” olarak çevrilmiştir. Büyük üstat (!) bu çevirinin yanlış olduğunu düşünmekte, cümlenin “zaman içinde azalmaz” olarak değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Tabii bu iki çeviri birbirinden çok farklıdır ve benimki her zaman olduğu gibi yanlıştır (!) (s. 491).

Metindeki *üdüün üdüün egsümez* ifadesi, şu cümlenin içerisinde geçmektedir: *k(e)rgeklemiş tonı aşı üdüün üdüün egsümez* (516/22-517/1). Yazar, buradaki *üdüün üdüün egsümez* ifadesinin “*zamana yenik düşmez*” anlamında olduğunu söyleyip benim “*zaman içinde azalmaz*” şeklindeki teklifimle aklınca alay etmiş, ama eleştirimi anlayamadığını da açıkça göstermiştir. İlgili cümle, belirli bir ritüelin neticesinde insanların elde edeceği kazançlardan bahsedildiği bağlamda geçiyor. Ritüelin akabinde, insanlar günlük hayatında gerekli olan yiyeceklerin ve giysilerin “*azalmasından*” kurtulacaktır. Yazarın “*zamana yenik düşmek*” teklifi bağlamdaki anlamı karşılamaz, zira insanlar yiyecek ve giysilerinin “*zamana yenik düşme*” kaygısını değil, azalıp eksilme kaygısını taşımaktadır. Yazar, cevabında epey iddialı olduğuna göre, *zamana yenik düşmek* deyiminin ‘azalmak, eksilmek’ anlamında olduğundan zerre şüphe duymamaktadır. Ne diyeyim, “*TC. Üniversiteler Arası Kurul’dan*” paye edinebilmiş birine de *zamana yenik düşmek* deyiminin anlamını öğretecek değilim ya? Ayrıca, yazar *egsü-* için Röhrborn 2010: 132’ye baksaydı bile doğru anlama ulaşabilecekti. Yazarın kendi ifadesiyle söylersek, *egsü-*nün anlamı “*biraz meraklı olan ve alanla ilgili en temel kaynakları kullanmayı bilen bir yüksek lisans öğrencisi tarafından da bulunabilecek*” bir şeydir.

Yazar, tavan yapan egosuyla 16. paragrafın sonunda okuyucuyu kandırmaya devam etmektedir: “*Uçar’ın “tanıtma”sında bunun gibi yalnızca sayfaları doldurmak amaçlı bir sürü anlamlandırma “önerisi” vardır. Bunlara cevap verme gereği bile*

duymuyorum.”. Yazımda kitabın her sayfasındaki birkaç yanlışı göstermeye çalışmıştım. Eleştirilerimi dile getirirken doğru okuma ve anlamlandırmalar için Röhrborn 2017 dışında, CLAUSON’un sözlüğünü, ERDAL’ın eserini ve RÖHRBORN’un 2010 ve 2015’te çıkan sözlük ciltlerini de zikretmişim. Hatta başka Uyguristlerin çalışmalarını da göstermişim. Yazar, Röhrborn 2017’yi kullanamadım deyip bir bahane bulabilmiştir. Hadi yazarın elinde Röhrborn 2017 olmadığını kabul edelim, ama ya zikrettiğim sözlüğün eski baskılarını ve diğer temel kaynakları görmezlikten gelmesi nasıl açıklanabilir? Beni devamlı mağrurlukla itham eden yazar, kitabı hakkındaki eleştirilere/düzeltilmelere “*engin tevazusu*” ile (!) “*cevap verme gereğini bile duymamaktadır*”. Aslında verecek bir cevabı olmadığı için konuyu geçiştirmeye çalışmıştır.

17. paragrafta, IX. kitap neşrimdeki *arığ*’ın “*tertemiz*” şeklindeki anlamlandırışımın düzeltildiği zannedilmektedir. Yazarın okuduğunu anlamada sorunu olduğunu gösteren başka bir örnekle daha karşı karşıyayız. Yazar, kendi anlamlandırma hatasını benim kitabımda da bulmaya çalışmış, ama bir neticeye ulaşmamıştır. Neşrimde *arığ*’ı yazarın kitabındaki gibi “*temiz*” ile değil, “*tertemiz*” ile anlamlandırmıştım. Ana dili Türkçe olan biri için *temiz* ile *tertemiz* arasındaki fark kolaylıkla anlaşılabilir bir şeydir. Ama ben yine de *tertemiz*’in sözlükteki “*ilk*” anlamına bakmasını yazara tavsiye ediyorum.

18. paragrafta, şaşırtıcı bir şekilde akademik bir dille ve asılsız ithamlara başvurulmadan eleştirim/düzeltilmem cevaplanmıştır. “*Eleştirel tanıtımda*” şunu dile getirmiştım:

kılığ ve kılık (s. 455a) iki ayrı maddede gösterilmiştir, ancak ikisi de aynı kelimedir. Eski Türkçe kılık için bk. Erdal 1991: 237. (2017b: 162)

Düzeltilmeye şöyle cevap verilmiştir:

Erdem Uçar, bu iki sözcüğün aynı olduğunu iddia etmekte, bu iddiasını da Erdal’ın kılık sözüyle ilgili açıklamasına atıf yaparak desteklemekte kılığ diye bir sözcüğün olmadığını, bu sözcüğün kılık olması gerektiğini ima etmektedir. Hâlbuki bilindiği gibi, Eski Türkçede -(X)g ve -(X)k şeklinde ekler mevcuttur ve bu iki ekin işlevi farklıdır. Burada da kılığ sözcüğü “kılma, kılış, yapma”; kılık ise “yaradılış” anlamındadır ve iki farklı sözcük söz konusudur. Nitekim DLT’deki tanık da bu görüşü destekler. DLT’de Arapça karşılığı ‘amel (=iş, fiil)’ olan kılığ (anı) iş kılığ belgüğü “Onun işi meydandadır 286) (CTD 1982: 335; Ercilasun – Akko-

yunlu 2015: 245) ile Arapça karşılığı sira, isra ve huluk (= yaratılış) olarak verilen kılık sözcükleri ayrı maddeler olarak ele alınmıştır (CTD 1982: 243; Ercilasun – Akkoyunlu 2015: 165). (s. 492)

Eski Türkçenin kelime yapımı konusunda alanının yegâne eseri olduğu için OTWF'ye atıfta bulunarak *kılık* ve *kılığ* kelimelerinin aynı olduğunu ifade etmiştim. OTWF dışında, Eski Türkçenin temel kaynaklarından Doerfer 1967 (1517 [s. 501]), Nadalyayev et alii 1969 (443b-444a) ve Clauson 1972 (620b) gibi eserlerde de *kılık* ve *kılığ* iki ayrı kelime olarak kabul edilmemiştir. Aynı durum *Altun Yaruk* neşri için de geçerlidir (Kaya 1994: 540a). Kaşgarî'nin tek bir yerdeki kaydına dayanılarak, *kılık* ve *kılığ* diye iki ayrı kelimenin Eski Türkçede bulunduğu yazar tarafından iddia edilmektedir.

Yazar, “Nitekim DLT'deki tanık da bu görüşü destekler. DLT'de (...) *kılığ* (...) *kılık* sözcükleri ayrı maddeler olarak ele alınmıştır” diyor, ama DLT'ye baktığımızda Kaşgarî'nin *kılık* ve *kılığ*'ı iki ayrı maddede göstermediğine şahit oluyoruz. DLT'deki kayıt şöyledir: *anıg iş kılığ belgüliüg* (Dankoff-Kelly 1982: 286G [s. 406]). Kaşgarî, *kılığ* diye bir kelimeyi tam olarak sözlüğünde madde başı yapmamıştır. DLT'de tam olarak madde başı olan kelime sadece *kılık*'tır (Dankoff-Kelly 1982: 193 [s. 293]). Yazarın, DLT'de olduğunu düşündüğü *kılığ*, sözlükte çekimsiz olarak değil, *kılığ* şeklinde bulunmaktadır. Kanaatimce, Kaşgarî'nin *kılığ* diye kaydettiği kelimedeyi, arka damak ünsüzü /k/ iki ünlü arasında kalıp sedalılışmaya maruz kalmış olmalıdır: *kılığ* < kıl-ıg+ı < kıl-ık+ı. DLT'de buna benzer başka bir örnek için krş. *takuzmak~tağuzmak* (Dankoff-Kelly 1982: 252 [s. 374]). Kaşgarî'nin gösterdiği tanık döneminin farklı bir ağzına da ait olabilir. Bunun hakkında gerçi sözlükte bir not düşülmemiştir, ama Çağatayca sözlüklerde ‘yaratılış, huy, karakter’ anlamındaki sözcük hem *kılık* hem de *kılığ* olarak kaydedilmiştir. Yazarın *kılık* ve *kılığ* için Kaşgarî'nin iki ayrı anlam verdiğini söylemesi de kabul edilebilir bir gerekçe olamaz. Kaşgarî, aynı kelime için sözlüğünde bazen farklı Arapça karşılıklar vermiştir. Mesela, *et-* fiilini hem Arapça *aşlahâ* ‘iyileştirmek’ hem de *fa'alû* ‘yapmak’ (Dankoff-Kelly 1982: 95 [s. 179-180]) ile karşılamıştır.

Yazarın tespiti aslında orijinal değildir. Açıklamasından da anlaşılacağı üzere DLT'nin İngilizce (Dankoff-Kelly) ve Türkçe (Ercilasun-Akkoyunlu) neşirle-

rinde bu iki fiil ayrı maddelerde gösterilmiştir. Yazar da DLT neşirlerindeki kayıtları kendi fikri gibi sunmaya kalkmıştır. Şimdi, *kılık* ve *kılığ*'ın iki ayrı kelime olduğundan şüphe duyulmuyor ve Eski Türkçe sözlüklerden ayrı bir anlayış benimseniyorsa, kitapta bunun hakkında neden bir açıklama yazılmadığının da cevaplanması gerekiyor. Yukarıda değindiğim gibi Eski Türkçenin kaynakları *kılık* ve *kılığ* şeklindeki iki ayrı kelimeyi reddetmektedir. Ayrıca yazarın proje yürütücüsü olduğu ve internette dolanan “*Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi*” veri tabanında *kılık* ve *kılığ* diye iki ayrı kelimenin bulunmadığı da görülmektedir. Bence bu konuda yazarın kendisi de emin değildir. Emin olursa, her an güncellenme imkânı olan bir veri tabanında *kılık* ve *kılığ*'ın iki ayrı maddede gösterilmesi gerekmez miydi?

19. paragrafta, eleştirilerin/düzeltilmelerin hepsi cevaplandırıldığı zannedilerek (!) IX. kitap neşrimdeki hatalara (!) geçilmiştir. Paragrafa da “*Söz, Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç'e gelmişken*” ile başlamaktadır. Daha önce 11., 13., 14. ve 17. paragraflarda IX. kitap neşrimden bahsedilmişken, yani söz zaten dönüp dolaşır oradayken paragrafa niye böyle başlandığı anlaşılmamaktadır. Bu paragrafta, Çinli rahibin adını yanlış yazdığımı değinilmiştir. Yapılan düzeltme filolojik bir değere sahip olmadığı için bunu dikkate almayacağım.

20. paragrafta *kod-* ile *kudı*'nın aynı kökten olabileceğine dair tespitime itiraz edilmiştir. Tespitimde zaten “*aynı kökten olduğu tahmin edilen*” notu düşmüştüm. İşin ilginç yanı, yazarın bu iki kelimenin farklı kökten oluşu konusunda *Uigurisches Wörterbuch*'a başvurmuş olmasıdır. Keşke sözlük *kod-* ve *kudı* konusunda kullanıldığı kadar neşrin diğer yerlerinde de kullanılsaymış, böylelikle biz de bu kadar düzeltme yapmak zorunda kalmaya bilirdik.

Ancak, yazar herkese “*etik*” dersi verip beni de devamlı “*unutkanlık*” ile suçlarken bu paragrafta fâhiş bir hatayı yapmaktan kaçamamıştır. Yazar, şunları söylemektedir:

Biz *kod-* ile *kud-* fiillerinin ayrı kök olduğunu düşünüyoruz. *Ko-d-* “to abandon, to leave (= terk etmek, bırakmak vb.)” (OTWF 326, 327) fiili ile *kud-* “to pour out or in (=dökmek)” (OTWF 194) fiili ayrı yapılardır. Bu iki yapı UW'de de madde içinde *kod-* [... tapıgda kodup ... s. 37; ayıgıg kodup... s. 44 (al- maddesi içinde)] (2010: 37, 44) ve *kudı* [... kılınçlar üze tüşer kudı edgü tıtaglıg... (agtur- maddesi içinde)] olarak yer almıştır. (s. 492)

Okuyucu, yazarın “*Biz kod- ile kud- fiillerinin ayrı kök olduğunu düşünüyoruz.*” cümlesinden bu düşünceyi ilk kez kendisinin ortaya koyduğunu ya da bu fikrin şahsına ait olduğunu zannedebilir. Hâlbuki durum hiç de öyle değildir. Yazar, bu iki kelimenin kaynaklarını göstermek için OTWF’nin 194. ve 326-327. sayfalarına atıfta bulunmaktadır. Hâlbuki OTWF’nin 341. sayfasında bu konu müstakilen ele alınmıştır. Üstelik OTWF hakkında notlar yazan TEKİN de ERDAL’ın teklifini kabul etmiş ve ilave bilgilerle bu teklifi desteklemiştir (1994: 263). Dolayısıyla, yazar “*Biz kod- ile kud- fiillerinin ayrı kök olduğunu düşünüyoruz.*” demek yerine, bu konuda kendisinden önce ortaya konan tespitlere doğrudan atıfta bulunsaydı, elbet daha “*etik*” davranmış olacaktı. Hadi yazarın İngilizce olan bu iki kaynağı tam anlayamadığını farz edelim, iyi de *kod-* ve *kud-* fiillerinin iki farklı fiil olduğu konusunda, bahsettiğim iki çalışmanın ardından bir makale de Türkçede yayımlanmıştır. Yazar bunu da görmezlikten gelmiştir. Kendisi bu sahada yıllardır çalıştığına göre, sözkonusu makalenin künyesini burada zikretmem herhalde doğru olmayacaktır.

“*Eleştirel tanıtımamda*” birkaç satırda temas ettiğim yazım yanlışlarına, 21. ve 22. paragraflarda uzunca cevap verilmiştir. Bu hataların “*dizgi hatası*” değil, “*klavye hatası*” olduğu söylenerek yanlışlık klavyeye havale edilmiştir. Herkesin bu hataları yapması normaldir. Ben de bu meseleye zaten kısaca değinmiş, filolojik bakımdan bir kıymete sahip olmadığı için bunlar üzerinde fazla durmamıştım. Eğer bir yazımda “*sözkonusu*” ve “*herşey*” kelimelerini ayrı yazdığım görülürse, bunların kesinlikle benim tercihim olmadığını bilinmesini isterim.

23. paragrafta, yazar kitabındaki hataları “*dolaylı*” da olsa kabul etmekte, ama bunların ifşa edilmesinden rahatsızlık duymaktadır:

Bilimsel bir çalışmanın eksiksiz ve hatasız olması herkesin istediği şeydir. Ancak, yukarıda da söz ettiğimiz gibi bu çok da mümkün değildir. Eserlerin ilk baskısındaki hatalar, eksiklikler diğer baskılarda giderilerek eser daha iyi hâle getirilir. Bu düşüncelerden hareketle eserleri okurken not aldığım konuları çalışmayı hazırlayan uzmanlara bildirerek eserin sonraki baskılarında düzeltilmesini dilediğim olmuştur. Birçok alan uzmanı da benim eserimdeki sorunları bana iletmişlerdir. (s. 493).

Yani yazarın istediği şudur: Eserimdeki hataları bana özelden bildirin, ama bunlardan uluorta bahsetmeyin. Ben de sizin düzeltmelerinizi ikinci baskıda

esere işleyeyim. Bu düşünce, kendisinin “eleştiri” kavramından ne anladığını açıkça göstermektedir. Ülkemizde Eski Türk filolojisinin gelişmesini istiyorsak, bilginin gizlenmesinin büyük bir yanlış olduğunu söylememe bilmem gerek var mı? Eleştirilerin başkaları tarafından öğrenilmesini engellemek herhalde çalıştığınız sahaya yapılacak en büyük ihanetlerden biri olacaktır. Bilim, eleştirel ve şeffaf düşüncelerle gelişecektir. Boş laflarla ve dayanağı olmayan öğütlerle bunun olmayacağı kesindir.

Yazar, 23. paragrafta, sanki daha önceki paragraflarda benim IX. kitap neşrime değinmemiş gibi eserim hakkında düzeltme teşebbüslerine tekrardan yönelmiştir. Ancak yazar kendi hatalarındaki dikkatleri yine başka tarafa yönelterek asılsız itham ve suçlamalarla aklınca beni aşağılamaya çalışmıştır:

Kendisini bu alanın Türkiye’deki tek uzmanı kabul eden, yurt dışındaki her çalışmayı hayranlıkla izlemekle birlikte alanın Türk uzmanlarını her fırsatta yerden yere vurmaya çalışan Erdem Uçar’ın hatalarını da yazmayı asla düşünmezdim ancak, Mehmet Mahur Tulum’un (bk. Tulum 2016) ve başkalarının yazdıkları karşısında bile kendisini dev aynasında gören birisi için Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç adlı kitabında yazdıkları hakkında bu yazıdaki eleştirileri yazmak mecburiyetinde kaldım. (s. 493)

Yayımladığım “*eleştirel tanıtmanın*” hiçbir yerinde yazarı küçük düşürmemiş, sadece eserini merkeze almış ve akademik üslubun sınırları çerçevesinde düzeltme tekliflerimi herkesle paylaşmıştım. Yazar, asılsız itham ve suçlamalarla, adeta birilerine yaranırcasına, kıskançlık kaynaklı kin ve nefretini gün yüzüne çıkarmıştır. Keşke eleştirilerini eserime yöneltse, hatta “*şahsi çıkarlar uğruna kıyasıya*” eleştirseymiş. Böylece Eski Türkçe araştırmalarına az da olsa belki bunların bir faydası dokunacak, yazarın kişiliği hakkında bilgi sahibi olmayacaktık.

Yazar, yine tribünlere oynayıp taraftar kazanmak adına “*yurt dışındaki her çalışmayı hayranlıkla izlemekle birlikte alanın Türk uzmanlarını her fırsatta yerden yere vurmaya çalışmak*” ile beni itham etmektedir. Hiçbir yazımda veya “*eleştirel tanıtımamda*”, herhangi bir yerli veya yabancı meslektaşımı “*yerden yere vurmadım.*” Sadece, doğru olduğuna inandığım düşüncelerimi ve eleştirilerimi paylaştım. Yazar, meseleyi kişiselleştirip aklınca beni kötü göstermeye teşebbüs etmiştir. Buna yeltenirken, kendisinin ne yaptığından ya da hangi disiplinde çalıştığından zerre

miktar haberi yoktur. Kitabının kaynakçasında yer alan çalışmaların kaç tanesi Türkiye menşelidir? Türkiye’de Uyguristik sahasında uzmanlaşacak birisinin elinde Türkiye kaynaklı temel eser diyebileceğimiz kaç tane çalışma vardır? Uyguristik Türkiye’de doğmuş bir disiplin olmadığı gibi, bugün de sadece Türkiye’de çalışılan bir disiplin değildir. Zira Uygurca yazmaların çok büyük bir kısmı yurtdışındaki kütüphanelerde bulunmaktadır. Yazarın üzerinde çalıştığı Uygurca metinlerin asılları bile Türkiye’de değildir. Uyguristik sahasında çalışacak biri, Almanya, Rusya veya Japonya’daki neşriyata hayran kalmak değil, o neşriyatı takip edip faydalanmak zorundadır. Uyguristik sahasında Türkiye’de çıkan bir yayını sadece Türkiye’de çıktı diye eleştirmeden methiyeler düzmek benim bilim anlayışımla ve kişiliğimle bağdaşmaz. Ama yazar araştırmacılardan bunu talep etmektedir. Türkiye’de Uyguristiğin gelişmesini istemiyorsanız ne yapabilirsiniz diye birine sorulsa, o kişi muhtemelen en iyi cevap olarak yazarın paylaşımlarını bize söyleyecektir.

Yazar, “*Mehmet Mahur Tulum’un (bk. Tulum 2016) ve başkalarının yazdıkları karşısında bile*” diyerek hakkımda yazılan bir literatür olduğunu iddia etmektedir. Künyesini zikrettiği çalışma dışında hakkımda yazan başka kimler var merak ediyorum. Yazar bunu ispatlarsa “*müfteri ve yalancı*” olmaktan kurtulacaktır.

Yazar, ilgili paragrafta kitabım hakkındaki eleştirilerine yalan beyan ve tutarsızlık karıştırarak bir cevap vermiştir: “*Hemen belirtiyim eserinin metin kısmının sadece ilk elli satırını okudum, Dizin bölümüne ise göz attım. Ayrıntılı şekilde incelendiğinde daha çok hatanın çıkması muhtemeldir.*” (s. 493). Burada söylenen ile yazılanlar birbiriyle çelişmektedir, zira eserimin ilk 50 satırı dışındaki yerlere yazıda pek çok kez atıfta (s. 491-492, vs.) bulunulmuştur. Daha da hazin olanı dizindeki bir hatam için bir sonraki paragrafta neşrimdeki 684-685. satırlara atıfta bulunulmasıdır. Dolayısıyla, yazar “*ilk elli satırını okudum*” diyerek hem yalan söylemekte hem de gün yüzüne çıkan kibrini açığa çıkarmaktadır.

25. paragrafta, *karak* sözcüğünü metinde doğru anlamlandırdığım, ama dizinde kelimeye verdiğim anlamın yanlış olduğu söylenmektedir. Bu düzeltme teklifi, sadece dizin ile ilgili olup metnin anlaşılmasına yönelik bir katkı sunmaktadır.

Aynı şekilde 26. paragrafta *et* ve *ed* sözcüklerini ayrı maddelerde olması gerektiği belirtilmiştir. Ancak 619. satırdaki *ed*, yazarın iddia ettiği gibi *eṭ* değil, *ed* olmalıdır. Bunun için bk. Röhrborn 2017: 136. Önerilen okunuşun Çince metindeki karşılığı da zaten gösterilmemiştir. Yazar, düzeltme için Röhrborn 2017'ye atıfta bulunsa da düzeltmeyi yaparken bile sözlüğü dikkatli okuyamamıştır.

Ancak, hatamın (!) nedeni olarak yöntemimin yanlışlığına dikkat çekilmesi beni epeyce şaşırtmıştır:

Burada Uçar'ı yanltan yalnız Çince metin ile onun Almanca ve İngilizce çevirisine bağlı kalması, Uygurca metni tek başına değerlendirmemesidir. (s. 493)

Yazar, “(...) **ibaresi Türkçeye doğru olarak** “[Hastanın] sol gözünün beyaz yuvarlağının şekli₂ değişse dili ve ağız da morarsa, (...)” olarak çevrilse de” diyerek koyu harflerle vurguladığım üzere metindeki aktarmamın doğruluğunu zaten itiraf etmiştir. Yazar, sadece dizinde verdiğim anlamı kısmen düzeltmiştir. Dizindeki düzeltme esnasında “Burada Uçar'ı yanltan yalnız Çince metin ile onun Almanca ve İngilizce çevirisine bağlı kalması, Uygurca metni tek başına değerlendirmemesidir” şeklinde eserin genelini ilgilendirecek bir tespitin yapılması oldukça düşündürücüdür. Dizindeki bir düzeltme için bu tespitin pek de uygun olmadığı oldukça aşikârdır. Tahminim, bu tespit yazarın kulağına fısıldanmış, o da yazısında bir yere bunu monte etmek istemiş ve bunun için en uygun yeri dizindeki düzeltme olarak düşünmüş olmalıdır.

Acaba yazar hem VII. hem de VIII. kitap neşrinde Uygurca metni anlamaya çalışırken (!) metnin Çince aslına bağlı kalmamış mıdır? VIII. kitap neşrinin girişinde, kitabındaki açıklamaların ne hakkında olduğunu açıkça şöyle beyan etmektedir: “Eserin Açıklamalar bölümü, Çince metin ile Uygurca metnin uyumunun ele alındığı (...) bir bölümdür.” (2017: 2). Yazarın iki kitabındaki açıklamaların neredeyse tamamı Çince metin ile Uygurca metnin karşılaştırılması üzerinedir. Ancak, yazar Çince metnin Almanca tercümesine nadiren başvurmuştur. Bu konuda yazımda kendisini eleştirmiştım (Uçar 2017b: 160). Muhtemelen Çince metnin Almanca tercümesini anlayacak seviyede dile hâkim değildir. Bu durum kısmen tolere edilebilir bir durumdur, ancak Çince metni -artık nasıl yapıyorsa (?)- kendi

başına tercüme ettiği yerlerde ciddi hatalar bulunmaktadır. Yazar, neşrinin açıklamalar bölümünün neredeyse tamamını Çince metne bağlı kalan çoğu sıkıntılı karşılaştırmalar ile doldurmuştur. Yazarın kendi çalışmasına bakmadan başkasından duyduğu (?) bir tespitle beni eleştirmeye kalkması gerçekten inanılmaz. Üstelik yazar bunu devamlı kendi eserime bakmam gerektiği uyarısını yapan biri olarak söylemiştir. Yazar, “iğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batırmalı” dese de bir iğneye bile sahip olmadığını maalesef farkında değildir.

27. paragrafta, “*Elbette dizinde verilen “uslandırmak” anlamı aynı anlam alanına aittir*” (s. 494) şeklinde bir tavsiyede bulunulmuştur. Tavsiye, gereksiz olduğu için dikkate almıyorum.

28. paragrafta, *süngüş* okuyuşum küçük bir rötuşla *sünüş* şeklinde düzeltilmiştir. Doğru okunuşun gerekçesi olarak sadece “*benzerlerinin aksine*” (s. 494) şeklinde bir izah gösterilerek konu geçiştirilmiştir. Kelimenin okunuşu Eski Türk filolojisinde sorunludur. Bu konudaki tartışmalar için bk. Sertkaya 2011: 721-725.

29. paragrafta, kitabımda 48 sözcüğün tanımlanmadığı söylenmiş ve bunlar listelenmiştir. Yazarın başka bir dikkatsizliğini gösteren yeni bir örnekle daha karşı karşıyayız. Bahse konu olan 48 sözcük kitabımın ikinci dizin kısmına aittir. Eserimin “*okuyucu kılavuzu*” kısmında şunu yazmıştım: “*St. Peterburg nüshası ile Berlin versiyonları ayrı versiyonlar olarak kabul edildiği için, St. Petersburg nüshasındaki eksik kısımları tamamlayan Berlin fragmanlarındaki metin ayrı başlık altında dizinlenmiştir.*” (Uçar 2013a: 24). Ayrıca, “*VI. 2. Rehber Metne Berlin Versiyonundan Eklenen Kısımların Dizini*” bölümünde de “*Sadece St. Petersburg nüshasında olmayan kelimeler için anlam verilmiştir.*” (Uçar 2013a: 302, dip. 119) notunu da düşmüştüm. Dolayısıyla, yazarın “*bu sözcüklerin neden tanımlanmadığına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır*” (s. 494) eleştirisinin bir geçerliliği kalmamaktadır. Yazar, neşrin ilk 50 satırını okurken (!) keşke eserin giriş kısmına ve dipnotlara da bir baksaymış! 48 sözcüğü tek tek sayan birinin dipnottaki açıklamayı gör(e)memek için ne kadar çaba sarf ettiğini gerçekten çok merak ediyorum. Eseri doğru düzgün okumadan bir yanlış bulmak için yazarın sarf ettiği gayret ise gerçekten içler acısıdır.

30. ve 31. paragraflarda, tekrar kitabımdaki “*yazım yanlış ve noktalama işaretleri*” hakkındaki filolojik değeri olmayan düzeltmelere dönülmüştür. Yazarın

bulduğunu zannettiği şeylerin yeni olmadığını belirtmeliyim, zira bunlar eserimin tanıtmasında (Yıldız 2013: 206-209) daha önce dile getirilmiştir. Yazar, bunlar için bahsi geçen tanıtıma atıfta bulunsaydı, elbette daha “etik” davranmış olacaktı.

Ayrıca, yazar “Eserde birçok yazım yanlış ve noktalama işaretinin kullanımıyla ilgili sorun bulunmaktadır. Bunların bir bölümünden yukarıda yeri geldikçe söz edilmiş olmakla birlikte bir kısmı aşağıda yer almıştır.” diyerek cevabî yazısının birçok yerinde filolojik değeri olmayan “yazım yanlış ve noktalama işaretinin kullanımıyla ilgili sorunlara” yoğunlaştığını kendi ağzıyla itiraf etmiştir.

32., 33. ve 34. paragraflar yazının sonuç kısmına ayrılmıştır. Yazar, bu yerlerde hayatında tatbik etmediği ve şuurunda olmadığı birçok öğütte bulunmuş, gereksiz beylik cümlelerle cevabını doldurmaya çalışmıştır. Üstelik öğütlerin bir kısmı da hayaldir. Mesela, bunun için 32. paragraftan bir örnek vereyim:

Uygurca çalışmaları son yıllarda Türkiye Türkolojisi açısından hatırı sayılır gelişme göstermiş, 1990’ların başından beri günden güne artan çalışmalar, lisans üstü çalışmaların başarıyla sonlanmasıyla Türkiye’yi Uygurca çalışmalarının merkezi hâline getirmiştir. Bütün bunlara rağmen günümüzde Uygurca çalışanların sayısı oldukça azdır. (s. 494)

Yazar, Türkiye’de 1990’dan itibaren artmaya başlayan çalışmalarla Türkiye’nin Uygurca çalışmalarının merkezi olduğunu iddia etmektedir. Bu tespit temenni olarak ifade edilseydi, kendisini tebrik eder, ben de bu tespit altına imzamı atardım. Hâlbuki durum hiç de öyle değildir. Jens Peter LAUT tarafından 2000 yılında yayımlanan ve güncellenmesi devam eden *Bibliographie alttürkischer Studien* başlıklı bir kaynakça bulunmaktadır. Orada 1990’dan itibaren ülkemizde yapılan Uygurca neşriyatın niteliğine değil, sadece sayısına bakılsa bile, “Türkiye’nin Uygurca çalışmalarının merkezi” olmadığı kolaylıkla anlaşılacaktır. Aslında böyle bir kaynakçanın bir Türk tarafından hazırlanmayışı bile bu konu hakkında bize önemli bir ipucu sunmaktadır. Türkiye, Uygurca çalışmalarının merkezi değildir ve şu anki durumuyla da olması pek mümkün gözükmemektedir. Bunun temel nedeni Uyguristiğin göbeğinin bağlı olduğu Hindoloji, Sinoloji ve dinler tarihi araştırmaları gibi farklı disiplinlerin ülkemizde yeteri kadar gelişmemiş ol-



masıdır. Belki başka nedenler de vardır, ama bunların tartışma yeri burası değildir. Başka bir yazıda yazarla bu konuyu derinlemesine tartışmaktan büyük bir keyif alacağımı kendisine itiraf etmek isterim.

Hayalî bilgilendirmenin arkasından yazar, sadece “*sahanın büyük ustadı*” (!) sıfatıyla değil, Nobel ödüllü bilim adamıymış gibi Uyguristiğin Türkiye’deki gelecek planlamasını yapmaktadır:

Hâl böyle iken bu alanda çalışanlar daha iyi çalışmalar için birbirlerini desteklemeli, ortak projelerle birçok platformda öncelikli alan ilan edilen Eski Türk dili çalışmaları daha da artmalı, çalışmaların kalitesi de paralel olarak artırılmalıdır. Bilim insanları birbirlerinin kavgasını körükleyen, hakaretlere alkış tutan, tüm bunlardan zevk alan davranışlara girmemelidir. Sosyal medyada veya başka ortamlarda gündemden düşmemek için suni tartışmalara dalmamalı, popülizmden kaçınmalıdır. Başarı gündemde olmak değil, çalışmaktır; başkasının çalışmasından malzeme çıkarmak değil, kendisi de yazmaktır. Bilim ancak böyle ilerleyebilir. Günümüz dünyasından farklı olarak hiç değilse bilim dünyası daha çok göz önünde olanın, sesi herkesten çok çıkanın daha çok bildiği yanılığısına kapılmamalıdır. (s. 494-495)

Yukarıdaki tavsiyeleri veren zat, eseri hakkındaki düzeltmelere tahammül edemeyen, kıskançlığına dizgin vuramayan ve akademik bir konuyu şahsîleştirip muhatabına hakaret etmekte çare arayan birisidir. Eleştirel düşünceden ve okumadan habersiz birinin yukarıdaki satırları yazabilmesi ancak kendinde bulunduğu tarifsiz cesaret ile açıklanabilir. Yazar, Uyguristik sahasında gelecek planlaması yapabilecek ya da Uyguristiğin ülkemizdeki genel tablosunu çizebilecek niteliklere sahip midir? Kitabı hakkındaki eleştirilere cevap veremeyen ve hakaretlerle muhatabını küçük düşürmeye çalışan birinin böyle bir meselede söz sahibi olabileceğini düşünmek için gerçekten saf olmak gerekiyor. Türkiye’de Uyguristiğin kurucusu olan Reşit Rahmeti ARAT bile bildiğim kadarıyla bu konuda herhangi bir fikir beyan etmemiş, Uyguristiğin gelecek planlamasını da yapmamıştır. Yazar, kendinde madem böyle bir cesareti buluyor, o hâlde Uyguristiğin Türkiye’deki problemlerinin neler olduğu ve bunların nasıl çözüme kavuşturulabileceği hakkında kendisini bir tartışmaya davet ediyorum. Böylelikle kendisi sahadaki “*engin bilgisini*” gösterme fırsatı elde etmiş olacaktır.

Yazar, Şu tavsiyesinin bütün okuyucuları kapsadığı iddiasındadır: “Sosyal medyada veya başka ortamlarda gündemden düşmemek için suni tartışmalara dalmalı, popülizmden kaçınmalıdır.”. Yazının ana konusu “eleştirel tanıtım” değil de şahsım olduğuna göre, tavsiyeler bana yapılmış olmalıdır. Yazar, beni sosyal medyada popülizm peşinde koştüğümü mu görmüş? Şayet varsa böyle bir tespiti, karnından konuşmaz, bunu örnekleriyle açıkça ispat eder. Ancak yazarın bu son yazısı ile gündemde kalabilmek adına büyük bir çaba sarf ettiği net olarak anlaşılmaktadır.

Diğer bir tavsiyesinin kendisi için biçilmiş bir kaftan olduğu kanaatindeyim: “Başarı gündemde olmak değil, çalışmaktır; başkasının çalışmasından malzeme çıkarmak değil, kendisi de yazmaktır. Bilim ancak böyle ilerleyebilir.”. Yazar, “müthiş hafızasıyla” AY’nin VIII. kitabının iki bölümünü kendisinden önce benim neşrettiğimi “unutmuş” herhalde. Yazar, iki neşrimden sonra kitabını yayımladığına göre, “başkasının çalışmasından malzeme çıkarmak değil, kendisi de yazmaktır” ithamına ben değil, kendisi muhatap olmaktadır. Yazar, yazdıklarının şuurunda değildir, yoksa bu mantık dışı öğüt (!) başka türlü nasıl açıklanabilir?

Yazar, herhalde üretken biri olmam münasebetiyle benim gündemde olup sesimin çok çıktığını düşünmektedir: “Günümüz dünyasından farklı olarak hiç değilse bilim dünyası daha çok göz önünde olanın, sesi herkesten çok çıkanın daha çok bildiği yanılığısına kapılmamalıdır.”. Sesi çok çıkıp popüler olmak ile üretken olmak arasındaki fark yazar tarafından anlaşılmamıştır. Şayet bu fark bilinseydi, eleştirilerime böyle bir yazıyla ve üslupla cevap verilmezdi. Üretken olmak, üretirken herhangi bir karşılık beklememek, başkalarına yaranmaya çalışmamak, devamlı ve nitelikli eserler ortaya koymak için gayret sarf etmek demektir. Bu da ancak “çalışmakla”, “kendini tanımakla”, “kişilik sahibi olmakla” ve “eleştirel düşünceye saygıyla” mümkün olabilir. Muhatabının şahsiyetine hakaret edip onu aşağılamakla bunun olmayacağı gün gibi ortadadır.

Şimdiye kadar irili ufaklı yaklaşık 80 adet yayın yaptım. Çalışmalarımın hiçbir yerinde onların kusursuz ve mükemmel olduğunu tek bir kelimeyle bile ifade etmedim. Hepsinde kim bilir ne hatalar vardır? Bu hatalarımın bana şahsen bildirilmesini veya “eleştirel tanıtımlarda” dile getirilmesini büyük bir şans olarak değerlendirdim. Benden farklı düşünen meslektaşlarımla sorunları tartışmaktan

ve fikir alışverişinde bulunmaktan hiçbir zaman rahatsızlık duymadım. Saygı çerçevesinde yapılan her tartışmadan yeni bir şey öğrenmenin mümkün olabileceğine inandım. Lisans dönemimden beri Türkolojiyi sadece vazgeçilmez bir sevda olarak değil, aynı zamanda millî bir mesele olarak gördüm. Bu düşünceyle içimdeki “amatör” ruhu kaybetmeden yeniliklere açık bir zihniyetle çalışmalarımı sürdürdüm. Akademik hayatımda “*eleştirel düşüncenin ve okumanın*” Türkolojinin vazgeçilmez bir prensibi olduğunu her zaman kabul ettim. Bundan sonra da bu prensipten kesinlikle ödün vermeyeceğimi ifade etmek isterim.

33. paragrafta, yazar bu sefer “bilge” kişiliğini (!) konuşturmuştur:

Olgunlaşmaya başlayan başakların başlarını eğmesi gibi, insan da olgunlaştıkça, deyim yerindeyse büyüdükçe tevazu sahibi olmalıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tevazu sonradan kazanılacak bir şey değildir. Herhalde insan kendi eksiklerinin farkına varsa başkasını incitmek için böylesi çabalara girmez. Tabii insan olduğunu bilmek de eksiklerini görebilmek de bir erdemdir. (s. 495)

Yazarın “*Ancak şunu da belirtmek gerekir ki tevazu sonradan kazanılacak bir şey değildir.*” sözünü yine kendisine söylenmiş bir söz olarak kabul ediyorum, çünkü yazarın yazdıklarını baştan sona okuyan biri, onun “tevazu” sahibi olup olmadığına artık kendisi karar verecektir. Tevazu konusunu çok fazla dillendiren kişilerin tevazunun kıyısından bile geçmediğine hayatım boyunca birçok kez şahit olmuşumdur. Tecrüben bu sefer de beni yanıltmamıştır.

33. paragrafta, yazar eleştirilerime/düzeltilmelerime katılmadığını söylemiş, ama katılmadığı eleştirilerin/düzeltilmelerin benim kitabımda da olduğunu ifade etmiştir. Yazarın dediklerini yeryüzündeki hiçbir mantık ilkesiyle açıklamak mümkün değildir. Onun mukayese yaptığını zannettiği şey olsa olsa ancak kendine özgü bir safsata olarak değerlendirilebilir:

Yukarıda görüldüğü gibi, Altun Yaruk Sekizinci Kitap adlı eserin bilimsel yanına yönelik eleştirilerin büyük çoğunluğuna katılmamakla birlikte, bunların tamamı Erdem Uçar’ın çalışması olan Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç’te fazlasıyla bulunmaktadır. Bir çalışma eleştirilirken insan kendi çalışmasından emin olmalı veya en azından “Ben bunu yazıyorum ama ben ne yapmışım?” diye sorgulamalı. Bilimin gereği de budur. İnsan iğneyi kendisine, çuvaldızı başkasına batırmalıdır.

Kitabımda benim de kabul ettiğim 4 adet filolojik düzeltme vardır. Bunlardan tam olmasa da 3 tanesi okuma (*kılık, et, sünjüş*) ve bir tanesi de (*karak*) anlamlandırma düzeltmesidir. Bu kitap 5 yıl önce neşrettiğim bir eserdir. Yazar, söylemese de kitabın ikinci baskısında bunlar değiştirilecekti. Diğer taraftan, yazarın kitabı hakkındaki düzeltme tekliflerimin sayısını artık ona bırakıyorum. Bunların hepsine cevap vermediği için boş zamanında bunların kaç tane olduğunu sayarsa, cevap vermediği kaç düzeltme olduğunu da öğrenecektir. Dolayısıyla, yazarın “*bunların tamamı Erdem Uçar’ın çalışması olan Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç’te fazlasıyla bulunmaktadır.*” tespitinin bir geçerliliği bulunmamaktadır. Yazar, isterse IX. kitap neşrim hakkında müstakil bir yazı yayımlayabilir. Böylelikle “*Ayrıntılı şekilde incelendiğinde daha çok hatanın çıkması muhtemeldir.*” (s. 493) beyanının da bir geçerliliği olacak ve bu söz havada kalmayacaktır. Ama bunu yaparken, kitabımın tamamını okumasını ve anlamak için daha fazla gayret sarf etmesini kendisinden rica ediyorum.

Yazdıklarımın hepsinden sonuna kadar eminim. Hayatım boyunca emin olmadığım şeyleri zaten yazmadım. Acaba yazar da yazdıklarından emin midir? Cevabî yazımda onun yazdıklarından emin olmadığını pek çok örnekle gösterdim. Eğer yazar kendinden emin olsaydı, düzelttiğim her noktaya tek tek cevap verir, yuvarlak cümlelerle meseleyi geçiştirmez ve okuyucuyu kandırmaya çalışmazdı.

Yazarın “*Herhalde insan kendi eksiklerinin farkına varsa başkasını incitmek için böylesi çabalara girmez. Tabii insan olduğunu bilmek de eksiklerini görebilmek de bir erdemdir.*” şeklindeki düşüncesi, onun bilimi duygusal bir saha olarak düşündüğünü göstermektedir. “*Eleştirel tanıtımda*” temas ettiğim konuların hiçbirinde yazarı ön plana çıkarmamış, sadece eserini merkeze almıştım. Yazarın yazısında şahsımın konu dışına çıkarıldığı bir paragraf bulmak neredeyse imkânsız gibidir. Yazar, “*eleştirinin*” şahıs merkezli değil, eser merkezli olması gerektiğini bile henüz öğrenememiştir. Eleştiri, insanın “*incinmesi*” ile ilişkilendirilmiştir, ama bilim duygusal bir eylem sahası değildir ve yapılan hataların gösterilmesinden insan incinmemelidir, aksine onlardan ders çıkarıp daha iyi ve eksiksiz yakın işleri nasıl yapabileceğini düşünmelidir. Bu anlamda eleştirinin bir bilim adamına getireceği fayda oldukça fazladır. Tabii asıl önemli olan eleştirilen kişinin bunu anlayabilmesi noktasındadır.

Bilim sahasında çitayı yüksek tutan ülkelerde şöyle bir tabloya birçok kez şahit olunmuştur. Aynı sahada çalışan bilim adamları birbirlerinin çalışmalarını “şahsîleştirmeden ve seviyeyi düşürmeden” kıyasiye eleştirir. Bunun neticesinde ilgili sahanın sorunlarının çözümüne önemli katkılar ortaya çıkar. Üstelik bu kişilerin ortak projede beraberce çalıştıklarına da birçok kez rastlanmıştır. Bu örneklere şahit olunca, ülkemizde de benzer durumların olmasını hep istemişimdir. Ancak şimdiye kadar bir tek örneğine bile rastladığımı hatırlamıyorum. Bu durum, “eleştiri” kavramına olan nefret ve korkudan kaynaklanmaktadır. O hâlde, insan “eleştiri anlayışımızı” sorgulamadan önce, eleştiriden nefret etmemeyi ve korkmamayı öğrenmelidir.

Burada yeri gelmişken bir meseleye de değinmeden geçemeyeceğim. AY'nin VII. ve VIII. kitabını ömrüm izin verirse yayıma hazırlamayı planlıyorum. “Eleştirel tanıtımda” dikkat edileceği üzere, yazarın neşrindeki düzeltmeler konusunda çoğu yerde sahanın temel kaynaklarına atıfta bulunup düzeltmeyi onlara bırakmış, şahsî düzeltmelerimi daha az göstermeye çalışmışım. Hem VII. hem de VIII. kitap konusundaki şahsî tespitlerimin tamamı kendi neşrimde görülecektir. Bu nedenle, 33. paragrafın sonunda yazarın dile getirdiği düşünceye ben de katıldığımı ifade etmek isterim:

Ayrıca, kitabımın Ön Söz'ünde belirttiğim gibi, Altun Yaruk, alana mal olmuş, Türkoloji çalışmalarına birçok açıdan kaynak olmuş, katkı sağlamış büyük bir eserdir ve kimsenin kendi eseri değildir. Orhon Yazıtları nasıl alanın birçok uzmanı tarafından çalışıldıysa, çalışılıyorsa Altun Yaruk için de böyle olacaktır. Buna hazırlıklı olunmalı, bu durum en azından kabullenilmeye çalışılmalıdır.

Yazının son paragrafında yazar saçmalamalarını finale taşımış ve herhangi bir dayanağı ve faydası olmayan öğütlerle yazısını tamamlamıştır. Yazımın başında da değindiğim üzere, yazar beni ve okuyucuyu aptal yerine koymaya çalışmasaydı, samimiyetimle ifade ediyorum ki bu cevabî yazıyı kaleme almayacaktım. Şöyle bir cümle, “eleştiri” kavramından ve “eleştirinin” bilime olan katkısından zerre miktar haberi olmayan birinin kaleminden dökülebilmiştir: “Eleştiri, bilimde ilerlemeyi sağlayacak olan, bilimin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Bilim insanlarını titiz davranmaya, kılı kırk yarmaya teşvik eder.” (s. 495). Yazar, bana başka

imkân tanımamış ve Ziya Paşa'nın “*Sen herkesi kör, âlemi sersem mi sanırsın?*” şeklindeki meşhur sözünü bana sordurmak zorunda bırakmıştır. Yazar, -farkında olmasa da- benimsediği düşünce ve takındığı tavırla başkalarını değil, aslında bizzat kendisini kandırmaktadır.

Yazar, eleştirel düşünceyi kişisel saldırı olarak görmüştür. Ancak bilimde durum böyle değildir. Yapılan bir araştırmayı herkes eleştirmelidir. Ulaşacağımız gerçekler de bu eleştirilerin üzerine inşa edilecektir. Ben de yaptığım tespitlerle *Altun Yaruk* ekseninde Uyguristik sahasına küçük bir katkı sunmaya çalıştım.

Düzeltilmelerim/eleştirilerim pek çok yerde şu sözlerle reddedilmiştir: “*Yazısında belirttiği konuların pek çoğuna katılmadığımı*” (s. 486), “*Ayrıca Uçar'ın bahsettiği sözlerin anlamı Röhrborn 2017'de verilenlerden çok da farklı değildir.*” (s. 491), “*Uçar'ın “tanıtma”sında bunun gibi yalnızca sayfaları doldurmak amaçlı bir sürü anlamlandırma “önerisi” vardır. Bunlara cevap verme gereği bile duymuyorum.*” (s. 491). Bu ifadeler, ileride yazarın karşısına çıkacak oldukça tehlikeli ve kendisini mahcup edecek sözlerdir. Tabii mahcup olabilirse? Eğer kitabın ikinci baskısı çıkar da orada dile getirdiğim düzeltmeler bulunursa, yazar bu söylediklerini nasıl açıklayacaktır? Cevabî yazısındaki gibi saçma sapan argümanlarla bu işin içinden çıkabileceğini düşünüyorsa, büyük bir yanılğı içinde olduğunu söylemem gerekiyor.

Yazar, “*etik dışı*” bulduğumuz yerlere cevap vermeye çalışmış, ama tatmin edici açıklamalar ortaya koyamamıştır. Yazarın atıflardaki yöntem eksikliği, bazı “*etik dışı*” neticeleri doğurmuştur. Yazar, kitabını yayımlamadan önce, üzerinde çalıştığı metnin bir kısmının işlendiği iki çalışmayı masasında görmüştür. Böylelikle, hazırlayacağı metnin bir bölümünün doğru okunuşuna, anlamına ve izahlarına sahip olabilmıştır. İki çalışmanın ardından kendi neşrini yayımlaması büyük bir risk teşkil etmesine rağmen, yazar, bu riski göze almış, ama beklenen hataları yapmaktan da kaçamamıştır. Çalışmasının yaklaşık olarak üçte birlik kısmının işlendiği iki çalışma önünde duruyorken, yazarın yeni bir şey ortaya koyması tabii ki çok zordur. Bu zorluk karşısında, yazar başarılı olamamış, ben de bu konudaki tespitlerimi paylaşmak zorunda kalmıştım.

“*Eleştirel tanıtmanın*” sonunda belirttiğim üzere, yazarın çalışması aceleye gelmiştir. Bu aceleye gelişin üzerinde fazla durmamıştım. Yazarın hazırladığı neşir aslında kendisinin “*profesör*” olmasını sağlayacak bir vasıta. Kitaptaki eksiklerin en büyük nedeni yeni bir paye edinmek için çalışmanın oldubittiye getirilmesidir. Bu durum şüphesiz sadece yazardan değil, ülkemizdeki akademik yükselmelerdeki uygulamalardan ve zorunluluklardan kaynaklanmaktadır. Ancak bu konunun tartışılma yeri tabii ki burası değildir.

Son olarak, cevabî yazım TÜRKİAD’dan alınıp JOTS’a taşınmış ve böylelikle tartışmanın Eski Türkçe sahasına aktarılması düşünülmüştür. Yazarın herhangi bir cevabı varsa, “*şahsî dalaşmaya, aşâğılamaya ve hakarete*” yer vermemesi kaydıyla, noktasına ve virgölüne dahi dokunmadan editörü olduğum JOTS’da cevabı yayımlayacağımı kendisine taahhüt etmek isterim.

Kısaltmalar

AY = Altun Yaruk Sudur.

bk. = bakınız.

dip. = dipnot.

DLT = Divanü Lugati’t-Türk.

OTWF = Erdal 1991.

TÜRKİAD = Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi.

Kaynakça

BANG-KAUP, W. & A. VON GABAIN (1930). Türkische Turfan-Texte IV: ein neues uigurisches Sündenbekenntnis, SBAW, Berlin. (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930: 24, 432-450)

CLAUSON, S. G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

ÇETİN, E. (2012). Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Adana: Karahan Kitabevi.

ÇETİN, E. (2017). Altun Yaruk, Sekizinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi: Adana.

ÇETİN, E. (2018). “Etik, Eleştiri Anlayışımız ve Altun Yaruk Sekizinci Kitap Üzerine”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 485-498.

DANKOFF, R. & J. KELLY (1982). *Mahmut el-Kāşarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luḡāt at-Türk)*, Edited and Translated with Introduction and Indices, Part I, Harvard: Harvard University Press.

DOERFER, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung alterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor ailem der Mangolen- und Timuridenszeit. Band III*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MAUE, D. & O. SERTKAYA (1986). “Drogenliste und Dhāraṇī aus dem ‘Zauberbad der Sarasvatī’ des uigurischen Goldglanzsūtra (Teil I)”, *Ural-Altäische Jahrbücher N.F.*, 6: 76-99.

NADELYAYEV, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

RÖHRBORN, K. (1977-1998) *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1-6*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a-asvik*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äzüük*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SERTKAYA, O. F. (2011). “Eski Türkçe’de ‘Mızrak’ Anlamına Gelen Kelime [süng(ü)g] mü, Yoksa süngg(ü) ~ süngü mü Okunmalı?”, *Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl*

Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010), Ed. Ü. Ç. ŞAVK, Bildiriler Kitabı, C. 2, Ankara: 721-725.

TEKİN, T. (1994). "Notes on Old Turkic Word Formation", *Central Asiatic Journal*, 38/2: 244-281.

TEZCAN, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra, mit 69 Faksimilies auf 69 Tafeln, Berliner Turfantexte 3*, Berlin: Akademie Verlag.

TEZCAN, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan-Tsang Biyografisi, X. Bölüm*, Ankara (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi).

TEZCAN, S. (1981). "János ECKMANN, Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, *Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 359 s. 8", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1978-1979*: 279-294. (Tanıtma)

UÇAR, E. (2013a). *Altun Yaruk Sudur: IX. Tegzinç, Diplomatik Neşir Usuluyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*, İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.

UÇAR, E. (2013b). "On Taraftaki Bodhisattva'nın Buddha'ya Methiyesi: *Altun Yaruk Sudur: X. Tegzinç, XXVII. Bölök [R-M 644/18-649/08]*", *Dil Araştırmaları*, 12: 31-57.

UÇAR, E. (2015). "Uygurcada Bağ Diye Başka Bir Kelime Daha Var Mı?", *Alkış Bitigi, Kemal Eraslan Armağanı*, Ed. B. GÜL, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 265-269.

UÇAR, E. (2017a). "Altun Yaruk Sudur: VIII. Tegzinç, Yüce Sarasvatī (XV. Bölök, II. Kısım)", *Dede Korkut, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/12: 100-150.

UÇAR, E. (2017b). "Engin Çetin. *Altun Yaruk, Sekizinci Kitap*, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Adana, 2017, ss. X+525, ISBN: 978-605-9374-59-0", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1/2: 151-165. (Tanıtma)

YILDIZ, H. (2013). "Uçar, Erdem (2013), *Uygurca Altun Yaruk Sudur, IX. Tegzinç, 金光明最勝王經卷第九*, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını. Tercüme, Açıklamalar ve Dizin, Dinozor Kitabevi, İzmir, 313 s. ISBN: 978-605-63726-0-5", *Dil Araştırmaları*, 13: 206-209. (Tanıtma)

**ÖLMEZ, M. Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri,
Kesit Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 566,
ISBN: 978-605-9408-38-7**

Marwa FOU DA

Ankara/Turkey

E-mail: marwa.ali92@live.com

Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri başlıklı kitap, Eski Türk dili metinlerini çözümlenmek üzere kendine has yaklaşımıyla ele alarak çözüm getirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmayı önemli kılan ise, yazarın metinleri ve yazıtları ele alırken metinde ve yazıtta geçen kelimeleri dilbilgisi bakımından ayrıntılı olarak değerlendirmesidir. Köktürkçe ve Eski Uygurca Türkçesini öğrenmek isteyenler bu kaynağı inceleyerek faydalanabilecektir.

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde *Köktürkçe Dersleri* ele alınmıştır (s. 11-188). İkinci bölümde ise *Eski Uygurca Dersleri* ele alınmaktadır (s. 189-406). Kitapta, Eski Türk yazıtlarından önce Türklere ve Hunlara ait bilgiler verilmiştir. Ardından da Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti, Doğu Türk Kağanlığı, Doğu Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı olmak üzere üçe ayrılmış ve üç devletin döneminden kalan yazıtlardan örnekler sunulmuştur.

Bu üç devletin döneminden kalan yazıtları anmakla yetinmemiş, Yenisey yazıtları, Altay yazıtları (Dağlık Altay bölgesindeki Kaya yazıtları) ve Eski Türk



Runik yazısı ile beraber öteki yazıtlardan da bahsedilmiştir. Ayrıca o yazıtlardaki mevcut ünlü-ünsüz sistemi ve alfabe hakkında bilgiler verilmiştir. Yenisey yazıtlarında kullanılan işaretler tablo şeklinde sunulmuştur. Eski Türk yazıtlarına göre Türklerde takvim sistemi de yer almıştır.

Eserde, *Tarihlendirme* ile ilgili olarak Runik harfli metinlerden ve bazı Uygurca belgeler gösterilmiştir. Ardından Türklerin geçmişten bugüne dek kullandığı ve hala kullanılan 12 hayvanlı takvimin kökeninden bahsedilmiştir. Eserde, bu konuyla ilgili araştırmacıların görüşleri yer almıştır. Ayrıca, Eski Türk yazıtlarına istinaden Türklerde sayı sistemine de temas edilmiştir. Yazıtlar üzerine yapılan çalışmalar ve yayınlar konusuna değinilmiştir. Ayrıca o çalışmaları ve yayınları yapan araştırmacıların fotoğrafları ve eserin kapağının fotoğrafı da yer almıştır.

Ardından eserde bahsedilen yazıtlarda mevcut ve geçen kelimelerin dilbilgisi açısından kısaca incelenmiş ve morfolojik izahlar yapılmıştır. Önce isim çekimi, durum ekleri, zamirler ve çekimleri, fiil çekimi, soru sözcükleri, zaman ekleri, emir-istek çekimi, zarf fiil ekleri, sıfat-fiiller, isimden isim yapım ekleri, söz yapımı ve fiilden isim yapan ekler detaylı olarak izah edilmiştir. Ardından da Eski Türk alfabesiyle yazılmış Kül Tegin, Bilge Kagan, Tuñukuk yazıtı ile Moyun Çor/Şine Us(u) yazıtları ele alınıp o yazıtlardaki geçen sözcüklerin yapısı ele alınmıştır. Ayrıca ek olarak da Runik harfli eski Türkçe yazıtlar için örnek olarak Kül Tegin yazıtından bir parça, Yenisey yazıtlarından örnek, Dağlık Altay Cumhuriyetindeki kaya yazıtları, Kırgızistan'daki Kaya ve Taş yazıtları, Kül Tegin yazıtından örnek metinleri, İkinci Altınköl yazıtı, Yabogan yazıtı ile Talas yazıtlarından örnekler verilmiştir.

İkinci bölümde ise eserde eski Uygurca dersleri ele alınmıştır. Ardından Uygurlar ve Uygur metinleri üzerine ilk araştırmalardan bahsedilmiştir. Aynı zamanda Soğd kökenli Uygur alfabesi ile imlâsı, Mani, Tibet, Süryani, Türk Runik alfabesi ile Uygur alfabesi arasındaki belli başlı farklıklar ve Uygurların kullandıkları öteki alfabelerden bahsedilmiştir.

Yazar, sadece Uygurca'yı değil Uygur Edebiyatı da ele almış ve o döneme ait şiirlerden ve nesirlerden bahsetmiştir. Örnek olarak da Maniheist Uygur nesri,



Hristiyan Uygur nesri, din dışı çeşitli metinler ve Uygur şiiri ele alınmıştır. Arından Uygurcada isimden isim, fiilden isim ve fiilden fiil türeten ekler gibi kısa gramer özelliklerinden bahsedilmiştir.

Bu bölümde, çeşitli Uygurca metinlerden örnekler sunulmuştur. Mesela, Maniheist tövbe duası Huastuanift'ten, Uygur Hukuk belgelerinden, Runik harfli Uygurca metinlerden ve Irk Bitig gibi metinlerden örnekler verilmiştir. Ayrıca ek olarak da Maitrisimit'in Hami nüshasından, Kalyanamkara ve Papamkara'dan, Uygurca Pancatantra parçaları, Bg Kagan'ın Manihaizm'i kabul, Uygurca Hasat kutlaması metninden, Budist Uygur şiirinden vb. Uygurca metinlere ait örnekler yer almıştır. Eserin sonu ise kısaltmalar ve kaynaklar yanında Eski Uygurcaya ait örnek alıştırma metinleri, resim kaynakları ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır.

Türkoloji sahasında eğitim gören öğrencilere faydalı bir kılavuz armağan eden yazarı tebrik ederiz.

KORMUŞIN, İ. V. Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler, Çev. R. ALİMOV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 344, ISBN: 978-975-16-3344-6

Neslihan KARACAN

Ankara/Turkey

E-mail: karacan57@gmail.com

Tuva ve Hakasya Özerk Cumhuriyeti toprakları içerisinde yer alan 150'den fazla Eski Türk mezar yazıtı, Türkoloji çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. XVIII. yüzyılda ilk defa rastlanan bu yazıtlar, Orhun yazıtlarının THOMSEN tarafından çözülmesinden sonra birçok kimse tarafından okunup yorumlanmıştır. Bilim dünyasında birçok kişinin ilgisini çeken yazıtlar hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Kesin tarihleri bilinmemekle birlikte bilim adamları bu yazıtların VIII-IX. yüzyıllar arasında yazılmış olduğunu düşünmektedir.

Hem tarih hem de filoloji açısından büyük öneme sahip bu yazıtlar üzerine çalışma yapanlardan biri de KORMUŞIN'dir. Eserin orijinal adı *Tyurkskiye Yeni-seyskiye Epitafii Teksti i Issledovaniya* başlığını taşır. Eser ilk olarak 1997 yılında Akademiya Nauk SSSR tarafından Moskova'da basılmıştır. Eserin Türkçeye kazandırılmış olması bilim dünyası için sevindiricidir.

KORMUŞİN, eserinin ortaya çıkış nedenini, yazıtlar üzerinde okuma, yorumlama, hatta işaret kadrosunda bile yapılan yanlış tespitler ile onları yeniden bir gözden geçirme gerekliliğinin ortaya çıkması olarak açıklıyor (s. 12)

Yenisey yazıtlarının dilsel özelliklerine bakarak hangi devlete veya boya ait olduğu ya da hangi tarihte yazıldıkları belirlenememektedir. Bu durum da inceleme sırasında metinleri sınıflandırma konusunda sıkıntılar doğurmaktadır. Bu sebeple yazar, yazıtları, coğrafi ölçütler ile bazı dil dışı özelliklere göre sınıflandırma noktasında çekinceler taşıdığını söylemektedir.

Eserde incelemeye dâhil olan yazıtlar, coğrafi ölçüte göre temel olarak iki ana gruba ayrılmıştır: I. Hakasya yazıtları ve II. Tuva yazıtları.

Eser, Önsöz, Giriş, I. Bölüm, II. Bölüm, Dizin, Kısaltmalar-Yayın Kuruluş Adları, Kaynaklar 1 ve 2 bölümlerinden oluşmaktadır. Eserin asıl çalışma malzemesi I. bölüm ve II. bölümde yer almaktadır. Bu iki ana grubun altında yazıtlar, damgalı yazıtlar, aynı damgayı taşımalarına göre, damgasız yazıtlar, üzerinde damga bulunmamalarına göre, damga tasviri hasarlı yazıt, yazıtın damga tasvirinin hasar görmüş olmasına göre alt gruplandırmalara tabii tutulmuştur.

Yazar, metinlerin sınıflandırılmasında damgalardan yararlanmışır. Bu sınıflandırmayı Tuva yazıtları arasında yeterli miktarda damgalı yazıtın bulunmasının mümkün kıldığını söylemektedir (s. 13). KORMUŞİN, Tuva bölgesinde yer alan 71 dikili taş yazıttan en az bir sözcüğü okunabilen yazıt sayısının 64, bu 64 yazıttan da 42'sinin damgalı olduğunu, Hakasya'da yer alan 24 yazıttan ise metin çözümlenmeye uygun olan 21 yazıt var iken, bunlardan sadece 4'ünün damgasının olduğunu 1 tanesinin de damgasının çok yıpranmış olduğunu tespit etmiştir (s. 13).

Yazar, kitapta yer alan yazıtların birçoğunu muhafaza edildikleri Minusinsk, Abakan, Krasnoyarsk gibi müzelerde ya da Hakasya'da ve Tuva'da yazıtların yer aldıkları bölgelere gidip bizzat gözlemleyip incelemelerde bulunduğunu önsözünde dile getirmiştir.

Kitapta her yazıta bir bölüm ayrılmıştır. Yazıtlar için *Drevnyurkskiy Slovar*'da kabul edilen kod ve numaraları kullanmıştır. Ancak bunun yanı sıra yazıt kod ve numarasından sonra parantez içerisinde eserin bulunduğu yer (köy, dağ,

ova) belirtilmiştir. Ayrıca o bölgede birden fazla yazıt var ise romen rakamıyla numaralandırmıştır. Örneğin, E-109 (Uyuk-Oorzak II). Yazar, önsözünde, kitapta yer alan E-152 numaralı yazıtın ilk kez bu eserde yayınlandığını dile getirmiştir (s. 14).

Yazıtların her birine bir bölüm ayrıldığını yukarıda söylemiştik, bu bölümlerde yazıtın incelenmesi için belli bir sıralama izlenmiştir. Her yazıt dört alt başlıkta incelenmiştir.

Birinci bölümde, yazıt hakkında bilgilendirme yer alır; yazıtın ölçüleri, ilk olarak bulunduğu bölge ve günümüzde bulunduğu yer, keşif ve yayın tarihleri, yazıldığı taşın cinsi ve durumu, varsa aldığı hasarlar ve bu hasarların metne etkisi, yazı yönü, varsa damgasının biçimi gibi.

İkinci bölümde ise, işaret tashihleri yer almaktadır. İşaret tespitleri satır satır aktarılmıştır. Her satırda yer alan işaret kadrosu numaralandırılmıştır. Örneğin 1.5 gibi. Bu birinci satır beşinci işareti temsil etmektedir. Herhangi bir satırda okunamayan ya da tahrip olmuş bir işaret varsa bu numaralandırma yöntemiyle kolayca ve açık bir biçimde anlatılmıştır. İşaretlerin tespiti yapılırken kıyaslamalar da yapılmıştır. Yazar, herhangi bir yazıt hakkında işaret kadrosunu sayarken kendisinden önce, bu yazıtlar hakkında çalışma yapan Aspelin, Radloff, Malov gibi bilim adamlarının tespitlerine de yer vermiştir. Yanlış belirtildiğini düşündüğü işaret veya işaretler hakkında düşüncelerini belirtmiş ve düzeltme önerilerinde bulunulmuştur. Saptadığı işaretlere ilişkin kanıtlar sunmuştur.

Üçüncü bölüm ise, çalışmanın metin kısmıdır. Bu bölümde metnin harfçevrimi, yazıçevrimi ve çevirisi yer almaktadır. Harfçevrimde bu yayın için S. G. Bolotov tarafından özel olarak hazırlanan runik matbu harfler kullanılmıştır (s. 14). Ayrıca yazıçevrim sisteminde V. Thomsen tarafından ortaya konulan ve müteakip araştırmacılar tarafından geliştirilen ve artık Türkoloji bilimi için geleneksel bir durum haline gelen yazıçevrim sisteminden yararlanılmıştır (s. 15). Metin çevirisinde ise metnin kelime kelime çevirisini yapmaktan kaçındığını belirten yazar, metin dışı kelimelere mümkün olduğunca az başvurduğunu, metnin anlaşılır olması için ihtiyaç duyulduğunda kullanılan metin dışı kelimeleri ise köşeli parantezle gösterdiğini belirtmiştir (s. 15).

Dördüncü bölüm ise Açıklamalardan oluşmaktadır. Bu bölümde ise KORMUŞİN, metindeki her sözcük için değil, genellikle okuma ve anlamlandırmada diğer bilim adamları tarafından farklı okunan ve anlamlandırılan kelimeleri ya da tartışmalı olan bazı okumaları ve anlamlandırmaları değerlendirmiştir. Kendi düşüncesine kanıtlar sunmak amacıyla tarihî metinlerden ve sözlüklerden yararlanmış ve örnekler sunmuştur (Mesela, *Dîvânü Lugati't-Türk, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Drevnetyurkskiy Slovar* gibi).

Eserin Giriş bölümüne yazar, “*Yenisey Mezar Yazıtlarının Etnik Ve Kronolojik Aidiyeti Meselesi*” konusu ile başlamıştır. Günümüzde Hakasya ve Tuva topraklarında yer alan bölgede geçmişte de türlü kavimlerin iç içe yaşaması yazıtların etnik açıdan hangi kavme ait olduğu konusunda belirsizlikler doğurmaktadır. Ancak KORMUŞİN, Bozkır Kağanlığı’ndan sonra Uygurlarda da önemli devlet adamları adına anıt taş diktirme geleneğinin devam etmesiyle Yenisey havzasındaki taşların Köktürkler değil Uygurlar döneminde dikilmiş olabileceğini düşünür (s. 19). Ayrıca metinlerin ait oldukları milleti belirlemede dil unsurlarının da önemli olduğunu, ancak her iki bölgede Türklerin ortak edebî dilinin kullanılması yönüyle bunun da ayırt edici olmadığı görülmüştür. Burada saptanan, Hakasya yazıtlarının Tuva’da yer alan yazıtlardan üslup ve ifade açısından farklılığıdır. KORMUŞİN, elde bulunan verilerin eserin yazılış tarihinde azlığı bakımından bu meselenin tam bir açıklamasının bu eserde henüz bulunmadığını belirtir (s. 20).

Bölümün ikinci başlığı ise “*Runik Türk Alfabesi*”dir. Bu bölümde runik alfabe tanıtılmıştır. Ardından Orhon-Yenisey Alfabesi adıyla bir tablo verilmiştir. Verilen bu tabloda 52 adet işaret yer almaktadır. Bu işaretlerden ilk 38’i Orhon Yazıtlarında kullanılan harflerdir. 39-51 arasındaki işaretler diğer runik harfli metinlerde rastlanan işaretlerdir. 52. işaret ise kelime ayırıcı olarak kullanılan noktalama işaretidir. KORMUŞİN, tabloda satırın ilk sırasında yer alan bir işaretin standart ve yaygın olduğunu diğer şekillerin ise farklı yazıtlarda rastlandığı biçimleri olduğunu dipnotunda belirtmiştir (s. 26).

Giriş bölümünde işlenen bir diğer konu ise “*Runik Türk İşaretlerinin Grafik Yapısı*”dır. Runik işaretlerini, geometrik biçimlerinden yola çıkarak, gövde, kavis,



daire, sap, yarım gövde, diş, çengel, ilmikli çengel, küçük yay, nokta olmak üzere 10 grup altında değerlendirmiştir.

Yazarın bu bölümde değindiği bir diğer konu ise *Türk Runik Harflerinin Paleografyası* başlığını taşır. Bu başlık altında Türk runik paleografya çalışmalarının yetersizliğine değinilmiştir. KORMUŞİN, 1975'te neşrettiği *K osnovnum ponyatiyam tyurkskoy runičeskoy paleografii* adlı çalışmasıyla bu alanda bir ön çalışma başlattığını söylemiştir (s. 33). Bu paleografik çalışmalar neticesinde yazar, runik yazılı metinleri beş grupta sınıflandırmıştır: 1. Orhon öncesi yazıtlar; 2. Orhon yazıtları; 3. Uygur yazıtları; 4. Yenisey yazıtları; 5. Talas yazıtları.

Bu belirlediği gruplarda işaretlerin belirli bir özgünlüğü olduğunu ya da aynı grup içinde değişen biçimlerini tespit etmiştir. Bu konuyu işaretler üzerinden örneklendirerek anlatmıştır.

Giriş bölümünde işlenen son konu ise “Yazı Yönü ve Konumu” meselesidir. Runik alfabeli yazıtlar genel olarak dikey biçimde yazılmış ve sağdan sola doğru okunmaktadır. Ancak bunun olmadığı metinler de yazıtlar da bulunmaktadır. KORMUŞİN, incelediği yazıtları bu açıdan I. ve II. tip olarak sınıflamıştır. I. tip, yukarıdan aşağı ve soldan sağa doğru; II. tip ise aşağıdan yukarı ve sağdan sola doğrudur. Yenisey yazıtlarının çoğu bu II. tipe göre yazılmıştır (s. 38).

I. Bölümde (s. 41-153) “*Hakasya Yazıtları*” işlenmiştir. Hakasya Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan, ancak eşya üzerinde yer alan yazıtlar ile ziyaretçilerin yazdığı kayalar üzerindeki yazıtlar hariç olarak, yirmiden fazla dikili taş vardır (s. 41).

Eserde bu yazıtlardan 13 tanesinin incelemesi yer almaktadır. Bu yazıtlardan damgalı dört yazıt, iki farklı damgayı barındırmaktadır.  Damgalı Yazıtlar E-25, E-104, E-48 numaralı yazıtlardır.  Damgalı Yazıt ise E-27 numaralı yazıttır. Damgasız Yazıtlar başlığı altında Altın Köl Yazıtlarından E-29 ve E-28, Uybat Yazıtlarından E-30, E-31, E-32, E-98 ve Hakasya'nın Diğer Bölgelerinde Yer Alan Yazıtlardan ise E-37, E-40, E-120 yer almaktadır.

II. Bölüm (s. 155-313), *Tuva Yazıtları* hakkındadır. Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan yazıtlara yer verilen bu bölümde 43 ayrı yazıt bulunmaktadır. Yazıtlar öncelikle Damgalı Yazıtlar, Damga Tasviri Hasarlı Yazıtlar ve

Damgasız Yazıtlar olmak üzere 3 ana gruba ayrılmıştır. Damgalı Yazıtlar ise kendi içlerinde alt başlıklara ayrılmıştır.

Aynı tipte olan yazıtlar için bir başlık açılmış ve şeklen birbirine benzeyen damgalar bu başlık altında sıralanmıştır. Ƴ Tipinde damgası olan yazıtlar 7 benzer damgadan oluşmaktadır. Bunlar, Ƴ Damgalı Yazıtlar (6 tanedir: E-21, E-61, E-65, E-66, E-96, E-152), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-22 ve E-23), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-17 ve E-92), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-1), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-15), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-42 ile E-49) ve Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-52, E-70)'dır.

Ƴ Tipinde Damgası Olan Yazıtlar ise Ƴ Damgalı ve Ƴ Damgalı Yazıtlar olarak ikiye ayrılmıştır. Bu bölümde toplam 4 yazıt yer almaktadır (E-12, E-14, E-19 ve E-20). Bunlardan E-20 Ƴ damgasını taşımaktadır.

Ƴ Tipinde Damgası Olan Yazıtlar eserde 5 alt damga türü adı altında incelenmiştir. Bu yazıtların benzer damgaları taşımasının yansıra, yazar, benzer dil özelliklerine de sahip olduklarını belirtmiştir. Aslında bu damgaları 5 başlık altında olsa da 6 farklı damga türüne sahip olduklarını söyler. Ancak burada yer alan E-55 numaralı yazıtın damgası hasarlı olduğundan bu gruba dâhil olması konusundaki çekincelerinden dolayı adı geçen yazıt daha aşağıda “*Damga Tasviri Hasarlı Yazıtlar*” arasında değerlendirilmiştir. Bu bölümde yer alan yazıtlar ise, Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-3, E-43, E-68), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-6 ve E-7), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-5 ve E-8), Ƴ Damgalı Yazıt (E-54), Ƴ Damgalı Yazıtlar (E-45, E-44, E-46)'dır.

Ƴ Damgalı Yazıtlar, bu damgayı taşıyan yazıt sayısı toplam 5'tir (E-10, E-59, E-100, E-147, E-149).

Ƴ Damgalı Yazıtlar, bu damgaya sahip toplam 4 adet yazıt bulunmaktadır (E-2, E-51, E-109, E-110). Bu yazıtlardan sadece Munisinsk müzesinde yer alan E-51 numaralı yazıtın ilk bulunduğu yer bilinmemektedir. Ancak -aynı damgayı taşıyan diğer 3 yazıttan dolayı olmalı- KORMUŞİN bu yazıtı da Tuva yazıtları içerisinde değerlendirmiştir.

Damga Tasviri Hasarlı Yazıt olarak bir adet tespit edilmiştir (E-55). Bununla birlikte “*Damgasız Yazıtlar*” başlığı altında üç yazıt incelenmiştir. (E-11, E-50, E-53).



Kitabın bahsedilen bu baskısına Mehmet ÖLMEZ'in son sözü eklenmiş ve ardından da Yenisey Yazıtlarından bazılarının fotoğraflarına yer verilmiştir.

Uzun yıllarını harcayarak Türkoloji dünyasına sunduğu bu çalışmasından dolayı yazarı tebrik eder, bu değerli eserin Türkçeye kazandıran mütercimi kutlarız.

SAMASHEV, Z. et alii. Eski Türklerin Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi, A. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü Astana Şubesi Yayınları, Astana, 2016, ss. 271, ISBN: 978-601-7106-25-6

Mehmet KUTLU

Pamukkale University (Denizli/Turkey)
E-mail: mehmetkutlu@pau.edu.tr

Son yıllarda Türkiye kamuoyunda gündeme gelen *Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi* hakkında Türkçede kapsamlı bir çalışma henüz bulunmamaktadır. İslam öncesi Türk sanatı ve arkeolojisine yönelik yeni çalışmalara başlangıç düzeyinde katkı yapabilecek olan tanıtımını yapacağımız çalışma bu anlamda dikkati çekmektedir.

Eski Türklerin Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksi başlıklı kitap, Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığına bağlı faaliyet gösteren A. Margulan Adındaki Arkeoloji Enstitüsü'nün Astana şubesinin bir yayını olarak 2016 yılında Astana'da basılmıştır. Kazak ve Moğol bilim adamlarının ortak çalışması olan bu eser İslamiyet öncesi Türk sanatı ve arkeolojisi açısından önemli bir yere sahip olduğu düşünülen Şiveet Ulaan Mezar-Kült kompleksinin bilim dünyasına tanı-

tilması amacıyla yazılmıştır. Şiveet Ulaan, Moğolistan'ın Arhangay Bölgesi sınırları içinde ve Hanuy ırmağının sağında aynı adı taşıyan bir dağın üzerinde yer almaktadır. Köktürk dönemine ait olan mezar-kült kompleksi dönemin hanedan üyeleri ve üst düzey devlet görevlileri adına inşa edilmiş olmalıdır.

Kitap, 271 sayfalık beş dilli bir çalışmadır. Rusça, Kazakça, İngilizce, Moğolca ve Türkçe dillerinde yayınlanarak daha geniş araştırmacı kitlesinin eserden yararlanabilmesi amaçlanmıştır. Kitap, ilk önce *Rusça Bölüm* (s. 16-73) ile başlamakta, daha sonra sırasıyla *Kazakça Bölüm* (s. 76-127), *İngilizce Bölüm* (s. 130-177), *Moğolca Bölüm* (s. 180-223) ve *Türkçe Bölümü* (s. 226-267) içermektedir.

Eserin Türkçe bölümü, 42 sayfalıktır. Kitapta sırasıyla şu bölümler bulunmaktadır:

Önsöz (s. 226), *Giriş* (s. 227-229), *Kompleksin Araştırılma Tarihi Hakkındaki Bilgiler* (s. 229-232), *Kompleksin Yapısı* (s. 232-237), *Tamgalı Dikilitaşlar* (s. 237-246), *İnsan ve Hayvan Heykelleri* (s. 246), *Antropomorfik Heykeller* (s. 246-256), *Aslan-Kurt Benzeri Yaratıklar* (s. 256-257), *Koyun Heykelleri* (s. 257-258), *Tarihlendirme Meseleleri* (s. 259-260), *İncelenen Bazı Meseleler* (s. 260 - 265), *Sonuç* (s. 266-267) ve *Kaynaklar* (s. 268-271).

Önsöz bölümünde Şiveet Ulaan'da 2007-2016 yılları arasında yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların sonucunda çıkan yayınlardan kısaca bahsedilmiştir. Giriş bölümünde bu çalışmaların Türk Dünyası için önemine ve Köktürk dönemi ölü gömme uygulamalarına kısaca değinilmiştir.

Kompleksin Araştırılma Tarihi Hakkındaki Bilgiler başlıklı bölümde önce kompleksin G. J. RAMSTEDT başkanlığındaki bir Fin araştırma heyeti tarafından 1912 yılında tespit edilmesi, planlarının çizilmesi ve fotoğraflanması hakkında bilgi verilmiştir. Yapılan bu çalışmalar 1958 yılında yayına dönüştürülmüştür. Daha sonra 1978 yılında yaptığı çalışmada S. G. KLYASHTORNIY bu kompleksi kare planlı olarak tanımlamıştır. 1976 yılında, V.V. VOLKOV ve S. N. KORONEVSKIY tarafından sağlıklı ölçümler yapılmaksızın bir plan çizilmiştir. Bu planı V. E. VOYTOV (1996) ve K. SARTKOJA (2003) yayınlarda kullanmıştır. Bu nedenle, arkeolojik verilere dayanan gerçekçi bir planın çıkarılmasına doğan ihtiyaç, Z. SAMASHEV başkanlığında yürütülen çalışmalar sonucu elimizdeki kitabın meydana gelmesine zemin hazırlamıştır.

Şiveet Ulaan Mezar-Kült kompleksindeki taş heykeller konusunda D. BAYAR, K. SARTKOJA, N. BAZILHAN ve V.D. KUBAREV'in yaptığı çalışmalar ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bu heykellerden bir insan başı şeklinde olanı yeterli veri olmaksızın K. SARTKOJA'nın 2003 yılındaki çalışmasında Kutlug (İlteriş) Kağan'ın tasviri olduğu ileri sürmesi eleştirilmiştir. Şiveet Ulaan Mezar-Kült Kompleksindeki steller ve damgalar konusunda ise OSAWA, HAYAHY ve STARK'ın çalışmaları da ele alınmıştır.

Şiveet Ulaan'da Köktürk hanedanının simgesi olarak kabul edilen *dağ keçisi* veya *teke* damgasının bazı mitolojik karakterli heykellerin üzerinde bulunması, Kül Tigin ve Bilge Kagan'ın Orhun vadisindeki mezar külliyelerinde kullanılan çatı kiremitlerinin benzerlerin bulunması, gerek insan ve hayvan heykellerinin Köktürk dönemi heykellerine benzerliği dolayısıyla Köktürk dönemine ait olduğu kabul edilmektedir.

Kitap, İslam öncesi Türk sanatı açısından özellikle Köktürk dönemi heykel sanatı hakkında yeni bilgiler sunmaktadır. Gerek insan heykelleri gerekse mitolojik karakterli heykeller dikkat çekmektedir. Anadolu'da karşımıza çıkan koyun veya koç şekilli heykellerin geçmişinin Köktürk dönemine kadar indiğinin tespiti önemlidir. Bununla birlikte, Şiveet Ulaan'da büyük bir stelin üzerinde 17 adet boy veya topluluğa ait olduğu belirtilen birçok damga bulunmuştur. Bunların arasında Aşına boyuna ait olduğu belirtilen *Dağ Keçisi* veya *Teke* sembollü damga bulunmamaktadır. Buradaki damgaların da Köktürk boylar birliği içinde yer alan bazı topluluklar hakkında bazı ipuçları sunduğu ortadadır.

Şiveet Ulaan'ın tarihlendirmesi ile zaman içinde yapılan çalışmalara değindikten sonra mezar-kült kompleksinin mimarî plan kurgusu ve heykellerin ikonografik ve stilistik özelliklerinden hareketle MS. VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başlarına tarihlendirildiği görülmektedir. En uygun tarihlendirmenin VOYTOV'un önerisi olan 693 yılı olduğu belirtilmektedir.

İslam öncesi Türk sanatı ve arkeolojisi alanında Türkçe yazılmış çalışmaların sayıca çok az olması nedeniyle bu çalışmanın ülkemiz bilim camiasına tanıtılması gereklilik arz etmektedir. Kitabın Köktürk dönemi heykel sanatı hakkında



bazı yeni örnekleri ve bilim alanıyla ilgili daha önce yapılan çalışmaların tanıtılması nedeniyle araştırmacılara faydalı olacaktır.

**CLARK, L. (Ed.). Uygur Manichaeian Texts, Volume III:
Ecclesiastical Texts, Texts, Translations, Commentary,
Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2017, X+474 pp.
ISBN: 978-2-503-57922-1**

Erdem UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Daha önce yayımlanan II. ciltte (2013), *Ayin* metinlerinin yeni neşri yapılmıştı.¹ Tanıtımını yapacağımız bu ciltte ise, *Dinî Topluluk/Kilise (Ecclesiastical) Hakkındaki* metinlerin yeni neşri sunulmuştur. Bu metinlerin içeriği genel olarak kilise ve manastırdaki uygulamalar ve olaylar hakkındadır. Nâşirin de belirttiği üzere burada edisyonu verilen metinler daha önce farklı çalışmalarda işlenmiştir, bu nedenle yazarın da ifade ettiği üzere eser ‘yeniden neşir’ olarak değerlendirilmelidir. Ancak, çalışmadaki ayrıntılı izahların mevcudiyeti onu *re-edition* olmaktan epey öteye taşıdığını belirtmeliyiz.

Yazar, eserinin *Introduction* bölümünde çalışmanın temel gayesinin ileride yayımlanacak *Uygur-English Manichaeian Dictionary* başlıklı sözlük için altyapı

¹ Tanıtımı için bk. Uçar 2013b: 224-227.

sunmak olduğunu ifade etmektedir (s. 1). Nâşir, Manihaist çevre Uygurca korpusunu üçe ayırmaktadır (1997: 89-141): 1. Öğreti metinleri; 2. Ayin metinleri ve 3. Dinî Topluluk/Kilise hakkındaki metinler. Yayın serisinin bu tasnife bağlı olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Seride, ilk önce II. cilt, sonra da III. cilt yayımlanmıştır. Bundan sonra da I. cilt yayımlanacaktır.

Dinî Topluluk/Kilise hakkındaki metinler altı ana bölüme ayrılmıştır. Tasnif edilen metinler içerikleri bakımından şöyle sınıflandırılmıştır:

1. *Din ve Öte Hayat Hakkında Kutsamalar* [Ecclesiastical: Benedictions for the Religion and the Realm = EB] (s. 5-64).

2. *Ketebe Kayıtları* [Ecclesiastical: Colophons = EC] (s. 65-121).

3. *Tarihî Metinler* [Ecclesiastical: Historical Texts = EH] (s. 123-239).

4. *Mektuplar* [Ecclesiastical: Letters = EL] (s. 241-322).

5. *Manastır Metinleri* [Ecclesiastical: Monastic Texts = EM] (s. 323-414).

6. *Çeşitli Metinler* [Ecclesiastical: Various Texts = EV] (s. 415-458).

Ketebe Kayıtları [Ecclesiastical: Colophons = EC] (s. 65-121) başlığı altında 9 adet ketebe kaydının neşri vardır. Budist çevreye ait ketebe kayıtları daha önce Kasai 2008'de neşredilmiştir. Kitapta Manihaist çevreye ait 9 adet metin bu bakımdan dikkate değerdir. Ancak, WILKENS'in hazırladığı Manihaist çevreye ait Uygurca parçaların kataloğunda (2000: 380-397), kitapta bulunmayan ketebe kayıtlarıyla ilgili parçaların olduğu görülmektedir. Bunların neşre neden dâhil edilmediğini bilemiyoruz.

Ketebe Kayıtları ve Tarihî Metinler başlığı altında sunulan metinlerin Eski Türk antroponomisi ve toponomisi bakımından çok kıymetli olduğunu ifade etmeliyiz. Mesela, EH 016'da (s. 126, 131) tarihî şahsiyet *Tuñuku[k]* adının geçtiği görülmektedir.

Metinlerin neşir usulü daha önceki çalışmadaki gibidir. Parçanın/yazmanın altta harfçevrimi ve üstte yazıçevrimi verilmek suretiyle sunulur ve bunun ardından parçanın/yazmanın imlâsına dair notlar neşrin hemen akabinde 'aparatar' hâlinde verilir. Nâşir, daha önce BANG'ın ileri sürdüğü *reading text* terimini

kullanarak parçanın/yazmanın ‘temel metnini’ verir. Temel metnin neşrinde genel olarak eserin tam hâline en yakın hâl aranır. Temel metnin hemen ardından, yine metne dair imlâ notları, metnin İngilizce tercümesi ve açıklamalar yer alır.

Nâşir, her satır için kendi kısaltmasını ve numaralandırmasını kullanmıştır. Bunu yapmasının nedeni şüphesiz daha sonra çıkacak olan sözlüğünde bu malzemenin kullanılacak oluşudur. Mesela, EM 243 *şığ beş küri tarıg kirti yağı* (s. 390) satırındaki kelimelerin yeri yayımlanacak sözlükte EM 243 olarak gösterilecektir. Yani, okuyucu bu kelimenin *Manastır Metinleri* [Ecclesiastical: Monastic Texts = EM] içerikli bir metinde geçtiğini anlayabilecektir. Yazar, bu konuda eserinin *Giriş* kısmında gerekli bilgileri örneklerle vermiştir (s. 3).

Yazarın önceden yayımladığı II. ciltteki metinlerin harfçevrimi ve yazıçevrimi üzerine Röhrborn 2015: 169b-170a’da oldukça ciddi eleştiriler ortaya konmuştur. Elimizdeki çalışmada bu eleştirilerin dikkate alınmadığı görülüyor, zira eserin kaynakçasında Röhrborn 2015 bulunmamaktadır. Buradaki eleştirilere ilave olarak dikkatimi çeken birkaç noktaya daha temas etmek istiyorum.

Neşirde parçaların harfçevrimi kısmında “_” işaretinin kullanıldığı görülmektedir. Eserin *Giriş* bölümünde işaretin anlamı şöyle açıklanmıştır:

Connector between letter written in final form and remainder of word (pwlz_wn); also connector between division of word or suffix or word and suffix at end of one line and beginning of next line (dynd'r_'l'rq'). (s. vii)

“_” işaretinin karşılığı kısaca açıklanmış, ama nedeni hakkında herhangi bir izah yapılmamıştır. Çalışmada, “_” işaretinin ayrı yazılan harfler ve ekler arasında kullanıldığı görülüyor. Uygur yazısında z harfi her zaman, *ye* ve *lam* harfleri de bazen kendisinden sonra gelen harften ayrı yazılmıştır. “_” işareti de bunu göstermek için kullanılmıştır. Eserde, harfçevrimde kelimeler arasında bir tab boşluk konmuştur. “_” işaretinin kullanım mantığına bakılırsa, kelimeler arasında da bunun eklenmesi gerekirdi. Dolayısıyla neşirde “_” işaretinin kullanılmasının gerekliliği konusunda şüphenin bulunduğu söylenebilir.

Uygurcadaki N- ağzının tipik özelliklerinden birisi diğer ağız(lar)da geniş ünlülü olan bazı pozisyondaki ünlülerin bu ağızda dar ünlülü olarak görülmesidir. Eserde, N- ağzına ait pek çok metin bulunmaktadır. Bunların neşrinde bu

farklılığın yazıçevrime yansıtılmadığı görülmektedir. Mesela, EC 079’da YRL’QQ’NĀWĀY şeklinde yazılan kelimenin yazıçevrimi *yarlıgkanĀuĀ* (s. 82) şeklinde gösterilmiştir.

Neşirdeki bazı okuyuşlarda sorunlar vardır. Mesela, EC 077’deki *yıdın*’ın okunuşu ve anlamlandırılması yenidir. Parçayı ilk neşreden LE COQ, kelimeyi *yidēj* şeklinde okumuş ve kelimeyi Orta Farsça *widang* ‘Bedrāngnis’ ile ilişkilendirmiştir (1912: 10, 39). Yazar, kelimeyi *yid* ‘koku’ ile ilişkilendirmiş ve kelimenin üzerinde teklik II. şahıs iyelik ekinin {+(X)ŋ} olabileceğini düşünmüştür. Kelimenin Orta Farsça *widang* ‘Bedrāngnis’ ile ilgili olduğu Özertural 2008: 172’de de açıklanmıştır. Kanaatimce *yid* cümleinin bağlamına anlam bakımından pek uymamaktadır.

EC 084’teki KWYL ’WNL ’YRYN (s. 82) ibaresinin okunuşu problemlidir. Daha önceki okuma ve anlamlandırmalar içerisinde en farklı olanı Özertural 2008’de teklif edilmiştir: *kölün ayk* ‘aydınlık, beyaz, parlak ay’ (2008: 173-174). Yazar da ilk kelimeyi CLAUSON gibi ‘gülme’ kavramı ile ilişkilendirir ve *külün* (< kül-ün) şeklinde okur. Ayrıca *külün erni*’yi ‘lips of a smiling (kind)’ diye düşünür (s. 86). Bu teklifte iki sorun bulunmaktadır: 1. Dudağın gülümsemesi pek anlamlı değildir. 2. Eski Türkçede *külün* diye bir kelime henüz tanıklanmamıştır. Daha önceki okuma ve anlamlandırma tekliflerine ilave olarak *kül öj erni* ‘kül rengi dudağı’ okunuşu da tahmin edilebilir. Türk dilinde *kül*’ün ‘grau, aschenfarbig, aschgrau’ renk anlamı için bk. Laude-Cirtautas 1961: 99.

EH 066’daki *tājri yarlıgın adruk kılmaz biz* (s. 134) cümlesinin tercümesi *Uigurisches Wörterbuch*’ta “wir führen Gottes Befehl nicht in falscher Weise aus” (Röhrborn 2015: 51), neşirde ise “(it is because) we do not act contrary to the command(s) of God” (s. 139) olarak verilmiştir. Aslında açıklamalar kısmında nâşirin kelime kelime yaptığı çeviri (s. 141) bence daha doğrudur, zira *adruk kılburada* ‘fark gözetmek’ anlamında olmalıdır.

ärtimlig hakkındaki kısa açıklamada kelime *är+täm* ‘man-like’ olarak tahlil edilmiştir (s. 25), ancak kelime *ärt-* ‘geçmek’ ile ilgilidir. Bunun için bk. Röhrborn 2017: 283.

EH 572'deki *köñülti* (s. 230) ilginç bir tanıktır. Nâşir, LE COQ'un daha önceki *könülti* 'sind gleich geworden (?)' okunuşunu ve anlamlandırmasını *köñülti* 'got scorched' olarak değiştirmiştir. Ancak kelime Mani harfli orijinal yazmada KWYNWLTYT şeklinde yazılmıştır. Diğer taraftan, fiilin /y/'li *küyül-* şekli Eski ve Orta Türkçede (Kasai 2008: 100.19 [s. 196] ve Clauson 1972: 731a) mevcuttur. Yazarın kendisinin de belirttiği üzere kelimenin /y/'li şekli bugün Türk dillerinde yaşayabilmiştir. Dolayısıyla kelimenin /ñ/'li okunması için deliller çok güçlü değildir. Üstelik yazı /ñ/ ünsüzünü göstermede bize yardımcı olmaktadır. Mesela, EH 072'deki *kañuda* (s. 134) kelimesinin Uygur harfleriyle imlâası Q'NYWD' şeklindedir.

Son olarak, *birkärü*'nün açıklaması (s. 187), Uçar 2012: 93-100'e ve *yelvi* hakkındaki açıklamanın da (s. 217-218) Uçar 2013a: 121-130'a bakılarak tekrar değerlendirilmesinin doğru olabileceğini düşünüyoruz.

Bazı kelimelerin sadece bu çalışmada görülmesi dikkat çekicidir: *kutsızlıq* (s. 116), *içik-* (s. 133), *korla-* (s. 155), vs. Yazar, bunlar hakkında gerekli açıklamaları yazmıştır.

Metindeki bazı ibareler hakkındaki izahlar oldukça dikkat çekicidir. Dikkatimi çekenlerden bazıları şunlardır: *su* (s. 18-22), *yöleşürü* (s. 39), *yarlıqka-* (s. 57), *ögtir* (s. 181), *kalın* (s. 202), *tüzün* (s. s. 218-219), *egil* (s. s. 229), *yañ* (s. 372-374), *sıjarla-* (s. 456), vs.

Eser, *Neşredilen Metinlerin Dizini* (s. 461-462), *Manihaist Terim ve Kavramların Dizini* (s. 463-464) ve *Kaynakça* (s. 465-474) ile son bulmaktadır.

Elimizdeki çalışma, Mani çevresi Uygurca metinlerin envanteri üzerine oldukça kapsamlı bir eserdir. Yazarın her parça hakkında derinlikli ve ayrıntılı açıklamaları takdire şayandır. Serideki son cildin yayınlanmasını merakla beklediğimi itiraf etmeliyim. Büyük emek mahsulü bu eser dolayısıyla yazarı tebrik ederim.

Kaynakça

CLARK, L. (1997). "The Turkic Manichaean Literature", *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, Ed. P. MIRECKI; J. BEDUHN, Brill, Leiden: 89-141.

CLARK, L. (2013). *Uygur Manichaeian Texts: Volume II, Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary*, Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

KASAI, Y. (2008). *Die Uigurischen buddhistischen Kolophone*, BT: 26, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.

LAUDE-CIRTAUTAS, I. (1961). *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türk-dialekten*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

LE COQ, A. von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1911. Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter: 6).

ÖZERTURAL, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus, Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015). “Clark, Larry: *Uygur Manichaeian Texts. Texts, Translations, Commentary. Volume II: Liturgical Texts*. Turnhout: Brepols 2013. X, 372 S. 4° = *Corpus Fontium Manichaeorum. Series Turcica 2*. Lw. € 100,00. ISBN 978-2-503-55024-4”, *Orientalistische Literaturzeitung*, 110/2: 169-171. (Rezension)

RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln*, Band 2: aš-äzüik, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

UÇAR, E. (2012). “Uygurca Birgerü Üzerine”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, 24: 93-100.

UÇAR, E. (2013a). “Uygurca Yilvi ve Türevleri Üzerine”, *Journal of Academic Studies*, 14/55: 121-130.

UÇAR, E. (2013b). “Larry CLARK. *Uygur Manichaeian Texts: Volume II. Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary. Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica II*. Turnhout: Brepols Publishers, 2013. X+372. Price 100 €. [ISBN: 978-2-503-55024-4]”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10/3: 224-227. (Tanıtma)

WILKENS, J. (2000). *Alttürkische Handschriften, Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung, Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII/16*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

**KINCSES-NAGY, É. Mongolic Copies in Chaghatay, Harras-
sowitz Verlag, Wiesbaden, 2018, 292 pp.
ISBN: 978-3-447-11055-6**

Erdem UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Elimizdeki kitap, müteveffa Türkolog Berta ÁRPÁD'ın danışmanlığında 2009'da Szeged üniversitesinde Macarca olarak hazırlanan *A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei* başlıklı doktora tezine dayanmaktadır.

SCHÖNIG'in Batı Oğuzcasındaki (= Osmanlıca) Moğolca alıntıları incelemesinden sonra (2000), CSÁKI, Volga Kıpçak dillerindeki Moğolca alıntıları listelemiştir (2006). Ama bunlardan önce Orta Türkçedeki Moğolca alıntılar konusunda DOERFER'in *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* başlıklı 4 ciltlik abidevî eseri bulunmaktadır (1963-1975). Aşağıda kısaca tanıtacağımız eser, Çağatayca kaynaklardaki Moğolca kopyaları inceleyen bir monografidir.

Introduction bölümü kendisi içinde sekiz bölüme ayrılmıştır. Bu bölümün başındaki *Historical Background of Turkic-Mongolic Language Contacts* (s. 11-15) kısmında Türkçe ve Moğolcanın birbiriyle ilişkisinin arka planı kısaca özetlenmiştir. Buna göre, tarihî kayıtlar İç Asya'nın doğusunda MÖ. 300'lü yıllarda Türklerin ve Moğolların beraber yaşadığı *Hiung-nu* (Çince 匈奴) adında göçebe bir devletin

varlığından bahsetmektedir. Türkçe ve Moğolcanın ilk ilişkisinin *Hiung-nu* devleti içinde gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bu ilişki daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir, ama Çağatayca ekseninde düşünürsek Moğolca etkinin Moğol istilası (XIII. yüzyıl) sonrasında ve bilhassa Oyrot Junghar Hanlığının kuruluşu (XV. yüzyıl) esnasında olduğu söylenebilir.

Chaghatay and its Relation to the Other Turkic Languages (s. 15-18) bölümünde Çağataycanın meydana gelişi ve diğer tarihî Türk dilleri arasındaki yeri üzerinde durulmuştur. Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adına nispeten kullanılan Çağatayca terimi ilk kez Ármin VÁMBÉRY tarafından literatüre kazandırılmıştır. Türkolojide, bu terimin yerine Doğu/Şark Türkçesi, Eski Özbekçe, vs. gibi terimler kullanılsa da bunlar pek tutmamıştır. XV. yüzyıldan itibaren Orta Asya kültür merkezlerinde resmî yazı dili olarak kullanılan Çağatayca, Kıpçak ve Oğuz yazı dilleri dışında, o dönemin *lingua franca*'sı niteliğindeki Farsçayla da yakın ilişkiler kurmuştur. NEVĀ'Ī, Çağatay yazı dilinin ve bilhassa şiir dilinin tesisinde önemli rol oynamıştır. Çağatayca, bugün konuşulan Özbekçe ve Uygurca ile oldukça benzerdir.

History of Research (s. 18-20) bölümünde, Türkçe ve Moğolca ilişkileri konusundaki temel çalışmalar eleştirel bakış açısıyla kısaca özetlenmiştir.

Chaghatay Data: Texts and Dictionaries (s. 20-25) ve *Middle Mongolic Sources* (s. 25-27) bölümünde eserde Moğolca kopyaların tespit edildiği kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Kullanılan Çağatayca kaynakların büyük bir kısmı ikincil kaynaklardır. Türkiye'de ve Özbekistan'da Çağatay dönemine ait birçok metin neşrinin yapıldığı bilinmektedir. Çalışmada birincil kaynakların tercih edilmesi elbet daha iyi olabilirdi.

Questions of Transcription (s. 27-28) bölümünde, Çağatayca kelimelerin yazıçevriminde uygulanan yöntemden bahsedilmiştir.

Etymological Studies (s. 29-36) bölümünde, ilk olarak Çağataycadaki Moğolca kopyaların teorik dayanakları açıklanmıştır. Çalışmada JOHANSON'un çerçevesini çizdiği kod kopyalama teorisinden ağırlıklı olarak faydalandığı görülmektedir. Zaten kitapta *copy* teriminin tercih edilmesi de bunu açıkça göstermekte-

dir. Bu bölümde ayrıca, kopyalamaların tespitinde kullanılan ölçütlerden bahsedilmiştir. Bu ölçütlerden köken ve seslik ölçütler oldukça dikkat çekicidir. Seslik ölçüt olarak, bazı sesbirimlerin kelime başında ve ortasındaki mevcudiyeti dikkati çekmektedir. Bunun için mesela, Çağataycada kelime başında /m/'nin bulunmaması örnek gösterilebilir: *mör* 'way', *mösün* 'ice', vs.

Çalışmada, kopyanın Moğolca olup olmaması hususunda ve kopyanın etimolojik izahında CLAUSON ve RÓNA-TAS'ın tespit ettiği ölçütler kabul edilmiştir. Buna göre, Eski Türkçede Moğolca kökenli kelimeler mevcut değildir. Türk ve Moğol dilleri için ortak kelime mevcut ise ve kelime XIII. yüzyıla kadarki Eski Türkçe metinlerde tespit ediliyorsa, söz konusu kelime büyük ihtimalle Türkçe kökenli ve Moğol dillerinden kopya olarak incelemeye dâhil olmuştur. İki dil için ortak olup Eski Türk metinlerinde geçmeyen kelime ise muhtemelen Moğolcadır. Kitapta da zaten XV. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki metinlerde geçen Moğolca kopyalar tespit edilmiştir.

The Structure of the Lexicon (s. 36) bölümünde, kopyalamaların madde olarak gösterilişi kısaca açıklanmıştır.

Lexicon (s. 37-239) bölümünde Çağataycada tespit edilen yaklaşık 300 adet kadar madde açıklamalı olarak listelenmiştir. Kopyanın ele alınışına kısaca değinecek olursak, ilk olarak kelimenin Çağataycada geçtiği kaynaklar, sonra da Orta Moğolcadaki kaynaklar sıralanmıştır. Bunların ardından eğer kopya bugünkü Türk dillerinde yaşıyorsa, bunlar da gösterilmiştir. Daha sonra kelimenin kökeni üzerinde durulmuştur. Eserde, ilk defa bu çalışmada Moğolca oldukları gösterilen kelimeler vardır. Bunlardan birkaçı şunlardır: *adırgan* 'hill, mountain' (s. 39), *bos-* 'to flee, desert; to become a revenant' (s. 67), *bösün* 'louse' (s. 70), *ideçi* 'inspector of food and military service of the soldiers, mess sergeant' (s. 114), vs.

Conclusions (s. 240-261), bölümünde Moğolca kopyalar konusunda ulaşılan sonuçlar ve analizler kısaca özetlenmiştir. Kopyaların seslik, anlamsal ve yapısal özellikleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bunların başlıkları şöyledir: *Phonological Remarks* (s. 240-243), *Changes in Semantics* (s. 243-246), *Verbal Copies* (s. 246-247), *The Copying of Morphemes* (s. 247-250), *Mixed Copies* (s. 250), *Hendiadys* (s. 250), *Models of Copies: The Characteristic Features of Middle Mongolic* (s. 251-253), *Regressive*



Assimilations (s. 253-255), *Dissimilation in the First Syllable* (s. 256), *The Disyllables* (s. 256-259), *The Word-Final Diphthongs in Mongolic* (s. 259-260), *The Elision of the Vowel in the Middle Open Syllable* (s. 260-261), *The Word-Final -ŋ* (s. 260), *The Final -n* (s. 260-261).

Eser, *Bibliography and Abbreviations* (s. 263-292) başlığı ile son bulmaktadır.

Éva KINCSES-NAGY, Orta Türkçenin leksikolojisi bakımından değerli bir çalışmaya imza atmıştır. Kendisini tebrik ederim.

Kaynakça

CSÁKI, É. (2006). *Middle Mongolian Loan Words in Volga Kipchak Languages*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuriszeit*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

SCHÖNIG, C. (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

AYDIN, E. Türk Runik Bibliyografyası, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 301, ISBN: 978-605-9521-42-0

Erдем UÇAR

Prague/Czech Republic
E-mail: merdemu@gmail.com

Türk Runik harfli metinler üzerine yapılan ilk çalışma olarak İsveçli memur STRAHLENBERG'in 1730'da Almanca olarak bilim âlemine sunduğu *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia* başlıklı eser gösterilmektedir. XIX. yüzyılda Moğolistan'a yapılan keşif gezilerinden ve THOMSEN'in Türk Runik yazısını keşfetmesinden sonra, Türk Runik harfli metinler üzerine yapılan filolojik çalışmalar hızla artmaya başlamıştır. Tanıtımını yapacağımız *Türk Runik Bibliyografyası* başlıklı eser bu metinler hakkında çıkan farklı zaman dilimlerindeki ve dillerdeki literatürü kronolojik olarak listeleyen önemli bir kılavuzdur.

Kaynakçanın ilk versiyonunda (2008) 2337 adet, ikinci versiyonunda (2010) 3051 adet ve nihayet elimizdeki son versiyonda toplam 4116 adet künyenin bibliyografik envanteri toplanmıştır.

Eserin başında bibliyografik envanterde kullanılan kısaltmalar sıralanmıştır. Kısaltmalar, üç farklı kategoriye ayrılmıştır: 1. *Sürelî Yayınların Kısaltmaları* (s. 15-21), 2. *Eser Kısaltmaları* (s. 21-33), 3. *Diğer Kısaltmalar* (s. 33-34). Burada bir hu-

susa dikkat çekmek isterim. Sadece bir ya da iki künyenin yer aldığı bazı kaynaklarda kısaltma tercih edilmiştir, örneğin *Sibirya Araştırmaları, I. Uluslararası Öğrenciler*, vs. Kısaltma kullanılırken en az 3 künyeyi içerme şartının aranması, okuyucu açısından daha faydalı olacak ve kaynakçanın kullanımını da kolaylaştıracaktır.

Çalışmanın ikinci ve esas bölümü kaynakların sıralandığı *Bibliyografya* (s. 35-253) kısmıdır. Burada, Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça, Japonca, Çince, vs. gibi muhtelif dillerde yayımlanan çalışmaların künyesi kronolojik olarak sıralanmıştır. Türk Runik harfli metinler üzerinde dünyanın farklı coğrafyalarında ve dillerinde çalışmaların yapılması şüphesiz çok kıymetlidir. Böyle bir kaynakçanın da yapılmasını zorunlu kılan nedenlerin başında şüphesiz bu durum gelmektedir. Burada toplam 4116 adet künye listelenmiştir. Listede eksiklerin olması gayet doğaldır. Uzun bir geçmişi olan böyle bir literatürde ufak eksiklerin olmasına şaşırılmamalıdır. Zaten kaynakça belirli aralıklarla güncellendiği için eksiklerin giderilmesi de oldukça kolay bir şekilde gerçekleştirilmektedir.

Kaynakçanın yeni versiyonunda iki yeni değişiklik dikkati çekmektedir. Bir yayının tercümesi varsa, tercüme künyenin yayında kaynakçadaki sıra numarasıyla zikredilerek okuyucunun kolaylıkla karşılaştırma yapması sağlanmıştır. İkinci değişiklik olarak, bir çalışmanın tanıtması yayımlanmışsa, o da aynı şekilde künyenin yayında kaynakçadaki sıra numarasıyla gösterilmiştir.

Künyelerin gösterimiyle ilgili küçük bir eleştirimi dile getirmeden geçemeyeceğim. Kaynakçaya Çince çalışmalar da dâhil edilmiştir. Çince işaretler, pinyin karşılığı ile gösterilmiştir. Çin'de yapılan çalışmaların kaynakçada bulunması şüphesiz çok kıymetlidir. Ancak bunların Türkçe tercümelerinin parantez içerisinde verilmesi şüphesiz okuyucu açısından daha faydalı olacaktır.

Kaynakçanın sonunda dizinler bulunmaktadır. Yazar, dört farklı dizin sunarak kaynakçasının okuyucu açısından kullanımını kolaylaştırmıştır: 1. *Yazar Dizini* (s. 255-274), 2. *Konu Dizini* (s. 275-286), 3. *Sürelî Yayın Dizini* (s. 287-298), 4. *Kısaltılmış Eserler Dizini* (s. 299-301). Kaynakçadaki ham künyeler, yazarın sunduğu analitik dizinler sayesinde anlam kazanmakta ve araştırmacılara büyük fayda sağlamaktadır.



Türk Runik harfli metinler hakkında erken dönemde Türkiye dışında birçok çalışma yapılmasına rağmen, son yıllarda bu sahadaki yayın trafiğinin ülkemizde hızlanması oldukça sevindiricidir. Böyle bir kaynakçanın bir Türk tarafından hazırlanması ise ayrıca bizi mutlu etmiştir. Eski Türk filolojisine kazandırdığı bu faydalı kılavuz dolayısıyla yazarı tebrik ederim.